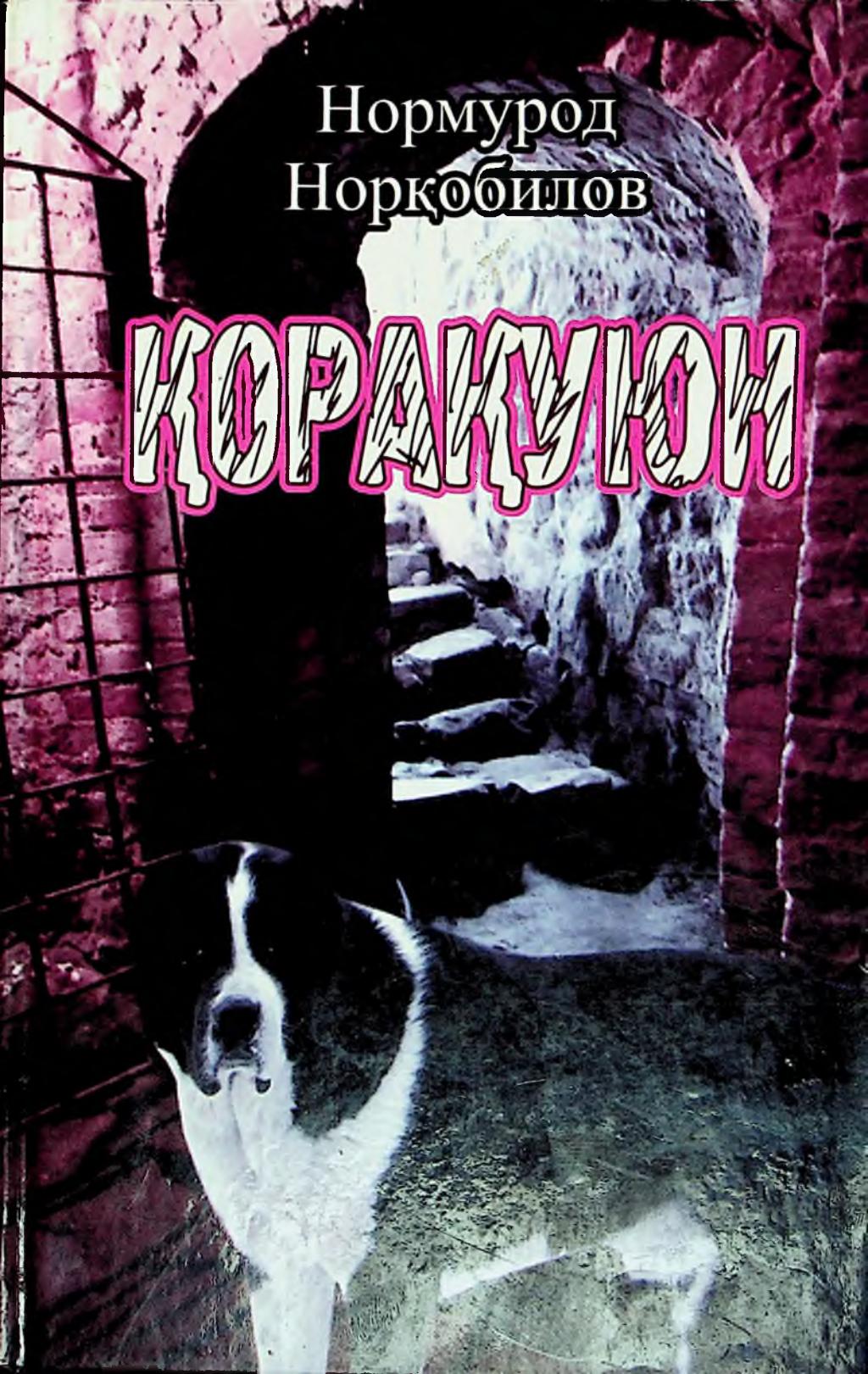

Нормурод
Норқобилов

ҚОРАСЫЛОН

Нормурод
Норқобилов

ЖОРАҚУДОН

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKİSTON»
2016

УЎК 821.512.133-31

КБК 84(5Ў)6-44

Н 79

Ёзувчи Нормурод Норқобилов бир қатор асарлари билан китобхонларга яхши таниш. Адибнинг «Қоракуюн» романида тоғлик йигитнинг тутқунликка тушиб қолиши, озод бўлгач эса, уни қуллик чоҳига улоқтирган кимсадан қасос олиш ниятида бир жониворни «жонли ўқ» сифатида қафас, яъни ғулда тарбиялаши акс эттирилган.

Асарда озод инсон тутқундаги инсоннинг руҳиятини англаб етмоққа қодир бўлмаганидек, инсон ҳам тутқундаги жониворнинг ботинида юз бераётган эврилишларни идрок этмоққа ожиз эканлиги моҳирлик билан тасвирлаб берилган.

Асар ўкувчиларга манзур бўлади, деган умиддамиз.

ISBN 978-9943-28-803-4

© Нормурод Норқобилов, 2016
© «O'zbekiston» НМИУ, 2016

ҚОРАҚУЮН

Роман

Ғулдаги ит – Қорақуюн ярим тунга яқин тин олмай, узлуксиз бир алфозда газабкор ириллай бошлади.

Бу ғайритабиій важохатта тұла сас үтөвда кенг, оғир қора пүстинга үралғанча, әндигина уйқу түрига чирмалған Эрманга шунчаки итнинг овози эмас, балки ер бағирлаб үрмалаб келаётган балойи азим – қирқ минг оёқли ёвуз, дахшатли бир маҳлукнинг шарпа-садосидек туолди. Ва агар қовогига мисли ботмон тошдек осилған уйқу юқидан зудлик ила фориғ бўлмаса, ҳадемай бу номсиз маҳлук үтвон чийларини ситиб, сочқилаб, увик ва керагаларни хасдек янчиб, бурдалаб ичкарига суқилиб кирадиган, сўнг эса минглаб сертук оёқлари билан жисми-жонини исканжага олиб, тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада беўхшов, айри жағини ланг очганича, ямламай комига тортадигандек... У кўркув оғушида сакраб туриб кетди.

Эрман ўрнидан туриши баробарида беихтиёр ён-верини пайпаслаб, тунлари ҳамиша ўнг қабатига атай ташлаб қўядиган, чоғроқ қиличдек, узун сопли пичогини қидиаркан, гўё ўша маҳлук үтвон чийлари орасидан айёrona тарзда мўралаб тургандек, коронғилик қўйнига хавотирла тикилди, сўнг, қачонки бармоқлари пичоқ бандига теккандан кейингина юрагига қувват иниб, лоақал бир зумга бўлса-да, саросимага тушганидан қаттиқ хижолат тортди. Сўнгра пўстинини эгнига ташлаб, қия очиб қўйилған нимдош наматни елкаси билан туртиб, аста ташқарилади ва ҳануз бир маромда ириллаётган итини «ҳаром қоткур», дея сўкиб қўйди.

Кўраси яқинига бўри ёхуд бирор бошқа жонзот доримаганига унинг фаҳми етиб турарди. Негаки, агар бирор қора ўралашгудек бўлса, Қоракуюн бу алфозда ириллаб-сириллаб турмаган, тоғнинг маълум бир ҳудудларида унадиган қайишқоқ дарахт – сариқтолниг оғочи ва новдаларидан ниҳоятда пишиқ-пухта ишланган ғулни парчалаб ташлаш даражасида қутурган, яъни уришқоқ жўн итлар каби ўзини ҳар ён ташлаган, сўнгра эса бу хатти-ҳаракатидан бирон наф йўқлигини гўё дафъатан англаб етгандай, ғазаб билан ғул оғочларини ғажимокқа тушган бўларди. Дарвоқе, мазкур ҳудудда кун сайин куч-кувватга тўлиб бораётган қудратли бир маҳлук мавжудлигидан бу атрофнинг бўрилари туғул, ҳуда-бехудага қорасини қўрсатавермайдиган тоғнинг ғўддайган меваҳўр айиқларигача боҳабар эди. Хуллас, гапнинг қисқаси, бу манзилга бирон-бир эси йўқ жонивор ёхуд кўшни довондан ошган саёқ бўрилар тўдаси яқинлашмаса, қолган жонзот анча наридан айланиб ўтади. Бироқ, шунга қарамай, гарангсиб, суманглаб келиб қоладиган жониворлар ҳамиша топилади.

Бу сафар Эрманни таажжублантирган нарса – итнинг маромли ва узлуксиз ириллаши, яъниким ҳаддан ташқари бўғзига зўр бериши бўлди. Овозида ғазабдан кўра қўмсаш, соғинчга ўхшаш нимадир бордай, соғинган нарсасига етишмоққа монелик қилаётган эрксизликка қарши ичичидан фарёд ураётгандек эди. Бироқ Эрман фарёд қатида соғинчдан ташқари тенгсиз бир қаҳр мужассамлигини илғамасдан қолмади. Бу қаҳр ғоятда даҳшатли – юракка ададсиз қўркунсоларди.

Одатда, ғулда тарбияланиб, ғулда сақланишга маҳкум этилган итларнинг акиллаши, табиатан сийрактоб бўлиб, кўпам узокқа чўзилавермайди. Мабодо итлигига бориб, акиллар бўлса, зумда унинг акиллаши ичдан – юрагининг чукур қаърию қўксининг теран буржидан силқиб ва қалқиб тошадиган кучли тўфон – ғазабкор ириллашга айланиб ва қоришиб кетади. У бу билан ўз соҳибини маълум бир ҳатардан огоҳ этмайди, балки ўша хавфни ўзи ғажиб ташлаш

қасди-бастыда овозлайди. Қорақуюн табиатан ана шундай итлар тоифасидан эди. Сирасини айтганда, тол оғочли ғулдаги бу жониворнинг зоти ва номи ит бўлса-да, аслида арслон янглиғ қаҳрли бир маҳлук эди. Аниқроғи, ақлзаковат соҳиби бўлмиш инсон зотининг, яъни Кўкалабош қавмидан бўлмиш Эрман отлиғ йигитнинг идрок-иродаси ҳамда саъй-ҳаракати или атайнин ўта хавфли, ўта шафқатсиз йиртқичга айлантирилган, юкорида таъкидланганидек, бир балойи азим эди. Агар масалага янада ойдинлик киритар бўлсақ, Эрманнинг қуллик ва хўрликда кечган кунлари ҳамда сўнгсиз аламу изтиробларининг маҳсули – йигитни тутқунлик балосига гирифтор этган Итолмас отлиғ кимсага аталган жонли ўқи эди.

Агар Қорақуюн каби ғул итлари бўш қўйилса, одатда, бу чексиз ва сарҳадсиз тогу тошларда уларнинг биринчи кидиргани бўри бўлади. Ғул ити ҳиди димоғига чалинган жондор зотини топмасдан ва тутган жойида нимталамасдан қўймайди. Чунки бу хил жониворларнинг, аниқроғи, маҳсус равишда тарбияланган бундай йиртқичларнинг энг хуш кўрган емаги – эшитган қулоққа ҳар қанча эриш туюлмасин – бўри эти ҳисобланади. Хуллас, Қорақуюн деганлари чангалига тушган бўри зотини тутган жойида бурдалайдиган, ўз навбатида, эгасидан бўлак кимсани асло тан олмайдиган ваҳший бир жонзот эди. Таомилга кўра, ғул итлари заруритсиз ҳеч вақт ташқарига чикарилмайди.

Қорақуюн кучга тўла боргани сари, ҳануз тизгинсиз қасос ҳисси оғушида яшаётган Эрман қўйидаги манзарани бот-бот кўз ўнгидаги жонлантиришдан сира эринмайди, ҳатто қай бир маънода ҳузур қиласи: ана, ғулдан чикарилиши билан нақ балонинг ўқига айланган Қорақуюн учкур ва бақувват отларда арчазор оралаб келаётган суворийлар томон сассиз ва садосиз елиб бормоқда. У шу кетишида тўда бошида келаётган кенг яғринли, бургут қарашиб, қора соқоли жуда калта кузалган кимса – Итолмасни кўз остига олганди. Тифизтоб арчалар ҳамда бўлиқ майсалар туфайли ит ғаним кўзига чалинмайди, фақат отларгина сўнгти

дақиқаларда безовталанишни бошлайды. Бирок суворийлар хүшёр тортгунча бўлмай, арчалар орасидан яшин тезлигида отилиб чиқсан Қорақуюн Итолмаснинг нақ бўғзига ёпишади. Гул оғочларини ғажийверганиданми, итнинг сўйлоктишлари ўткир, бўриникидан кам эмас. Оқибат, эгардаёк Итолмаснинг жони чирт узилиб, гурсиллаганча тошлар устига қулайди. Бирок рақибининг бу тарзда жуда осон жон таслим қилиши Эрманга сира ёқмайди. У ғанимининг тез нобуд бўлишини эмас, балки итга – ажал тимсолига лоақал бир муддат юз бўлиб, сўнггина ўлим топмоғини истайди. Ахир туткунлик даврида Итолмаснинг қутурган итлари қархисида неча бор ўлиб-тирилмаган – ҳар сафар, аввал ўлмасам ҳам, ана, энди ўлдим, дея жонидан умидини узган сўнгти онларда, окӯтов биқинига ташланган қалин гулдор кигиз устида баҳузур ёнбошлаб ётган Итолмаснинг кўз илғамас имоси билан итлар нари олинарди. Аммо шу ўтган фурсат ичида туткунлар неча-неча бор ўлиб-тирилмасди дейсиз. О-о, у кунлар даҳшатини унутиб бўларканми! Қисқаси, бандиларнинг жони, агар ўхшатиш жоиз бўлса, қавм бошлиғи Итолмаснинг кафтида эди – хоҳласа, итлар оёғи тагига ташлайди, хоҳласа, омон қолдиради.

Бу қадар бедодликка қарши чиқувчи кимсанинг ўзи йўқ – хиёл монелик қилган туткуннинг жисму жони тупроққа қоришиб, чанги шамолга совурилиши тайин эди. Аммо, шунга қарамай, кунлардан бирида Эрман азбаройи жонидан тўйиб кетганидан, Итолмасга бор қаҳрини сочмоққа ўзида куч топа билди. Ўша куни онт ичиб дедики: «...вақти келар, ит бўлиб бўғзингга ёпишмасам, этингни итларга бурдалатиб, хомталаш қилмасам, бор еган-ичганим ичагимга юқмасин, ҳаром бўлсин!» Кейин бунга ҳам қаноат этмай, шундай бир ўткир, шундай бир ножоиз избораларни тилга олдики, мабодо тирик қолган такдирдаям, гар айтганларини адо этмаса, унинг бу ёруғ оламда асло юргилиги қолмаганди. У ғазаб ва нафрат оғушида ўз волидаси номини қасамга тиркаб, «токи бошингни емагунимча,

элга аралашмайман, қурга қўшилмайман», дея онт ичиб кўйганди. Одам боласи, айниқса, тоғ аҳли аввало қасам ичмасин, қасам ичдими, тамом – уни адо этмоқдан бўлак иложи қолмайди. Агар адо этмаса ёхуд адо этмоққа чоғи ва қурби етмаса, у тамомила одамлик сиёғидан чиқади, худди моҳовдек, ҳамма ундан ҳазар қила бошлайди. Хуллас, бу жазонинг тоши жуда оғир – қасам соҳиби ўлиб ҳам ундан қутула олмайди, қасамхўр сифатида авлодлар хотирасида мангуга қолади.

Ўшанда ҳис-ҳаяжонга банди бўлган Эрман қасам замиридаги ўта оғир, ўта залворли юкни дастлаб тўла ҳис этмаган, гулдор кигиз устида бамисоли бақадек қотиб ўтирган, аникроғи, ҳайратдан тошқотган Итолмаснинг беҳад кутуришини ва унинг ғазабкор бўкиришидан тоғлар боши кўчиб, олам остин-устун бўлиб кетишини кутган. Бироқ у кутган ҳол юз бермади – Итолмас кутурмади. У бирор муддатдан сўнг хаёлини жамлаб, жиловлаб, ўнг тиззасини қиртиллаб қашлай-қашлай, аввалига нимтабассум килди, сўнг кулди – муштдай қучуги тунда бегонасираб оёққа ёпишганда, хонадон соҳиби қандай қулса, худди шундай кулди.

Эрман учун бу кулгу кутилган жазодан минг чандон азобли бўлди. Бундан кўра Итолмаснинг итдай кутургани, шердай наъра тортгани, яраланган айиқдай бўкиргани, бўридай ириллагани ва ниҳоят, тепкилаб тупроққа қориштириб ташлагани юз карра тузук эди. Ана ўшанда одам сифатида сўзига яраша жавобини олган бўлармиди.

Афсуски, Итолмас буни йигитга раво кўрмади – Эрманни ғазабига тенгситмади.

У эрмаклаб-эрмаклаб кулди.

У иркиллаб-иркиллаб кулди.

У кенг кўксини қашлаб-қашлаб кулди.

У тиззасини уқалаб-уқалаб кулди.

У манглайнини силаб-силаб кулди.

Сўнг афтидан табассум ариб, бекор қасам ичдинг, о-о, бекор қасам ичдинг, деган маънода йигитга ачиниб қаради.

Кейин, афсуски, онтингни адо этолмайсан, шу төгү тошлар орасида чириб адо бүласан, деган йүсінде бошини таассуфа сараклатди-да, чохга оборинглар буни, дея им қокди.

Үша кунлар аламини қалби түрида ардоқлаган күйи, ҳануз интиком ўтида оташ бўлиб ёнаётган Эрман ғулдаги Қорақуюнни бадкир ниятда – бўлажак қасос онлари учун тарбияламоқда эди. У ғаним ҳиди итнинг димогига ўтириб, хотирасига маҳкам михланиб қолсин, деган умидда Итолмаснинг окиш, тоза жундан тўқилган ноёб чакмонини ғул тубига, итнинг оёклари остига тўшаган. Ана энди, қулай вазият юзага келди дегунча, ғул тепасидаги боғлиқ оғочлар ечилиб, астагина «хайт», дейилса бас, Қорақуюн оёклари тағида ётаверганидан тўзиб, титифи чиқиб кетган чакмон эгасини минглаб кишилар орасидан ҳеч адашмасдан топа олади. Бу борада йигитни қийнаб келаётган асосий муаммо шу эдики, мазкур қонли жараён қачон ва қай йүсінде кечади, яъни у илҳақ кутаётган ғаним қачон қорасини кўрсатади – бу фақат Яратганга аён эди.

Ғаним ташрифи бу қадар узокқа чўзилиши мумкинлигини дастлаб у хаёлига ҳам келтирмаганди. Йигитнинг назарida, Итолмас деганлари кўп ҳаялламай изидан қуюндеқ етиб келиши лозим эди. Бироқ елдек елиб, қоплондек пусиб келиши лозим бўлган ғанимидан ҳалигача дарак йўқ. Ғаним йўлига кўз тика-тика, Эрман бу хил ҳаёт тарзига кўнишишга ҳам улгурди. Тўғри, шу ўтган вакт ичиде бир неча бор қароқчилар йўлига кўндаланг бўлди, қавм ахли таъбири билан айтганда, элнинг корига яради. Аммо Эрманни корлик ҳисси қониқтирумасди, яъни Итолмаснинг ташрифидан ўзгаси қизиқтирумасди. Тўғри, ғаним йўлига беҳуда кўз тикиб ўтирмай, унинг олисдаги тоғлар бағрида жойлашган овулига ўзи яроқ кўтариб бориши мумкин эди. Бироқ, масаланинг нозик жиҳати шунда эдики, олисдаги овул йўли чарос кўзли Ойбекачнинг гўзал сиймоси илиа тўсиб кўйилганди. Бу гўзал сиймони ҳатлаб ўтмоққа Эрманнинг ҳадди етмасди. Аммо, шунга қарамай, ўзича кунда интикомнинг минг бир режасини тузар ва натижада, барча ўйлаганлари ҳамиша бир пулга

қиммат бўлиб чиқарди. Қайтамга эшикдан қувса, тешикдан кирадиган ўтли соғинч ҳиссидан юраги ўртангани қоларди. Бунга сари саркашлиги қўзиб, бу туйғуни тан олмасликка уринар, оромсиз, қасос ҳиссига тўла кўнгли эса мудом бир нарсадан – Итолмаснинг ташрифи аниқлигидан тинмай огоҳ этиб турарди. Буни Бокирағорнинг соҳибаси бўлмиш Бибисора ҳам башорат қиласади. У ўша кунга соғ-омон етишини, ғулдаги ити ажал ўқига, ўзи эса ажал тимсолига айланишини орзуларди.

– Бу кунга оз, жуда оз қолди! – дейди Бибисора момо кўрсаткич бармоғини Кушқўнмас қояси пойидаги ғор томонга бигиз қилиб. – Ҳазр бўл, ғанимнинг зўри ғордан чиқиб келади! У сени истаб келади! Этингни нимталаб, қонингни ичгани келади!

Эрман ҳар келганида обдон бошини қотириб кетадиган телба момонинг башоратларига инонади. У айтган ўша машъум кунни ҳадик-ла эмас, интиқ кутади. Ўз навбатида, яъни ғаним йўлига кўз тика-тика бу маконга кўнишиб қолгани-ю, агар овулга қайтар бўлса, ҷоғроқ тошкулбада туғишганлари билан сиқилишиб яшашига тўғри келишини ўйлаб, беихтиёр изтиробга тушади. Итолмаснинг ҳаяллаши айни муддаодек туюлиб, кўнглида ўзига нисбатан шубҳа туғилади. Қалбига қулоқ тутади. Хайриятки, шубҳаси ноўрин – юраги совумаган, интиқом ўти ўша-ўша – бор куч билан аланталаниб турибди. Бундан тириклик қайта мазмун касб этиб, у ўзидан мамнунлик ҳиссини тұяди. Сўнг қавм таомилига тамомила зид бир нарсани – ниятига эришгач, Кушқўнмасни тарқ этмасликни, ўтови қабатига икки бўлмали пишиқ-пухта тошкулба куришни ўйлади. Ўзича кулбага ярокли тошларни аллақачон кўз остига олиб қўйган эмасми, бу борада ким биландир марокланиб сұхбатлашишни истайди. Аммо Итолмас эсига тушиши ҳамон орзулари дарров туманлашади – ахир ғанимини эмас, аксинча, ғаними унинг ўзини мавҳ этиб кетиши ҳам мумкин-ку! У ортиқча орзу-ўйларга берилмасликка тиришади.

Эрман тутқунликдан, аникроғи, қулликдан қутулиб қайттач, онтида маҳкам турди – элга аралашмади, қурга күшилмади. Қавм оқсоқоли Оқбүтанинг изни билан шарки-жанубий томони қизғиш, кулранг ва жигарранг тусдаги чүнг қоялар билан қуршалган, ғарби-шимолий тарафида эса гўзал Оқтўш довони ястанган табиий қалъа – Тұяқўз водийсининг кунчиқиши дарвозаси ҳисобланмиш Күшкүнмас қояси биқинидаги мана шу сийрак арчали дўнгликни ўзига макон тутди – ўзи билмаган ҳолда кунчиқишдаги дарвозанинг ихтиёрий қўриқчисига айланди.

Водийнинг кунчиқиши дарвозаси – Күшкүнмас қояси по-йида, қалин чакалакзор қўйнида жойлашган қўш от сиғарли ғор оғзи ташқаридан деярли сезилмайди, ёт нигоҳнинг пайқаши қийин. Бироқ ёт кимса андак зийрактоброқ бўлса, қуюқ чакалакзор қўйнига сингган энсиз сўқмоқни илғамай қолмайди. Агар киши чиндан-да Тұяқўз водийси-га бош сўқмоқни ихтиёр этса, ўша сўқмоқдан сал юқорига ўрлаб, сўнг кўп эмас, хиёл қуйига энса, тик қоя пойидаги чағиртошли чоғроқ сайҳонликка рўбарў келади. Ўртадаги кўкиштоб қоятошга бақамти қад ростлаган заранг бутасини демаса, сайҳонлик шип-шийдам, номига бўлса-да, тиккай-ган бирорта ўсимлик учрамайди. Ўша сайҳонлик адогида ғор оғзи қорайиб туради. Аммо сайҳонликни тевараклаган чакалакзор ўта қуюқ. Турли буталардан ташкил топган яшил мажмуа қоя ёқалаб, ҳар икки томонга шох ташлаганча, ўнгу сўлдаги қалин арчазорга қоришиб кетган. Бу ҳудудда бекинган жонни қидириб топиш амримаҳол.

Сайҳонликка қадам қўйган кимса заранг бутали қоятошдан ўтиши билан шифтидан қишин-ёзин чакки ари-майдиган ғорнинг ўзига хос иси – зах ва нам ҳавони дарров илғайди. Тажрибали одам ичкарига бош сукмаёқ, ҳавонинг сезилар-сезилмас тебранишидан ғор туби очиқлигини тезда идрок этмоги тайин. Бироқ ғорнинг нариги бошига етиш у қадар осон эмас, бунинг учун абадий зулмат оғушида

бўлган ғор йўлаги бўйлаб камида юз йигирма одимдан зиёд масофани босиб ўтмоқ лозим. Боз устига, ғор йўлаги у қадар равон эмас – гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга оғиб, киши юрагини ториқтиради, ваҳимага солади.

Бироқ Шарқий дарвоза йўлининг чигаллиги бу билан чекланиб қолмайди: қоронғи йўлакни эсон-омон босиб ўтган одам ғорнинг у оғзида яна бир табиий тўсиққа – икки том бўйидан баландроқ қоятошга дуч келади. Тангри тоғларни яратганда, ғор оғзини шу қоятош билан бекитмокни йўлаган-у, сўнг фикридан қайтгандай, у ғорнинг чиқиш йўлагига кўндаланг туриб қолган. Ғор қаъридан ториғиб чиққан одамга қоятошнинг йўсин қоплаган ғадир-будур сирти нақ балодай қўринади. Бу ерда киши ўзини қопқонга тушиб қолгандек ҳис этади ва беихтиёр нажот йўлини қидирмоққа тушади.

У қидирган нажот йўли – ўнғ томондаги аччиқ бодом бутасини ёнлаб ўтиб, бир от сиғарли тор оралиқдан кескин юқорига ўрлаган тошсўқмоқдир.

Сўқмоқдан кўтарилиб, гўзал Туяқўз водийси сарҳадига қадам қўйган кишининг назари даставвал ўнг томондаги девордек тик қоялар тизими пойига бош қўйган сийрак арчали дўнгликнинг қоята туташ қисмида қўнқайиб турган ёлғиз тошқўргонга тушгани боис, унинг қошидаги чоғроқ майдонда пала-партиш сочилиб ётган катта-кичик қоятошлар панасида жойлашган ўтов ҳамда гирди тиконли бута новдалари билан ихоталанган, ўртача кенгликдаги қўрани дафъатан пайқаш хийла мушкул. Негаки, қизғиши тусдаги тошлардан омилкорлик билан тикланган қўрғон мавжудлиги билан киши дикқатини ўзига тортади, фикрни чалгитади.

Бу кўналға қирқ йилнинг нарисида, талончи Учқавм тўдаси айни қутурган кезлари, Тошполвон етакчилигига, овлу йигитлари томонидан ўзига хос истехком, янада аниқроғи, Шарқий дарвоза коровулхонаси сифатида бунёд этилган. Тошполвон олти нафар ботир йигити билан бу манзилда бор-йўғи бир ҳафтагина қўним топган. Шундан сўнг

тошқұрғонга Бибисорадан ўзга эга бўлмаган. Момо боис, кўргон бурчагидаги тошұчоққача, ҳатто бир текис кесилиб, чиройли тахланган арча ўтиналаргача шу ҳолда турибди.

Эрман овулдан айро тушган куниёқ биринчи тунни қўргонда ўтказди. Аммо эртаси куниёқ, одатига кўра, кўргондан хабар олгани келган Бибисора томонидан ҳайдаб чиқарилди. Эрман, турган гап, момо билан баҳлашиб ўтирмади, шу куниёқ кўргон қошига ўтов тикиб олди. Бирок ҳафта-үн кунда бир келиб кетадиган момо ҳанузгача унга тинчлик бермайди. Аввалига горда яшаш жонига текканини, қайлиги Тошполвон кўргонга кўчишга унамаётганини айтиб, обдон нолийди. Сўнг тўсатдан ранг-кути ўчиб, гезариб, «кўргонга шикаст етказибсан, ўтинга тегибсан», дея йўқ ердаги даъвою важлар билан йигитни янмоққа тушади. Кейин эса, ақл-хуши бир лаҳзага тиниклашиб, кутилаётган хавф ҳақида башорат қилади-да, шу билан қорасини ўчиради.

* * *

Күшкўнмас ғори Түякўз водийсининг бош дарвозаларидан бири ҳисобланса-да, аммо бу томондан кирди-чикди жуда кам, деярли йўқ деса ҳам бўлади. Қавм ахли, улар таъбири билан айтганда, кенг дунё билан Оқтўш довони орқали боғланган. Қавм ахли довон ортидаги Каттасой водийсини макон тутган Уймовут ҳамда Сариўт қавмлари билан азалдан куда-андачилик қилиб келгани боис, у томонда ўзларини тинч ва эркин ҳис этганлари ҳолда кунчиқишидаги Күшкўнмасга доимо ҳадик ва хавотир-ла бοқадилар. Негаки, қадим-қадимдан ҳар не кутилмаган бало ўша томондан кириб келади. Шунинг учун ўтган қавм оқсоқоллари Түякўз водийсини сарҳадсиз тоғлар салтанати билан боғловчи Күшкўнмас ғорини бекитишга ҳамиша уриниб келишган. Бироқ овулнинг ўт-олов йигитлари доимо бу қарорга қарши чиқиб: «Қачонки қавмда йигит уруғи қирилиб битсагина ғор оғзини ёпасизлар!» – дейишган. Умуман олганда, тоғли

худудда турли түқнашувлар ҳамда катта-кичик низолар оддий ва одатий ҳол ҳисобланса-да, бироқ шу дамгача бу қавмдан у қавмга бирон киши банди тушмаганди.

Биринчи банди Эрман бўлди.

Бироқ у бирон-бир тўполон важидан эмас, балки тинч ва сокин кунлардан бирида водийдан у қадар узоқ бўлмаган Чохлидарада бошига қоп кийгизилиб, тоғнинг одам топмас овлоқ буржига олиб кетилган.

Бошда типпа-тирик одам тўсатдан йўқолиб қолгани учун қавм аҳли уни бирор зов-повдан йиқилиб нобуд бўлган, дея гумонга боришди. Сўнг ҳафта-ўн кун сарсон қидиришлар ҳеч бир натижа бермагац, «жасадини биронта одамхўр айик камар-памарга тортиб кетган чиқар, энди унга аза очсаям бўлар», деган тўхтамга келишди. Бироқ аза очмокқа сира кўнгли бормаган она шўрликнинг кўз ёшлари куриб улгурмай, Эрман деганлари тоғ бошидаги кўкламги оппоқ булутдек оқ тулпорда овулга кириб келди. Қавм аҳли шундагина уни қуллик балосига гирифтөр этилганидан огоҳ бўлди.

Куллик!

Бу сўз овулга сиғмай, тоғларда акс-садо берди.

Жилғалар оқишдан тўхтаб, дов-дараҳтлар ҳайратдан донг қотди.

Бу сўз кексалар юрагини тилкалаб, йигитлар вужудига ўт ёқди.

Улар дилидан ўтгани шу бўлди:

«О, қавм юзи қора бўпти!»

«Қавм шаъни ер билан яксон бўпти!»

«Буни эшитган ўзга қавм аҳли кети билан кулади энди «куллар қавми», деб!»

«Қўлга тушгандан кўра, курашиб ўлмайсанми, номард!»

«Бундан кўра, ўзингни чаваклаб ташламайсанми, аҳмоқ!»

«Бирор қоядан сакраб ўлсанг ҳам бўларди-ку, ярамас!»

«Тирик қайтгандан кўра, қулликда ўлиб кетганинг минг карра тузук эди. Сир сирлигича қоларди!»

Хуллас, қавм тарихида ўта аянчли воқеа юз берганди.

Хўш, бу ҳодисага энди қандай муносабат билдиримоқ лозим?!

Овул оқсоқоли Оқбўта оғир ўйда қолди.

У эртаси тонгда, елкасида кенг ва залворли қорамтири пўстин, қўлида бўйи баробар оғир оқсоқоллик ҳассаси, овул марказидағи тиззадан баландроқ, белдан пастроқ, ярми кўкиш, ярми қўнғиртоб тусдаги супа янглиғ кенг қоятош – оқсоқоллик тошсупасига маҳзун ва ўйчан бир ҳолатда кўтарилди.

Оқбўта тошсупада қора бериши билан аввал овул кексалари, сўнг йигитлар, охирида хотин-халажлар қоятошни тевараклаб кела бошлишди. Йифилганлар оралиқ масофа сақлаб, оқсоқолнинг оғзига тикилишди. Одатда, бунақа пайтда одам боласи тугул, овул итларининг ҳам уни ўчади. Негаки, қавмбоши тошсупага бежиз кўтарилмайди. У тошсупада пайдо бўлдими, демак, жиддий нимадир содир бўлган ёхуд нимадир рўй бериш эҳтимоли бор. Қадимдан қолган таомилга кўра, токи оқсоқол оғиз очмагунча, бошқалар чурк этмаслиги лозим.

Оқбўта ўзидан бурун ўтган оқсоқоллардан қай бирининг хошиш ва истагига кўра тошсупанинг қоқ ўртасига жойлаштирилган қучоққа сиғмас жигарранг тош – оқсоқоллик курсисига жойлашиб ўтиаркан, қўлидаги ҳассаси учини харсанг сиртига дўй-дўй урганича, ниманидир қидиргандай ёхуд фикрини жам этмоқчидай, аввалига теваракдаги қояларга ўйчан бокди, сўнг нигоҳини овул этагидан бошлиниб, наридаги тик ва юксак қоялар пойига тирмашган қуюқ арчазорга қадади. Кўзи қурий бошлаган баҳайбат арчага тушгач эса, «бу йил ўтинликка шуни кестириш керак экан», деган ўйга борди ва хаёл билан бўлиб, ушбу ўйини сўзда ифода этмоққа бир баҳя қолди.

Яхшиямки, вақтида тилини тийиб қолди.

Акс ҳолда...

Ахир тошсупага қандайдир қуриган арчани муҳокама этиш ниятида чиқмаган-ку.

Оқбўта бир дунё ўтин бўлиши мумкин бўлган қуриган арчадан нигоҳ узиб, чуқурдан-чукур хўрсинаркан, бугуниг ўта ёқимсиз йигиннинг сабабчиси бўлмиш Эрманни йигитлар орасидан қидира туриб, «тирик қайтганингдан кўра, қайтмаганинг дуруст эди», деган бадбин хаёлга борди. Аммо йигитнинг абгор афт-ангorigа қўзи тушгач, бу ўйидан хижолат тортиб, манглай қашлади. Ва шундагина ҳассаси учи нуқул қандайдир чукурчага тушиб чиқаётганини пайқаб қолди. Бундан ажабланди. Эгнида тўкилиб турган пўстини барини аста қайириб, хоти орасига назар ташлади ва ҳассаси учини ангишвона янглиғ тор кавакда кўрди. Тошдаги кавак табиий эмас, ўзидан олдин ўтган ўнлаб қавм оқсоқолларининг ҳассаси зарбидан пайдо бўлган бир энлик чукурча. Оқбўта гирди лойланган кавакка ўйчан термуларкан, қавмбошилик ҳавас қиларли юмуш эмаслигини гўё энди англаб етгандек, бот хўрсинди.

У бутун ғоятда танг аҳволда эди.

Қани энди, шу тобда чумолига айланса-ю, манави тошлар орасига биқиниб олса, ёхуд қуш бўлиб осмону фалакка кўтарилса-ю, қайтиб ерга тушмаса! Агар ионн-ихтиёри ўзидан бўлганида борми, ўлақолса-да, жамоа қархисига чиқмасди – ўтиради кулбасида тинчгина. Бироқ кутилмаганда юз берган бу ҳолат – аллақачон ўлдига чиқарилган Эрманнинг тўсатдан овулда пайдо бўлиши Оқбўтанинг олдига ғоятда мушкул муаммони кўндаланг қўйганди – Эрманни қул қилиб, овул йигитлари таъбири билан айтганда, қавм шаъни ва ор-номусини бадном этган ўша ярамас қавмнинг бу қилмиши хусусида ўт-оташли сўзлар айтиб, аниқ ва тайинли бир қарор чиқармоғи керак эди.

Аммо...

Яхшиямки, ўзидан билиб, вактлироқ кўриниш бергани – акс ҳолда овулнинг қизиққон йигитлари кулбаси олдида тўпланишиб: «Қани, оқсоқол, қолган гапни энди сиздан эшитамиз», дея тагдор-тагдор томоқ қиришни бошлаб юборишарди. Агар хиёл ҳаяллагудек бўлса, уни қўрқокка

чиқаришлари ҳам мумкин эди. Оқсоқолнинг элбурутдан топсупада пайдо бўлишининг асл сабаби шу эди.

Қавмдошларидан бирининг қул этилиши боис, иззатнафслари жиддий таҳқирланган овул йигитларининг бежо гувранишларидан уларнинг босқин ва қонга ташналиги яққол сезилиб турарди. Бироқ қонли қасосдан ҳеч бир нафйўклиги ва бундан ҳар иккала томон ҳам катта талафот кўриши мумкинлигини бу хумгазакларга қандай қилиб тушунтируса экан? Боз устига, Эрман ҳаёт, ғаним қўлида ўлим топмаган, хунини талаб қиласай десанг. Аммо, кўриб турибдики, йигитлар ҳозир гап уқадиган аҳволдамас, уларни одатдаги хашаки панд-насиҳатлар билан эмас, қудратли нутқ ила жиловламоқ мумкин.

Бироқ, кани ўша қудратли нутқ?

Оқбўта ҳарчанд уринса-да, миясига бирор-бир жўяли фикр келмаётганидан баттар ғижиниб, шу бугунги кунга мингдан-минг лаънатлар ўқиди. Кейин қўмак истаб, одоб сақлаган кўйи, сукутда турган овул улуғлари томон секин кўз қирини ташлади. Сездики, айрим йигитларнинг бежо тебранишлари уларга ҳам ёқмайроқ турибди. Бунга сари ёшлар ўзидан кетиб, тобора ошқинлашмоқда эди.

Энди бундан ортиқ сукут сақлаб бўлмасди.

Аммо нима десин?!

Оқбўта оёклари остидаги чуқурчага қайта разм соларкан, гўё шундан бўлак юмуши йўқдек, кавак четига чиқиб қолган нам тупроқ ва лой парчаларини ҳассаси уни билан турткилаб, қайта жойига тушира бошлади. Чуқурча сабаб туйкусдан миясига келган ўйдан бутун тани яйраб кетди.

– Оқсоқоллар! – деди кутилмаганда ўта дадил ва ўта ўқтам оҳангда, жамоага эмас, овул улуғлари томон юзланниб. – Бу... Эрман инимиз тортган азобдан баримиз боҳабармиз! Бундан ҳамманинг, бутун овулнинг боври тутаб ёнаяпти! Аммо буни қарангки, худойимнинг берган куни кўп экан, инимизнинг ризқи бутун экан, мана, соғ-омон қайтиб келди! Агар йигитга бирор гап бўлганида борми... у қавмни тинч қўймасдик! Ҳа, асло тинч қўймасдик! Бах-

тимизга, йигитимиз тирик! Бу билан шуни айтмоқчиманки, Күшкүнмас горини ёпайлик, ҳа, пашша учиб киролмайды-ған қилиб танбалаб ташлайлик! Хўш, бу қарорга нима дейсизлар, оқсоқоллар?

Оқбўтанинг бу гапи йигитларнинг энсасини қотириб, овул улуғларига майдай ёқиб тушди. Ана, улардан бири норозилик билдира бошлаган ўғлининг яғринига калтак билан тушириб қолди. Бошқа бирининг ўғлига ўдағайлаши овулни тутди. Жамоа зумда иккита бўлиниб, бир-бири билан баҳсга киришди. Турган гап, оқсоқолнинг қарорини маъкулловчилар кўпчилик эди.

Оқбўтага айни шу нарса керак эди.

У худди елкасидан ботмон тош ағдарилгандай, ўзини жуда енгил ҳис этди. Бир муддатдан сўнг эса бир-бирига гап бермай, овулни бошига кўтараётган оломондан нари қочиш ва сокин арчазорлар бири қўйнидан паноҳ топиш истаги ичини ёндира бошлиди. Кейинги пайтда бу хил ғавғолардан жуда безган, яъни қавмнинг туганмас майдачуидага ташвишларидан ғоятда чарчаган эди. У яқиндан бери ботаётган қирмизи офтобга термулганча, ҳаёт шоми ҳақида узундан-узун хаёл суришни ўзига одат қилиб олганди. Ёлғиз қолиши билан қархисида негадир умри поёнида соз чалмоқни ихтиёр этган Бардам чолнинг нуроний сиймоси пайдо бўларди-да, шуурида ингроқ куйлар сас бера бошларди. Қизиқ жиҳати, Бардам чол унинг хаёлот дунёсига, гўё тириклик устидан кулгандек, мавҳум ва сирли нимтабассум ила аста кириб келади-да, ҳамиша бир муддат тек қотиб турди, ўзича нимадир демоқчи бўлади, лекин демайди. Сўнг юзидағи табассум изсиз йўқолиб, нигоҳини бир нуқтага қадаганча, қўлидаги созни оҳиста чалмоққа тушади. Сози созга ўхшамайди – боши тўмтоқ, қуи кисми чоғроқ тошкосадек ўйилган ғаройиб бир оғоч қурилма. Мазкур қурилмага икки қатор от қили тортилган бўлиб, эгма камони ҳам от қилидан. Бардам чол беўхшов чолғусини «соз», камони эса «чўп» дерди. Ўша чўп сознинг қорнига нари-бери ишқаланса, мунгли ва ингроқ сас таралади.

Бардам чол қавмнинг аввалги жаги бақувват, тутуми қаттиқ оқсоқларидан бири эди. У бирор ўн йилча қавмни бошқариб, ўзининг айрим қарап ҳамда эътиқодларини овул ахли онгига сингдиришга беҳуда уриниб келди-да, кексалик сарҳадига етиши билан барига қўл силтаб, созни ўзига ошна тутганча, мунгли куйлар оғушида кўмилиб ўтирадиган бўлди. Оқбўтанинг назарида, собиқ оқсоқол ўзининг ингроқ куйлари билан теваракдагиларга нимадир демоқчи бўларди-ю, факат ундан маънони англаш қийиндек тувларди. Бардам чолнинг Оқбўтага мерос бўлиб қолган ибратомуз тутуми – ҳар неки ҳолатда ҳам қўшни қавмлар билан хусуматга бормасликка тиришарди. Ўз навбатида, овул аҳлининг ёмон ғашига тегадиган гаройиб бир одати – кўклаб турган дов-дараҳтга болта урдирмас: «Ётиб еганга тоғ чидамайди, қуриган шоҳ-шаббаларни саришта қилишни ҳам ўрганинглар!» – дерди. Ахир, шундок томи ортида қучоққа сиғмас арчаю бошқа турдаги дов-дараҳтлар кўкка бўй чўзиб турганида, қайси аҳмоқ олис ўрмондан қуриган шоҳ-шаббаларни судраб юради?

Кўп жиҳатдан Бардам чолнинг тўла ҳақ эканлигини англаб етмоқ учун эса – қолганларни-ку қўяверасиз – Оқбўтадек зукко табиатли одамга чорак асрдан мўлроқ вақт керак бўлди. Кексалик бўсағасига етиб, яна шуни фахмлаб етдики, табиий осойишталик деганлари бир неча кунлаб тинмай куядиган жала ёхуд даҳшатли тарзда кечадиган қор қўчкиларидан ёхуд дарааларда гоҳ якка, гоҳ тўдалашиб юрадиган тантик айикларнинг айрим бежо ҳатти-ҳаракатлари ҳамда гоҳи тунлари ўта даражада фоллашадиган бўриларнинг қонли тажовузидан эмас, балки инсон қавмининг бир-бирига, жумладан, борлиқча нисбатан аҳмоқона муносабатларидан бузиларкан, заволга юз тутаркан. Бугун Оқбўтанинг қуриган арчага нисбатан айрича эътибори ана шу англаб етилган идрок важдидан эди. Биладики, агар овул ахли ақл билан иш тутса, умрини тутатган дов-дараҳтлар саришталиги ўзга дов-дараҳтларнинг яшнаб турмогига замин яратади. Дарвоқе, бошда Оқбўта ҳам ак-

сарият овулдошлари каби Бардам чолнинг айрим талаб ва тартибларидан «намунча итга ўхшаб ирилламаса бу», деб норози бўлиб юради. Бойси, у пайтда шифти паст тошкулбасидаги тўрт жоннинг томогини ўйлашдан ўзга ташвиши йўқ эди. Ўшаларни дея, қандайдир тофу тош экан, агар лозим топса, бутун ёруғ оламни қора қозонга ташлашга ҳозир эди у. Қисқаси, барча қавмдошлари каби тирикликин курсоғи орқали кўргани сабабли, кулбасидан наридаги бутун олам унга ёт ва бегона эди. У бугунги кун ғами билан яшар, эртанги кун билан деярли иши йўқ эди. Аммо фалакнинг гардиши билан оқсоқоллик тошсупасига кўтарилди-ю, унинг тириклик ҳакидаги тушунчasi тор кулбасига сиғмай, секин-аста ташқарига сирғалиб чиқди-да, аввалига қавмга қарашли ҳудудни, сўнг бутун тофу тошни қамраб олди. Табиийки, бошда зиммасига юклатилган бу лавозимдан ўзида йўқ масрурланди – ахир куни кечагина тошўчоқ гирдидаги тўрт қоракўзнинг ташвишидан ўзгасини ўйлашни билмаган Оқбўтадек кимса сира кутилмаганда қавмбоши даражасига кўтарилади-ю, бундан қувонмай бўларканми. Бироқ кўнглидан масрурлик ҳисси ариб ултурмай, оқсоқоллик мансаб эмас, ғирт даҳмаза эканини англаб етди. Илгари дунёни сув босса тўпигига чиқмайдиган бу одам, энди куриб қолган булоқ ёхуд тупроғи кўчиш хавфи бор ёнбағирлик ёнидан локайд ўтиб кетолмайдиган, қуриган дараҳт турган ерда яшил арчага болта урилганини сезгудек бўлса, фифони кўкка ўрлайдиган, тунлари эса овл тинчидан ўзгасини ўйламайдиган бедор кимсага айланганди-да. Аслида масъуллик, жонкуярлик ва бошқа шу каби ноёб хусусиятлар унинг қони ва жонида бор эди. Фақат бу фазилатлар локайдлик ва бошқа гирди балолар гарди остида кўмилиб ётарди. Агар ундаги мавжуд хусусиятлар уйғотилса, қавмнинг улкан ютуғи бўлиши мумкинлигини олдиндан кўра билган Бардам чол уни ўз ўрнига тавсия этиш билан Оқбўтанинг юрагида тўнғиб ётган корлик ҳиссини қайта жунбишга келтира олишга муваффақ бўлганди. Қатъият бобида у баъзан Бардам чолдан ҳам ўтиб тушарди.

Оқбўта қавмни бинойидек бошқариб келаётган эса-да, гоҳи пайтларда баланд чўққилардан бирига чиқиб, негадир бор овозда ҳайқиргиси келарди.

Нега энди чўққига чиқиб?

Айрим овулдошларининг гумроҳлиги ҳиқилдоғига келган кезлари Оқбўтанинг кўнгли яккаш шуни истар ва бундан ўзи ҳам ажабланарди. Қалби тўрида тез-тез мавжланиб турадиган ушбу ички тўфонлар боис, умри якунида Бардам чол нечун қўлига соз тутганини англаб етгандай бўлди. Бироқ ҳалигача бир нарсани тўла идрок этолмайди, собиқ оқсоқол бу қадар гўзал, бу қадар мунгли куйларни ижро этишни қачон ва қай тарзда ўргана қолди экан? Оқбўта оддий, ўз навбатида, муҳим бир нарсанинг фаҳмига етмасди – Бардам чолда тугал куйнинг ўзи йўқ эди. У туйғу ва кечинмаларини оҳангга сола биларди, холос.

У Бардам чолдек сўзга чечан эмаса-да, аммо ақл ва тадбир борасида ҳар қандай одамни бир чўкишда қочирарди. Мана бугун ҳам ўзини ортиқча койитиб ўтирмади, қабул килиниши лозим бўлган қарорини қавм оқсоқоллари ҳукмига ҳавола этиб, нокулай вазиятдан осонгина чиқиб кета олди. Энди, қавмнинг ўпкаси йўқ йигитлари ҳар қанча чиранишмасин, ҳар қанча иргишламасин – бари бефойда, овул катталари иродасига қарши боришолмайди.

Оқбўта можарони тезроқ якун топишини кутиб, теваракка зимдан разм соларкан, нигоҳи овулнинг кунботиш тарафида бўй ростлаган улкан қоя пойида, чоғроқ қоятош дўнгликда ана кўкка сапчийман-мана кўкка сапчийман деб турган тошот – ҳайкалга тушгач, янада ҳушёр тортиб, айни дамда ўзининг аҳволи ундан пеш эмаслигини ичдан идрок этгандек бўлди – қуи қисми чала тараашланган тошот сағрисини қоятош бағридан узолмаганидек, ҳозирча Оқбўта ҳам ўз майлича тошсупани тарқ этолмас, баҳснинг якун топмоғини сабр ва бардош ила кутмоққа мажбур эди.

Қоя пойидаги тошҳайкалга келсак, аксарият овул кишилари учун у харсанг бўллагидан бошқа нарса эмас – унинг бугунги шакл-шамойилига аллақачон кўнишиб улгуришган,

фақат Оқбўтагина унга ўзгача назар билан боқади. Айниқса, кунботиш олдидан тошҳайкал ўта сирли ва маҳобатли тус олган кезлари ундан кўз узолмай қолади. Кулбаси биқинидаги харсанг четига чўкиб, худди сеҳрлангандай тош қотиб ўтираверади. Кўкка талпинаётган тулпорнинг ғаройиб ҳолати бу овлоқ гўшада торикқан кўнгил тўфонидек бўлиб туюлади унга. Баъзида тоштулпорнинг қуйруғидан тутиб, неғадир миниб эмас, кўкка кўтарилгиси ва бўлак олам бағрига сингиб кетгиси келади. Кейин тоштулпорнинг қуий қисми ҳалигача қоятош бағридан халос этилмагани қайта эсига тушиб, кўлидаги ҳасса билан унинг пойидаги қоятошни бурдалаб, парчалаб ташлагиси келади. Айрим кунлари эса бу туйғу етовида Қалайбекнинг кулбаси томон энади.

– Буни... озод этиш керак, Қалайбек! – дейди ҳовлини тевараклаган тиззабўйи тошdevорга етиб-етмай, андак идао, андак зарда билан. – Қачонгча қийнайсан буни, а?!

Қалайбек йўниб турган тош бўлагини ўзидан нари суриб, тиззаларини қоқиб-сукқанича, илдам ўрнидан кўзгалади-да, ҳар сафаргидек, уни хушхол қаршилайди.

– Озод этамиз, оқсоқол, озод этамиз! – дейди кувноқ оҳангда.

Оқбўта йигитнинг илиқ лутфидан зумда эриса-да, оқсоқол сифатида, йўлига, замзама қилишни канда қилмайди, ўз навбатида, пўписали тарзда ора-сира ҳассаси учини ерга уриб-уриб кўйишни ҳам унутмайди. Сўнг эса гапини дўстона йўсинда адоклади:

- Буйтиблар қийнамагин буни дейман-да, Қалайбек.
- Ёруғ кунлардан бирида буни, албатта, халос этаман, оқсоқол, – дея Қалайбек ўша-ўша ваъдани куюқ қиласи.
- Шундай қил, Қалайбек! – дейди Оқбўта бу сафар қизгин тарзда. – Бунинг балчикка ўтириб қолган кўтарам отдай бўп эмас, чин тулпордай кўкка сапчиб турсин дейман-да, иним!
- Мен ҳам шу ўйдаман, оқсоқол.
- Унда тезроқ қимирла-да!,

Бу гап замиридаги оқанғдан жиндең малолланған Қалайбек хонтахта янглиғ кенг ва ясси қулранғ қоятош сиртига батартиб териб қүйилған чала-ярим тараашланған тошлаганларға күз қирини ташларкан, «агар тошотта уннайдиган бўлсан, манави зормандаларни қачон битираман, оқсоқол», дея энсаси қотса-да, аммо буни сиртига чиқаришни хаёлига келтирмайди. Қайтамга табассумдан чехраси ёришиб:

— Кўлим андак бўшashi ҳамон сиз айтган ишга уннайди, оқсоқол, — дейди.

— Шундай қил, Қалайбек, шундай қил!

— Хўп, оқсоқол, хўп.

Бу тоғу тошда ягона тоштарош ҳисобланмиш Қалайбекнинг ўзига нисбатан бу хил муомалаю муносабатидан Оқбўтанинг кўнгли алланечук оройиш топади, яъни Бардам чолнинг куйларини тинглаган кезлари қалби англар сиз сууруга тўлиб-тошганидек, йигитнинг ширин лутфида ҳам шунга яқин гўзал туйғуларни туяди. Назариди, йигитнинг иззату андишага йўғрилған лутфи билан Бардам чолнинг мусиқаси орасида қандайдир ҳамоҳанглик, уйғунлик мавжуд бўлиб, ҳар иккиси ҳам киши кўнглини эркалаб, ардоқларди.

Оқбўта ҳамиша бир ҳолдан таажжубда эди – нечун аксарият овулдошлари Қалайбекдек илтифотли эмас? Бундан-да ночори ҳам нечун олам ва одамга ғаним кўзи билан қарайди? Нечун улар доимо учқундан аланга чиқариш пайида бўлиб, сал гапга ярокқа ёпишишади?

Бу каби бадкирлик инсониятта қачон ёпиша қолди экан?

Оқсоқол ушбу ўй-хаёллар оғушида аввал Донишота қоясига, сўнгра шимол томондаги арра тишидек қатор, кўримсиз қоялар мажмуасига кирувчи Ажинақояга аста разм солади.

Бежизга эмас.

У Ажинақоя ўзига туширилған қадимий қоятош суратларни кўз олдига келтиаркан, ўтмишда яшаб ўтган жангари қавмлар ҳақида бирор бамаъни кимса билан мароқланиб гурунглашишни истайди.

Бироқ, қани ўша бамаъни кимса?

Оқбўта беихтиёр ҳамон бир-бирига гап бермай, тоғу тошни бошига қўтараётган йигитлар орасидан Қалайбекни қидиради.

Уни бир четда ўйчан ҳолатда турганини қўради.

Эрман туғишиган иниси бўлишига қарамай, босқину қон тўкишга қаршилиги йигитнинг юз-кўзидан ошкора сезилиб турарди. У оқил кишиларга хос сабр ва бардош билан овул йигитларининг жазавадан тушишини кутарди. Қалайбекнинг бу қадар босиқлигига оқсоқолни ҳаваси келади. Унга нисбатан меҳри жўшиб, бу оқшом йигитнинг сұхбатини олишни қўнглига тугади. Биладики, Қалайбек отга ишқибоз. Агар отлар ҳақида гап очар бўлсанг, бас – ҳаяжондан яноклари нимпушти тус олиб, гурунгнинг уйини куйдиради.

Бироқ оқсоқолнинг нигохи овул улуғлари тўпида отасидан тарсаки еган боладай, ранг-рўйи гезариб турган Хонтўрага тушгач, беихтиёр манглайи тиришади. Қалайбекдек оқил, серандиша, лутфи тотли йигит шу сўхтаси совуқ банданинг зурриёди эканига ишонгиси келиб-келмай, Хонтўранинг тунд афтига бир муддат тикилиб қолади. Сўнгра, «ҳа, азалдан шу – ўғил отага эмас, тоғага тортади», дея ғудраниб қўяди. Кейин эса, юрт оқсоқоли сифатида, отанинг нуфузини ўзича баҳолаган киши бўлади: – йўқ, қавм орасида Хонтўранинг обрўйи юксак эмас, ўртадан паст даражада. Бадгир ва майдагаплиги боис ҳамиша кишилардан dakki еб юради. Ҳозир ҳам нокис феъли туфайли кимдандир дашном эшитган шекилли, ранги чиқмай турибди.

Баҳснинг рафторига қараб, йиғинни якунлаш вақти етганини сезган Оқбўта аста тараддуға тушди. Мана, ҳозир этак силтаб ўрнидан туради-да, аввалига ҳасса тутган қўлини хиёл юқорига қўтарганча, кескин тарзда «бас» дейди, сўнг эса, бехуда тортишманлар, деган оҳангда: «Қарорим шу – ғорни ёпамиз!» дея ҳасса учини тарс этиб тошга уради, яъни баҳсу мунозараға нукта қўяди. Кейин

тезгина тошсупани тарк этади. Бу каби серғалва йиғиндан сүнг оқсоқол киши кўзини шамғалат қилганча қуюқ арчазорлардан бири бағрига шўнғийди. Сабаби, сўнгги пайтларда негадир танҳоликни хуш қўрадиган бўлиб қолган – Бардам чолнинг куйларидан бирини шуурида жонлантириб, сирли оҳанг оғушида тебраниб ўтиришни одат қилган.

Оқбўта шу ўй, шу умидда секин ўрнидан қўзғолди.

Бироқ туришга улгуролмади.

Қаршисида, гўё осмондан тушгандай, лоп этиб Эрман пайдо бўлди.

Бу кутимаган ҳолдан Оқбўта бир қалкиб тушди. Кейин гўё рўёни кўраётгандек, тошсупадан ярим одим нарида ўзига жиддий боқиб турган йигитга бакрайганча тикилиб қолди. Сўнг эс-хушини жиловлаб, «хўш, нима дединг», деган маънода қошлирини керди.

– Форни ёптирманг, оқсоқол! – Эрман айтган гапини баланд овозда такрор айтаркан, ҳаяжони тошиб, овози қалтираб, яна сўзида давом этди: – Мени ғор оғзига ит ўрнида боғланг, оқсоқол! Аҳдим шу – ит бўлиб, ғаним йўлини пойлайман! Ит бўлиб, овул тинчини қўрийман! Фақат ғорни ёптирманг, босқинга изн берманг, оқсоқол!

Орага сел олди сукунати чўккандай бўлди. Аммо бу узоқ давом этмади. Эрман сўзини якунлаши билан, кўчки кўчгандай, кучли шовқин қўпти – овул катталари билан тортишаётган йигитлар энди бараварига унга ёпишиб кетишиди:

– Нима деяпти бу, а?!

– Босқинга қаршиман деяптими?

– Босқин керак!

– Ҳа, агар босқин уюштирмасак, «куллар қавми», дея бир умр устимиздан кулиб юришади!

– Кўп донолик қилмай, бизга уларнинг макон ва манзилини айт! Қолган ишни сенсиз ҳам эплайверамиз! Кейин ит бўласанми, бит бўласанми, буёғи сенинг ишинг!

– Қавм шаънига тушган доф фақат қон билан ювилади! Бундан бўлак илож йўқ!

- Керак бўлса, бешикдаги боласигача тифдан ўтказамиз!
 - Овулини ер юзидан супуриб ташлаймиз!
 - Босиб, янчиб ташлаймиз!
 - Ўлиб кетганингда бошқа гап эди. Ҳолбуки, ўлмай, тиррик қайтибсанми, энди сенга орқа бўлишимиз шарт! Эмасам, улар бизни писанд қилмай қўйишади!
 - Йўқ, бу – аввалги Эрман эмас...
 - Аввалги Эрман чинданам ўлганга ўхшайди!
 - Унда энасига айтиш керак, азасини очаверсин!
 - Эсиз, раҳматли бинойидек йигит эди-я...
- Бир жихатдан овул йигитлари ҳақ эди.

Қулликнинг барча алам ва ситамларини керагидан ортиқ даражада тотган бу Эрман аввалгисига сира ўхшамасди – босик, камгап ва ўта мулоҳазали кимсага айланган эди. Шу боис, сайҳонликда «улок-улок» ўйнаётган болалардек шовқунлаб, овулни бошига кутараётган йигитларнинг қилигини кўпда ёқтирумай, жини қуришиброқ турарди. Агар уларга эрк берилса борми... Унинг кўз ўнгидаги машъум манзара бор ҳолида гавдаланади: «Ана, мисли бўридай қутурган йигитлар ҳамласидан хўл-қуруқ баравар ёнмокда, аёлу болалар тутаётган ўтовлар оралаб, чор тарафга тўзғиб қочмоқда. Йигитлар кутқусидан рухланган аввалги Эрман эса бош қўналға – оқ ўтов эшигига кўндаланг бўлган Қорақулнинг кенг кўксига тиф санчиб, асосий ғаними бўлмиш Итолмас хузурига ошиқади. Аммо ичкарида ғанимiga эмас, ўтов ўртасида ғазабнок туриб қолган Ойбекачга рўбарў келади.

Жувоннинг чарос кўзлари ададсиз қаҳру ғазабга лиммолим тўла эди.

– Нималар қип қўйдинг?! – дейди унинг ўткир нигохи.

Кутилмаган бу учрашувдан саросимада туриб қолган Эрман тайин бир сўз айтгунча бўлмай, аёл тилга кириб:

– Бу овул йўлини бир умрга унут демаганмидим сенга?! – дейди.

Эрман гуноҳкорона бош эгади. Жувоннинг кейинги сўзлари кулогини сирпаб, юрагини тешиб ўтади:

— Ахир унудишига сўз бергандинг-ку, номард!

У аёлнинг қўлидаги ўткир тифдан эмас, балки барча тутқунлар учун бирдай суюкли бўлган аёлнинг ўтли нафрати ҳамда оловли нигоҳидан даҳшатга тушади: «Бундан кўра қўлидаги тигни шартта кўксимга санчтани дуруст эди», деган ўйга боради».

Эрман ўзига «тош отишда» давом этаётган йигитларга бир қур кўз ташларкан, бу даврада жувонни тилга олиш ноўринлигини, агар у ҳакда сўз очар бўлса, аёлнинг азиз номи, унинг сирли ва нурли сиймоси оёқ остида топталиб, таҳқирланишини идрок этиб, вақтида тилини тияди. Ва қалби тўридан мангу жой олган бу азиз сиймони тийиксиз бу оломондан қизғаниб, ўзи сезмаган ҳолда, қадимий муқаддас таомилни бузади, яъни тошсупага сакраб чиқади.

Окибат, овул оқсоқоли унинг пойида қолади.

Кутилмаган бу синоатдан барча лол.

Аммо овул улуғларидан бири тезда ўзини қўлга олиб, қўлидаги узун калтак билан йигитнинг қуймичига боплаб туширади.

— Пастга туш-эй, нодон!

Бироқ Эрман ҳозир дашном эшитадиган, бандасининг амрига бўйсунадиган ҳолатда эмасди. У тошсупани тарк этиш ўрнига, Оқбўтага янада яқинроқ борди-да, сўнг ҳалойик томонга юзланиб, ҳар бир сўзини чертиб-чертуб:

— Агар сизга ростини сўзлар бўлсан, тутқунликда ёмон қасам ичиб қўйганман! Тўғри, қасамнинг яххиси бўлмайди! Аммо мен ичган қасамни асло тилга олгулиги йўқ! Тил қуриб, суяқ ириб тушади! Шунинг учун ичган онтимга кўра, Күшқўнмасга танда қўяман! Фаним йўлига ўзим ғов бўлай! Биламан, улар оқ тулпорни дараклаб келишади. Ана шунда мен ит бўлиб чотига, бўри бўлиб бўғзига ёпишаман! Гап шу — онтимни адо этмагунимча элга қўшила олмайман, кўрда ўтиrolмайман! Сиз айтадиган босқинга сира ҳожат йўқ, у онтимни бузади, мени эса адо қиласди! — дейди.

Эрманинг бу ўтли хитоби ва ёзғиришларидан тоғлар сукутга толди, жилғалар оқишдан тұхтаб, күкдаги дайди оппоқ булутлар чок-чокидан сүқилиб кетди. Аммо ўта овлоқ маконда кечәётган турғун турмуш тарзлари туфайли онг ва идрокларини мөгор босған аксарият овул йигитларыға бу гап заррача таъсир қилмади, балки текин томошадан қуруқ қолған жанжалкаш болалардай баттар ғавғо күтаришди.

- Ганим кутилмайди, уясидаёқ янчиб ташланади!
- Гапини қара, қасами бузилармиш! Үзганинг ювиндини ичгани камдек, тағин тилини бермайди-я.
- Шуни айт!
- Ахир бу құтир дунёда не бир қасамлар бузилмаган!
- Масалан, мен ҳар куни юз бора қасам ичиб, юз бора уни бузаман!
- Ишқилиб, қасам урмаяптыми?
- Ҳозирча ургани йўқ.
- Буники бир баҳона!
- Менам шу ўйдаман!
- Унда келинглар, биз ҳам қасам ичайлик.
- Нега ва нима деб?
- Агар шу бугуноқ ганим овулига босқин уюштирасак, Донишотанинг арвоҳи урсин баримизни деб!
- Тилингта чечак чиқсан сени!
- Ўйлаб гапир, аҳмоқ!
- Унда одамни сил қилмай, ҳечқурса борар манзилимизни айтсин-да, э!
- Айтади, айтмай қаёққа боради!
- Құлларим ёмон қичишиб кетаяпти, лекин!
- Босқин уюштираганимизга ўзиям минг йил бўлди-ёв...
- Бу ишга овул катталари барибир изн беришмайди...
- Овул номуси улар учун бир пул!

Бу қадар гумроҳликни кутмаган Эрманинг сабр косаси тўлиб-тошди. Оқибат, ўзини тутолмай, йигитларни ёппасига сўка кетди. Шусиз ҳам тўполон истагида гувраниб турған

Йигитларга бу зўр баҳона бўлди. Ўзга қавмга қул тушиб, юзларини ерга қаратган нобакорни боплаб таъзирини бериб кўйиш ниятида уч-тўртгаси унга ташланишиди.

Талатўпда тошкурсидан ағдарилиб тушган Оқбўтанинг жони эмас, дили оғриди. Қони қизиб, қаҳри жунбишга келди. Муқаддас тошсупани оёқости қилишга журъати етган бадкирларни кўлидаги оғир ҳасса билан ёппасига савалашга тушиб кетди.

Бошқалар унга кўмакка келишиди.

Оқбўта тўполончиларни аямай савалар экан, ҳар сафар унинг кўлидаги ҳасса Эрманни четлаб-четлаб ўтарди. Бойси, у йигитдан беҳад миннатдор эди. Ахир Эрман деганлари ҳарқанча аламзада бўлмасин, бошқалар каби жон ва қонга талабгор бўлмаяпти, бор-йўғи Кушкўнмасни сўраяпти. Бундан чикди, шўрлик йигитнинг онти ва нияти жуда жиддий. Акс ҳолда бу қадар зор қақшамасди. Иккинчидан эса, Эрман ўз талаби билан юз бериши эҳтимоли бўлган қиргинбаротнинг олдини олишда Оқбўтага зўр важ топиб берганди. Мана, энди сопини ўзидан чиқаришгина қолди. Бу борада Оқбўтага етадигани йўқ – кўлига илашган қилдан арқон тўқийди у.

– Э, ҳа, йигит қасами кўчада қолганми ҳали?! – дея дағдаға қилмоққа тушди, тўполончиларнинг суроби тўғрилангач эса, ўзгача кўтаринки бир кайфиятда. – Қачондан бери, а?! Тошсупани топтаганларинг камдек, йигит кишининг қасамига тирғалишларинг нимаси, а?!

– Қасам ичган у, биз эмас! – дея тўнгиллади йигитлардан бири қизарган яноғини силаб-сийпалаб.

– Азобиниям у тортган, сен эмас! – дея янада авжланди Оқбўта. – Йигит киши аввало қасам ичмасин, қасам ичдими, тамом – онтида маҳкам турмоғи шарт! Бу – бир. Иккинчидан эса, ўзга бироннинг онтига аралашмоққа ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ! Учинчидан, бу йигит биздан кўмак эмас, айролик сўраяпти! Сен нодонларга ўхшаб қону жон эмас, танҳолик сўраяпти! Овул оқсоқоли сифатида қарорим шу – бугундан эътиборан Кушкўнмас Эрманни-

ки! Ҳа-а, ёлғиз уничи! Қүшкүнмас горини ёпадими, ё туну кунғор оғзини қўриқлаб ётадими, бу энди унинг иши! Боя андиша қилувдим, тоза ўзларингдан кетдиларинг. Энди эса, аяш йўқ! Қани, бирортанг ғинг деб кўр-чи... ўзим сизларни дуойи бад қиласман!

Оқбўта қуруқ пўписа билан чекланиб қолмай, қибла томон ўгирилғанча, кафтларини очди. Биладики, овулда дуойи баддан чўчимайдиган одам йўқ. Худди кутганидек, овул улуғларидан бири овози андак қалтираб, орага тушди.

– Бу сафар кечиринг буларни, оқсоқол!

– Овул шаъни нима бўлади энди? – Йигитлар тўвидан кимдир норози тўнғиллади. – Орсиз қаслар, ғуури йўқ эшаклар, дея устимиздан кулишмайдими!

– Йўқ, кулишмайди, – деди Эрман, осонгина ниятига етгани туфайли йигитларга ортиқ кек сакламай, ишонч билан. – Лекин изимдан келишлари аник.

– Қидириб келишса, ана... қабатига киринглар! – деди Оқбўта ҳассаси учини тошга тарс уриб. – Ҳозир эса баринг теккина ўтири! Босқинга рухсат йўқ!

Ўша куни ўзи кутмаган ҳолда қудратли нутқ ирод қилиш баҳтига мұяссар бўлган Оқбўта, овул улуғлари таъбири билан айтганда, қизиққон йигитлар пўстагини боплаб қоқиб кўйди. У нутки якунида Қүшкүнмас ҳудудини Эрманга тантанавор йўсинда ҳадя этаркан, унинг иродаси ва қатъиятига ҳамду санолар ўқиди. Бошқаларни ундан ибрат олишга чорлади. Кейинчалик ўзининг бу қадар сўзамоллигидан бир неча кун ажабланиб юрди. Овул кексалари ҳам ўз ҳайратини яшириб ўтирмай, «кундан-кунга очилиб кетаяпсиз, Оқбўтавой», – дейишиди.

Ўша куни мақсадини очик баён қилган бўлса-да, Эрманнинг овулдан айро тушиши ва ёлғиз бошига ўтов тикиб ўтириши барибир аввалида кўпчиликка жуда эриш туюлди. Кейин, одатдагидек, бунга тез кўнишиди. Эрман азалдан шу йўсинда умргузаронлик қилиб келаётгандек, овулдошлари унинг танҳоликка йўғрилган турмуш тарзига ортиқ эътибор бермай қўйишиди – ҳамма ўзи билан ўзи

овора эди. Бироқ Эрман қавмдошларининг акси ўларок, на кулликда ўтган кунларини, на ичган онтини унуттанди. Агар бошқалар каби тирикликтинг қувонч ва ташвишлари га кўмилиб, кечаги кун азоби ва хўрликларини хаёлидан мосуво этар бўлса, шу заҳотиёқ одамлик сиёғидан чиқишини яхши биларди. Негаки, тутқунликда жисми, жисми қатори шаъни, ғуури, гулдан нозик ҳис-туйғулари шафқатсизларча топталган эди-да. Шу боис, хаёлан: «Кулликда кечган кунларимни унуттандан кўра, қора ер бағрида совуқ тупроқ кучиб ётганим афзал!» – дерди тўнғиллаб. Эсида, қулликка қадар у ўзини осмон бағирлаб сузиб юрган бургуттга қиёсларди. Қанот сермашлари гўзал водий – Туяқўз сарҳадига сиғиб-сигмай, ҳамиша ўзини англарсиз юксакликда ҳис этиб юрарди. Кунлари шукуҳли, бутун борлиқ – тиззага урадиган яшил ўт-ўланлар, қўёшга нозланиб боқувчи турфа чечаклар, тошлар оралаб шилдираб оқаётган жилғалар, ўтган-қайтганида қайишқоқ навдалари ила елкаларини си-лаб-сийпалайдиган дов-дараҳатлар, қўйингки, бутун наботтот гўё ёлғиз унинг хизматида-ю, бари уники эди. Бу олам кучоғида у эркаланиб, тантиқланиб юрарди. Ва кутилмаганда Итолмас отлиқ кимса бунинг барига чек қўйди – уни куллик чоҳига улоктириди. Хўш, бошига ит кунини солган бу бадкор кимсани унутиб ёхуд кечириб бўларканми?

Асло!

Ва яна асло!

* * *

Эрман тун қўйнига дикқат-ла разм солиб, бирор-бир шубҳали қорани илғамаган эса-да, теваракдан кўзини узмай, шарпа янглиғ кетига тисарилиб ўтовга кирди-да, ҳар эҳтимолга қарши, негадир энди эсига тушган, оғзидан ўқланувчи оғир милтиқни кўтариб чиқди. Элда «Қорамилтиқ» деб аталувчи бу яроқни яқин дўсти Омонтой-нинг куткуси билан қўшни Уймовут қавмининг олди пол-вонларидан бири бўлмиш Нортожи девдан беш жонлиқقا

алмаштириб олганди, яъни келиши билан ҳар дақиқани ғанимат билиб, тұла-тұқис куролланишга тушганди. У бу ярокқа эндигина күннеккен, шу пайтгача ундан күра белидаги узун тиғта күпроқ инонарди.

У бошда нафақат бебаҳо тулпори, балки олтин конига боғлиқ барча сир-асрорларидан тұла бохабарлиги боис ҳам унинг изидан келиши аниқ бўлган Итолмасни, тўғрироғи, унинг етовидаги кичик чапдаст тұдани ана шу ўтсочар ярог билан қаршилаш ниятида эди. Ўз хаёлида – ҳозир ўйласа, қанчалик нодон экан – Итолмасни бир ўқ билан ерпарчин қилиб, онтига күра, жасадини овул итларига хомталаш қилмоқчи эди. Бироқ, сўнг маълум бўлдики, у инонган овул итлари бир чақага киммат экан.

Қулликда юрган кезлари, қалбини аёвсиз кемирган соғинч хисси туфайлими, Туяқўз водийси ғаним зоти бош суқолмайдиган мустаҳкам қалъа, манаман деган суворийни отдан йиқишига қодир овул итлари эса, Итолмаснинг ғул итлари каби ғоятда ёвқур, ғоятда йиртқич жонзотлар бўлиб туюлганди. Мана энди аён бўлдики, «қалъа» дегани эшиктешиги ланг очиқ оддий бир худуд, қавм итларининг борғайрат ва шижаоти эса овулдан нарига чиқмас экан.

Тўғри, Эрман күра четига кўйилган кўриқчидай тек ўтиргани йўқ, орадан бир неча кун ўтган бўлса-да, негадир ҳануз қора бермаётган Итолмас тұдасини ортиқ кутишга сабри чидамай – бу хатти-харакати ичган онтининг асосий бандига сира тўғри келмаса-да – хом сут ичган банда эмасми, юраги тұла қасос хиссига бўйсуниб, ҳадсиз тоғ тизмаларидан бирининг олис ва овлоқ пучмоғида жойлашган ғаним овулига ёлғиз ўзи бамисоли қоплондай пусиб бормоқча бир неча бор уриниб кўрди. Бироқ бу ҳаракати ўлим чоҳига ихтиёрий равишда бош сукишдан ўзга нарса эмасди. Боиси, овул итлари ўта сезгир – тиқ эттан сасни, соядек сирғалган ҳар қандай шарпани узокданоқ илғашади. Ва ҳушёрликда итларидан қолишмайдиган овул аҳли қуролини чангллаб, зумда тоғу тошни титиб ташлайди. Бундан-да ёмони, гулда маҳсус сақланаётган итлар бўшатиб юборилса борми, Эр-

ман деганлари икки дунёда ҳам ўз жонини кутқара олмайди. Бурунгилар бежизга, «Овул итидан қочиб, ғул итидан ўлиб кутуласан», дейишмаган. Бунинг устига, Ойбекачта берган ваъдаси-чи? Айтган сўзини беҳуда ҳавога совурмайдиган жувоннинг ўзи ғул итидан баттар ғазабкор жонзотга айлан-масмикан кейин?

Бу хил ўйлардан боши қотган Эрман қуёшли кунлардан бирида Чўнгқоя чўққисига кўтарилиб, ганим овули жойлашган олисдаги тоғлар тизмасига ғамнок тикилиб тураркан, қалби тўрида англарсиз согинч ҳисси мавжланаётганини дафъатан пайқаб қолиб, ҳайратдан думалаб тушай деди.

Наҳотки, Ойбекачни соғинаётган бўлса?!

Йўқ, бўлиши мумкин эмас!

У кутилмаган бу согинч ҳисси юрагида мудом алангала-ниб турган қасос ўтини ўчириб кўйишидан қўрқандай, кўз ўнгида бўй ростлаган Ойбекачнинг ўқтам ва гўзал сиймо-сини жон-жаҳди билан нари қувлашга тиришди. Аёл кўпда саркашлик қилмай, йигитнинг истагига бўйсунган кўйи, тоғлар бошига қўнган кўкиш ғубор оғушига оҳиста син-гиб кетаркан, қуйидаги таъкидни жиддий йўсунда такрор этмоқни унутмади: «Шарти шу – бу овул йўлини бутунлай унутасан!»

Эрман жувонни унутишга чоғи етмай, дилгир юрган кунлардан бирида ўтов тикилган дўнгликка Оқбўта чиқиб келди.

У овул оқсоқоли сифатида шарқий дарвоза Эрман томонидан ихтиёрий тарзда қўриклинаётганидан ўзида йўқ мамнун эди. Нега деганда, юрт тинч – у тинч-да. Факат оқсоқолни жиддий ташвишга солаётган асосий муаммо бу – келиши гумонланаётган ёвни даф этмоққа ёлғиз Эрманнинг чоғи етармикан? Бундан ташқари, йигитта айтиши лозим бўлган яна бир муҳим гапи бор эдики, бу ҳақда вақтида огох этмаса, Эрманнинг доғда қолиши тайин эди.

Оқбўта ана шу ўйлар оғушида дўнгликка кўтариларкан, одатига кўра гапни хиёл узокроқдан бошлаб, сўнг кўргонга ишора қилганча:

— Ўтов тикиб юрмай, манову күргөнга эгалик қылсанг бўлмайдими, Эрманбой? – деди.

— Эгалик қилмоқчи эдим, момо қўймади, оқсоқол, – деди Эрман шикоятомуз оҳангда.

— Ҳа-а... у қўймайди.

— Итни ҳайдагандай ҳайдаб солди.

— Ҳа, у ҳайдайди.

— Момонинг феъли жуда чаток...

— Ҳа, феъли жуда чаток...

— Лекин тили жуда бурро.

— Ишқилиб, жаҳл устида момони сўкиб-нетиб, кўнглини оғритиб қўймадингми?

— Эсимни ебманми, оқсоқол.

— Бу ишинг дуруст! – дея Оқбўта бошини бир ён ташлаб ўтовга разм соларкан: – Ўтовинг анча эскирибди, – деди.

— Топилгани шу-да, оқсоқол.

— Оқбошнинг ўтовими дейман?

— Оқбошнингиз қишида қор сўрасангиз бермайди-ю, менга ўтов берармиди.

— Ҳа, у бермайди.

— Бирорга нарса берган куни ҳаром қотади-ку унингиз...

— Аммо ўтовни қулай ерга тикибсан, – деди Оқбўта гийбатга хуши йўқлигини билдириб.

— Етти ўлчаб, бир кесдик-да...

Оқбўта ўтовни гир айланиб, кўздан кечирган киши бўларкан, орада ҳеч сабабсиз арқонларни тортқилаб кўрди.

— Бу... ғаним деганинг қора бермадими ҳали? – деди навбатдаги арқонга кўл чўзиб. – Шовур-повури йўқми?

— Агар қора берар бўлса, – Эрманнинг ғаши келди, – овул хабарсиз қолмайди-ку, оқсоқол.

— Балки... умуман... қора беришмас, а? – Оқбўта нигоҳида хиёлгина шуълаланган умид учқунларини яшириш ниятида астагина ўтов ортига сирғалди ва панадан туриб: – Келар ўйи бўлса, шу пайтгача келарди демоқчи эдим, – деди.

– Келишади! – Эрманинг туси ўзгариб, бармоқлари бе-ихтиёр мушт бўлиб тугилди. – Улар бўрондай қутуриб эмас, жонсиз елвизакдай секин эсиб, ёввойи мушукдайин пусиб келишади! Ахир ҳар қандай дуру гавҳардан зиёда бўлмиш тулпори қўлимизда... Ва яна...

– Хай-й, дуру гавҳардан зиёда ўша тулпорни бошкўзларидан садақа қилиб юборган бўлишса-чи? – дея унинг гапини бўлди Оқбўта, ўтов ортидан туриб. – Молдан жон азиз-ку ахир.

– Унда менинг бошимни ейиш учун келишади! – деди Эрман бу мавзуда ортиқ сўз юритишни истамай. – Мен эса уларни овул итларига едираман!

– Овул итлари одам емайди, нодон бола! – Оқбўта ўтов ортидан ошиқмай чиқиб келди. – Овул ити одам еганини қачон кўргансан?

– Агар овул итлари емаса, унда ўзим ейман!

– О-о, сен отанг Хонтўрага эмас, амакинг Самадвойга тортибсан. Раҳматли ўт-олов эди.

– Қон бир-да, оқсоқол.

– Бу маконингда ит кўринмайдими, Эрманбой?

– Биласиз-ку, бу манзилда муваққат одамман, – деди Эрман энсасини қашлаб. – Шунинг учун, ит не даркор, деган ўйдаман.

– Бу ўйинг хато, жуда хато, Эрманбой, – Оқбўта таассуфла бош чайқади. – Темир ярокқа инониб, итни назарга илмадингми, ҳали гўр экансан, бола экансан! Ё кеча-кундуз мижжа қоқмасликка онт ичганмисан? Ит сакламас экансан, яхшиси, овулга қайтганинг дуруст! Бу томондан Самадвойга тортмабсан сен. Самадвой одам боласидан кўра, кўпроқ итларга ишонарди. Доимо қабатида уч-тўрт ит юарди. Сен эса, ёш болага ўхшаб, қайси гўрдаги овул итларига орқа қилиб ўтирибсан. Овул итларининг бор ботирлиги овулда. Бу тарафга ўлақолса доримайди улар. Минг додлаганинг билан анову арчали дўнгдан берига ўтишмайди. Сенга эса келар балодан огоҳ этадиган, керак бўлса, ғаниму қароқчилар билан тенгма-тенг олишадиган ит керак!

Бироздан сўнг Оқбўта чакак уришдан хоригандай, наридаги чоғроқ силлиқ тошга бориб чўкаркан, аввал қоя ёнбағрига, сўнг унинг пойидаги тошқўрғонга хаёлчан разм солди. Ўзича ниманидир ўйлаб, ниманидир чўтлади, кейин бармоғи учи билан қаншарини қашлай-қашлай, қўл сирмаб, Эрманни ёнига чорлади.

— Қани, берман кел-чи, Самадвойнинг томири! — деди бу сафар оқсоқолларга хос жиддий оҳангда. — Тунов куни мавриди эмасди, индамадим. Энди айтмасам бўлмас. Ўзи бу ерга шу ниятда келдим. Шу десанг, йигитликда сени банди қилган қавмга бир-икки ишим тушган. Унда улар довон ортидаги Сувқайтмасда яшашарди. Сўнг Қорақавм билан созлари чиқишмай қолиб, тоғлар орасига қўчиб кетишганди. У вақтда сен отангни белида эдинг. У қавм ҳақида бир билганим шуки, улар жуда бадкир халқ — ўзларини чув тушириб кетган одам боласини икки дунёдаям кечиришмайди. Уйинг куйгурлар жуда сабрли, қасос онини қирқ йил кутишгаям тоқатлари етади. Боя тўғри бир гапни айтдинг, улар бўрондай кутуришмайди, бизнинг йигитлар каби салга ҳовлиқишимайди, худди қоплондай пусиб келишади. Шунинг учун сенга қўз-қулоқ — яхши бир ит керак. Тағин бир гап — бунда ўзингни омонат тутмай, эрмакка бирор юмушнинг бошини тут. Ана, ўтов орти кўрабоп экан... Бу ишда раҳматли Тошполвондан улгу олсанг дуруст бўларди. Бу манзилда ҳафта-ўн кун турдими-йўқми, ўзидан кўргон қолдириб кетди. Шу пайтгача Кушқўнмасни унинг қўрғони қўриб келди. Бу томонга бош суккан бегона борки, бунда ким боракан, дея ҳайиқиб келди.

Оқбўтанинг гапи жиддий таъсир этдими, ё ҳануз тўла ўнгланмаган мажруҳ руҳида жониворларга нисбатан азалдан мавжуд бўлган түгма муҳаббат ҳамда иштиёқ фавқулодда қайта бош кўтардими, ҳар ҳолда, Эрман ит асрашга қарор қилди. Уни хашаки овул итлари қониқтирмасди, у ғул итини орзулай бошлади. Бироқ бор муаммо шундаки, ғул ити бошқа итлар каби бирор жойдан етаклаб келинмайди, у маҳсус тарбияланади. Бу турдаги итларнинг тарбияси азал-

дан машаққатли бўлиб, бу юмуш тарбиячидан иштиёқдан ташқари, ўта юксак сабру тоқат, ўзига хос билим ва тажриба талаб этарди. Буни қарангки, буларнинг бари андак тажриба камлигини ҳисобга олмаса, Эрманда керагидан ортиқ дара жада эди.

Ўша куни беихтиёр тизгинсиз ўйлар уммонига чўмганча, ғанимини ўзи тарбиялаб, ўзи вояга етказган ғул ити чангалида тасаввур этаркан, оқибат, шу турдаги итни тарбиялашга қатъий қарор қилди, ахир бекорчи одамга бундан-да зўрроқ эрмак борми.

Бу орада Оқбўта ўтов қошидаги айри оғочга осиғлиқ турган оғир пўстин ёнидаги оқиш чакмонга қизикиб қолганди. Оқсоқол чакмонни тутиб, силаб-сийпалаб кўраркан, «тўқуви тифиз, жуни тоза экан», дея ҳавасини ошкор этди. Агар у боягина «бирорта ит асрарин» демаганида, Эрман олиб қочилган от эгари устида келиб қолган бу оқиш чакмонни, худди баҳоси йўқ оқ тулпорни акаси Қалайбекка ҳадя этганидек, Оқбўтага совға қилишиб аниқ эди. Аммо энди чакмонни ҳеч кимга бермайди, уни ғулга, тарбиялажак итининг тагига тўшайди. Бундан кўзланган мақсад – ғаними Итолмаснинг жирканч ҳиди итнинг димоғига ўтириб, михланиб қолсин. «Ҳайт» дейиши билан ярамаснинг бўғзидан олсин!

Айни шу фикр тунлари ҳушёр, кундузлари эса бекорчиликдан ўзини қўярга жой тополмай юрган Эрманга шу қадар ёкиб тушдики, аввалроқ бу ўй бошига келмаганидан роса ажабланди. Ғулдан сўнг, ҳаял ўтмай, ўтовнинг кунботиш томонига чоғроқ қўра эгирди. Отасининг чорвасидан улуш олиб, қўрасини молга тўлдирди. Хуллас, айрим ғаразгўй овулдошларининг таъбири билан айтганда, ғаним баҳона, Кушқўнмасни бутунлай ўзиники қилиб олди. Отаси Хонтўра қарамоғидаги чорванинг маълум бир қисмини унга ҳадя этган эса-да, аммо чорвага эгалик ҳукуки ҳануз ўзида эканини эслатиб туриш учун ўтовга дам-бадам қадам ранжида қилиб туради. Бу орада Эрман ёлғизлиқка тамомила кўникди. Энди Итолмасни ўзи тарбиялаётган Қорақуюн

чангалида кўриш истаги ҳаётининг асосий мазмунига айланди. Айни шу борада йигитнинг юраги сира алдамас, қачон бўлмасин Итолмас водийга бир бор бош сукишини кўнгли аниқ сезиб турар, буни Бибисора ҳам тинмай башорат қиларди.

– Бу яроқ билан дўстлашиб олдингми, ишқилиб? – Оқбўта чакмондан умидини узиб, ўтов ёндорига суюб кўйилган милтиққа ишора қиласди.

– Ҳа, бир амаллаб дўстлашиб олдим, – деди Эрман, «ярокни кўздан нари саклаш керак экан», деган ўйда.

– Бу ишинг дуруст бўпти. Буни... бир варанглатмайсанми, а? Қани, бир варанглат-чи, Эрманбой, – деди Оқбўта яроқни қизиқсиниб кузатишда давом этаркан.

– Овул тинчи бузилади-да, оқсоқол.

– Бир сафар бузилса бузилар, қани бир варанглат!

– Ё ўзингиз...

– Йўқ, ўзингга буюрсин, – Оқбўта унинг илтифотини кескин рад этди. – Бу билан менинг дўстлигим йўқ.

Эрман милтиқни ўқлаб, наридаги арча новдасини ошиқмай нишонга олди-да, тепкини босди. Милтиқ гумбурлаб, арча новдаси чирт узилиб тушди.

– Қалай, дурустми? – Эрман мамнун кулимсираб, ёнида ранг-кути ўчиброк турган оқсоқолга юзланди.

– Дуруст-дуруст! – деди Оқбўта унинг қўлидаги яроқка кўз қирини ташлаб, сўнг милтиқ овозидан югуриб келгани ҳолда, муюлишдан бу ёғига ўтишга ҳадлари етмай, дўнгда акиллаб турган овул итларига ишора қилди: – Айтмадимми, дўнгдан берига ўтишмайди булар деб...

Эрман қўлидаги милтиқни шай тутганича, қоронғилик кўйнига қайта синчков тикилишда давом этаркан, тунов кунги мол ўғрилари тагин бу томонга бўйладимикан, деган ўйга борди. Сўнг ярим тунда ғаними Итолмас эмас, қандайдир мол ўғрилари эсига тушганидан таажжубланди: «Наҳотки, Итолмасга нисбатан ғазабим сўнаётган бўлса?» Йўқ, юрагидаги ғазаб ва нафрати сўнадиган эмас – ўша-ўша алангалиниб турибди. Шу тобда Эрман қоронғилик кўйнидан мол

ўғрилари эмас, Итолмас чиқиб келишини шу қадар истардики, бунинг учун жону жаҳонини тикишга ҳозир эди.

У тун қоронғисида Қоракуюннинг безовталаниш сабабини англаёлмай, боши қотиб тураркан, күнглида дафъатан ғанимидан ўч олиш истаги туғилди. Бу истакка қитмирлик – дўнгдан берига ўтишга юрағи дов бермайдиган овул итларининг тинчини бузиш ҳоҳиши ҳам кўшилди. Ой булатлар орасидан кўриниш бериши билан у нарида қорайиб турган чўзиқ харсангни Итолмас дея тасаввур қилиб, кўлидаги милтиқ милини ўша томонга тўғриларкан, аввалига чўзиқ харсангнинг тепа қисмини – хаёли ва тасаввуридаги ғаним кўксини нишонга олди. Кейин дарров бу фикридан қайтиб: «Агар кўкрагидан отар бўлсам, киприк қоқишига улгурмай, жони узилади, менга эса унинг ўлиги эмас, тириги керак, – деган ўйга борди. – Жони узилмасдан туриб, итга рўпара қилай, тоза бир хуморимдан чиқай», – деди.

Эрман шу ўй, шу истакда Итолмасни – харсангнинг қуий қисмини мўлжалга олди. Салдан сўнг милтиқ қарсиллаб, тош сиртига теккан кўрғошин парчалари чийиллаб кетди.

Ана энди Қоракуюнни бўшатса ҳам бўлади!

Эрман беихтиёр ғулга интилган жойида, бирдан хушёр тортиди: «Ё тавба, менга нима бўляпти ўзи?»

У овул итларининг жигига тегишини ўйлаб, қавм ахлини бутунлай унугтан экан, салдан сўнг шу томонга тапир-тупур югуриб келаётган кишилар шарпасидан илғади. Бироқ бу ишидан, яъни уларнинг тинчини бузганидан зифирча хижолат тортмади. Қайтамга, худди катта бир ишни дўндириб кўйгандай, уларни иддао билан қаршилади. Орада ўтовга бош сукиб, қорачирокни ёқиб кўйишниям унутмади.

– Нима гап, яна мол ўғриларими? – дея сўради биринчи бўлиб етиб келган йигитлардан бири ҳаллослаб.

– Билмадим, лекин қуида қандайдир қораларни илғадим, – дея ёлғонлади Эрман ғор тарафга ишора қилиб.

– Бирортасини кулатдингми?

– Йўқ, қочиб кетишли.

- Нима экан, одамми ё ҳайвон?
 - Тик қоматли жониворга үхшатдим.
 - Нима деганинг бу?
 - Нима десам экан, — Эрман, тўкиётган ёлғони ўзига хуш ёқиб, гапни чувалатишда давом этди: — Гавдасининг тикилигига қараганда, айикқа үхшаброқ кетади-ю, лекин жуссаси... Балки Дўнгфордаги ёввойи одамлардир, а?
 - И-и, Дўнгфордаги ёввойи одамларинг бобойлар тўкиган бир чўпчак! Шу пайтгача ким кўрибди уларни? Хеч ким. Демак, бу томонга айик ўрлаган.
 - Балки чинданам ёввойи одамдир, — дея уни қувватлади кимдир.
 - Бўлса бордир...
 - Бу кўхна тоғларда нималар йўқ дейсан...
 - Йигитлардан бир-иккисини қолдиралийликми?
 - Ҳожати йўқ.
 - Унда ўзинг биласан.
- Шу тун дўнгда анча-мунча одам йигилган эса-да, бироқ ғулда ўз майлида ўқтин-ўқтин ириллаб қўяётган итга эътибор берувчи бўлмади. Фақат овлуга қайтмай, шу тун ёнида қолган жўраси Омонтойгина:
- Нега итни бўшатмадинг? — деб сўради.
 - Эсимга келмабди... — деди Эрман сирли тарзда.
 - Зерикканингдан... милтиқ отдингми дейман?
 - Асло! — деди Эрман ўта жиддий оҳангда. — Хаёлан ганимни боплаб итга ғажитиш учун унинг нақ оёгини мўлжаллаб отдим!
 - Ия, шунақаси ҳам бўларканми?
 - Мана, бўлди-ку!

* * *

Овлул томон жилган одамлар шовури тингач, Қорақуюн бирдан тинчланди. У ғул оғочларини қисирлатиб-шиқирлатиб, ўнғайроқ ётишга ҳозирланаркан, гўё қандайдир истаги амалга ошмаганидан норозилангандай, бир-икки ириллаб қўйди.

Қорақуюн бу сафар Эрман ўйлаганчалик бирор хавф важидан эмас, балки нелигини ҳали ўзи англаб етишга қодир бўлмаган эрк истаги туфайли безовталанганди. Бу истак ярим тунда пинакка кетган жониворнинг тушига сахро бўронидек тўсатдан бостириб кирди-да, одатдаги-дек, чек-чегарасиз дашт ҳолида намоён бўлди. Қорақуюн тушида сирли ва фусункор оқшом ёғдусига чулғанган ҳамда шувоқнинг ўткир бўйига тўйинган адоксиз кенглик бағрида, дўппидек дўмпайган тепалик устида енгил ва оромбахш эпкинга юзланиб ётган ҳолда кўрди ўзини. У ўзи туғилиб ўсан тоғ муҳитига бутунлай ёт ҳидни – шувоқ бўйини дарров таниди.

Қорақуюн уйғониши ҳамон шувоқ бўйини йўқотди. Қибла томондан дам-бадам қўзғолиб қоладиган ўткинчи ел қанотига илашиб келган бу ҳид ўрнини арча ва бошқа ўт-ўланлар иси эгаллади. Шунингдек, жонивор ўзини тушида намоён бўлган кенг даштда эмас, балки тангу торғулда кўргач, умрида илк бор озодликни қўмсади, шувоқ бўйига тўйинган сарҳадсиз дашт бўйлаб беармон елиб-югуришни истади ва шу важдан, беихтиёр, ириллай бошлаганди.

Бу тун Қорақуюнда камдан-кам жониворларда юз берадиган ғаройиб бир ҳолат – аждодлар хотираси уйғонганди. Унинг жисми ҳамда шуурида юз йилнинг нарисида тоқقا туташ чексиз Бўззанг даштида яшаб ўтган «Оларит» отлиғ зулукдек қоп-қора итнинг руҳи бош кўтарганди.

Оларит ғул нелигини билмаган.

У кенг даштда шамол билан баҳслашиб, кувлашиб яшаб ўтган баҳтли жониворлардан бири эди. Агар Эрманда ғулда ит боқиш истаги пайдо бўлмаганида, Оларитнинг олис авлоди ҳисобланмиш Қорақуюн ғулга тушмаган, бошқа овлулари каби эркинликда умр кечирган бўларди.

Тақдир ишини қарангки, Эрман тутқунликдан қайтган куни Қалайбекнинг Кўкиш лақабли ити болалаган эди. Бу жонивор бошқа итлар каби қиши адоғи ёхуд кўклам бошида

эмас, ҳамиша баҳорнинг ўрталаридан ўтиброк болалайди. Кўкиш ўта ҳайбатли ва келбатли бўлишига қарамай, неғадир ҳар сафар бор-йўғи икки-учта, гоҳида эса биттадан ортиқ болаламайди.

Бу йил у учта болалаганди.

Эрман ўша куни ўтовига ташриф буюрган Оқбўта оқсоқолни кузатиб қўйиши билан акасининг ҳовлисига борган, салом-аликни ҳам пақкос унутиб, бостирма тагида болаларини эмизиб ётган Кўкишга олисрокдан разм соларкан, ҳеч бир эътиrozга ўрин қолдирмайдиган бир оҳангда:

– Ака, анову кучуклардан бирини менга берасиз энди! деганди.

Қалайбек ҳафта бурун бандиликдан қайтган ва етти малакда топилмайдиган ажойиб оқ тулпорини ҳадя этган укасининг раъийга қарши турла олармиди. Шунинг учун тантилиги қўзиб:

– Бирини эмас, менга деса барини олмайсанми, укам! – деди.

– Йўқ, менга фақат бири керак.

– Унда истаганингни танла-да, эн солиб қўявер, – деди Қалайбек. – Сўнг олиб кетарсан. Ё ўзим танлаб берайми?

– Йўқ, ўзим танлайман, – деди Эрман қўзлари оловланиб турган Кўкишга хавотирли боқиб. – Бу... қанжиқни қараши жуда бежо-ку, а, ака?

– Не ўйда келганингни сезиб турибди-да.

– Унда буни ҳозирча арқонлаб туриш керак, ака, – деди Эрман безовталана бошлаган итга хавотир ила боқаркан. – Тағин... ташланиб қолмасин дейман-да.

– Ташланиши тайин.

– Унда тезроқ боғланг!

– Ҳозир қантарамиз...

Эрман табиатан гоятда дилкаш бўлса-да, бироқ жони-ворлар борасида, айниқса, от ва ит бобида анчайин хасис бўлган акасига қарши йўл-йўлакай ўзини обдон қайраб кел-

ганди. Мабодо акаси итини бергиси келмаса, ўзи ҳадя эт-ган оқ тулпорни миннат қилиб бўлса-да, мақсадига эришиш ниятида эди. Бахтига, Қалайбек ортиқча гап-сўзсиз, тезгина кўна қолди. У она итни арқонлагунча, Эрман ҳовли юзига бир сидра кўз ташлаб чиқди.

Акасининг ҳовлиси бир-бирига жипс тушган овулдаги бошқа хонадонларга нисбатан хийла кенг эди. Ҳовли юзи ҳеч бир белгисиз, яъни тош ёхуд четан деворсиз иккига бўлинган бўлиб, унинг қояга туташ кунботиш қисми Қалайбекнинг устахонаси ҳисобланади. Ҳовли саҳнида тоғдан кўчириб келтирилган тошлар уюми кўзга ташланади. Устахона жойлашган қоя биқинидаги турли ҳажм ва шакл-шамойилдаги ўйиклар – табиий токчаларга тарашланган тошбуюмлар дид билан терилгани ҳолда, «дастгоҳ» деб аталмиш кенг ғўла теварагида чала тарашланган ёхуд тарашланиши лозим бўлган тошлар бетартиб сочилиб ётарди.

Ҳовлининг қояга қарама-қарши қисмида эса, олди пешайвонли ўртача баландликдаги пишиқ тошкулба қад ростлаган. Унинг сўл қаноти бўйлаб бошқа катта-кичик хўжалик бинолари, шунингдек, отхона ва чўзинчоқ қўра ўрин олган. Турли тусдаги тошлардан ҳавасга зеблаб курилган ит ини ҳам шулар қаторида эди.

Одатда, бу ҳовлини қора тортган кишининг назари аввало қоя пойидаги тошдўнгликда кўкка сапчигудай бўлиб турган тошот – ҳайкалга тушмай қолмайди. Қояга орка ўгирганча осмону фалакни кўзлаб турган мазкур тошҳайкал шамолдай елгир тўриқ оти ўғирлаб кетилган йили, юқорида таъкидланганидек, Қалайбек томонидан йўнилган бўлиб, ҳали-ҳанузгача ниҳоясига етказилмаган. Умуман олганда, Қалайбек шуғулланиб келаётган бу қавм азал-азалдан чорванинг пири ҳисобланади, яқин йиллардан буён озми-кўпми дехқончилик билан шуғулланиб келишади. Хуллас, Қалайбеккача бу ҳунар билан бирон кимса машғул бўлмаган. Овул кексалари авлод суринти-

риб, бобосининг бобоси бу ҳунарга қисман қўл урганини аниқлаган бўлишди.

Қалайбекка келсак, болалигига бирорга билдириб, бирорга билдирмай, аввалига эрмакка турли тошшакллар, тошлаганлар йўниб юрди. Бир кун қараса, йўнган тошлаганлари кишилар корига бинойидек ярамоқда. Бу орада буюртма берувчилар ҳам топила қолди. У ёргичоқ ва тегирмон тошларини йўнишни ўзлаштиргач эса, уста сифатида ном чиқарди, шунингдек, қўшни овуллардан ҳам талабгорлар кўпайди.

Қисқаси, бу овлоқ ҳудудда Қалайбекнинг тоштарош уста сифатида донг таратиши фавқулодда ҳодиса саналмаса-да, шунга яқинроқ эди. Негаки, ташқи оламдан деярли бутунлай узилиб қолган қавм аҳли бу ёруғ оламда тошдан тикланган бутун-бутун шаҳарлар, тошлардан ноёб санъат асарлари яратишга қобил элатлар борлигини, турган гап, тасаввурларига ҳам сиғдиролмасди. Қавм ахлининг олам ва тириклик ҳақидаги тушунчалари турли афсона ва ривоятлар қамровида қолган бўлиб, ундан нарисига парвоз этмоққа қодир эмасди. Шу боис, Қалайбек томонидан ўта моҳирлик билан сайқалланган жиҳозлар ўзига хос санъат асари сифатида эмас, рўзғорга керакли шунчаки жўн буюм қабилида, завқ-шавқдан йироқ ҳолда қабул қилинарди. Чунончи овул ахлининг тошотга бўлган муносабати бундан бешбаттар эди: кимдир уни нимага даркорлигини англаёлмай гаранг, кимдир эса йўқолган оти ҳажрида бир муддат телбаланган Қалайбекнинг алами сингган тош, деган ўйда эди. Агар мазкур жараёнга жиндек ойдинлик киритадиган бўлсак, тўсатдан юз берган жудолик, яъни суюкли тўриғидан ажралиш Қалайбекнинг шуурида мудраб ётган табиий ижодкорлик туйғусини турткилаб, уйғотиб юборганди, холос. Бироқ бу ҳолатнинг нелигини, бошқалар нари турсин, йигитнинг ўзи ҳам тўла англаб етмаганди.

Тошҳайкалнинг чалалигига келсак, бу хил ижодий уринишлар, одатда, қай бир маънода атрофдагиларнинг

дикқат-эътиборига мойил бўлади. Бу нарса йўқ жойда эса, унинг қанот қоқмоғи душвор кечади, яъни лоқайдлик курбонига айланади.. Қисқача айтганда, тошҳайкални тугалламоқ учун йигитга биргина Оқбўтанинг рағбати камлик қиласди.

Аммо тошотни юзага келмоғига Оқбўтанинг эътибори эмас, Эрманнинг бехос турткиси сабаб бўлганди. Агар ўшандада иниси хаёлини бўлмаганида, тошотга қўл уриш фикри икки дунёда ҳам унинг миёсига келмасди.

Ўша оқшом Эрман акасининг ҳолидан бирров хабар олгани келса, Қалайбек ҳануз ўғирлаб кетилган тулпори ғами ва ҳажрида, ўнг кафтини ияги-га тираганча, чўккан тошдек қотиб, ўчоқ бошидаги косовдек қорайиб ўтирибди. Қоя пучмоғига қадалган кўзларида на нур, на маъно бор. Сўрашгани узатилган қўли ҳавода муаллақ қолган Эрман унинг ёнига чўкаркан, юпатиш учун жўялироқ сўз тополмай, манглай қашлайди. Сўнг акасининг бу тахлит дард чекиб ўтириши ғашига теккандай, оғир сўлиш олиб, теваракка малолланиб қарайди. Буни қарангки, ўшандада унинг дикқатини бошқа бирор нарса эмас, қоя қаршисидаги тошдўнгликда кўкка тиғдай санчилиб турган қизғиш қоятош торгади. Эрман шакл-шамойили қандайдир жонзотга ўхшаб кетувчи бу каби қоятошларга илгари сира эътибор бермасди. Аммо бу сафар, жигарининг ғами боис, кўкка санчилиб турган қоятош тарҳида осмонга сапчиётган афсонавий тулпор тимсолини илғади. У ботаётган қуёш нурида шу қадар ғайритабии тус олган эдики, агар шу тобда жиндеккина хаёлотга эрк берилса борми, қоятошга жон битиб, кишинаганча кўкка парвоз қиладигандек эди.

– Ака, ановунга бир қаранг! – дея Эрман акасининг елкасига туртаркан, – Асов отнинг худди ўзи-я! – дейди қоятошнинг ҳақиқатан ҳам асов тулпорга ўхшаб кетишидан ҳайрати тошиб.

Бироқ Қалайбек, аразлаган боладай, қилт этмади.

Қачонки, Эрман бу қизғишиң қоятошнинг ҳозирги туриши унинг тунов куни ўғирлаб кетилган тулпорига ғоятда ўхшаб кетишини қайта эътироф этганидан сўнггина Қалайбекнинг тошқотган жисмига жон кирди. У аста ўша томонга ўгирилди.

Ё алҳазар, дўнгдаги қоятош чиндан-да кўкка интилаётган асов тулпорнинг айнан ўзи эди! У қай бир жиҳати билан ўзининг елгир тўриғига ҳам ўхшаб кетарди.

Тавба, шу пайтгача буни пайқамаганини қаранг!

Қалайбек ғамдан чалғиб, ҳайрат оғушида илдам оёқлади. Қоятош теварагини айланиб-ўргилиб, унга ҳар томонлама боқди. Тош йўниб юрган одам эмасми, у ёкбу ёғи озгина қиртишланса, қоятош ажабтовор тошотга айланиши мумкинлигини дарров идрок этди. Ҳовлиси биқинида қизғишиң тошотнинг кўкка бўй чўзиб туриши унга жуда мароқли туюлди. У ички бир қизғин ундов етовида тош устига териб қўйилган асбобларини қўлига олди. Шу дамгача фақат рўзгор буюмларинигина йўниб келган тошйўнар ускуналар билан илк бор том маънодаги санъат асарини қиртишлашга киришади.

Турган гап, Қалайбекнинг бу ҳаракати ҳақидаги хабар эртаси куниёқ овулга ёйилди.

— Эшитдингми, Қалайбек тошдан ўзига от йўнаётган эмиш.

- Кўрдик, ўлиб-тирилиб тошни йўниб ётиди.
- Нима, уни миниб улоқ чопмоқчими у?
- Ўғирланган тулпори дардида ҳалиям куйиб-ёниб юрибди-да, бечора! Аламдан нима қилсин, ҳали тошдан, ҳали лойдан от ясайди-да энди.
- И-и, от одамнинг хуними迪ки, бунча куймаса!
- Лекин тулпори зўр эди-да...
- Ҳа, жуда зўр эди.
- Тошдан ўзига от ясаб, ўзича йўқолган тулпори хуморини босмоқчи дейсанми?
- Худди шундай!
- Аҳмоқ экан-ку, у!

– Ёш бола бўл-а, баччағар.

– Оллоҳнинг иродаси билан тошотига жон битиб қолса, зўр ҳангома бўларди-да лекин!

– Йўқ ердаги гапларни қўйсанг-чи!

– Буям бир хаёл-да энди...

– Тошотта жон битиш-битмаслигини билмадим-у, лекин йигит бечоранинг мияси айнигани чин. Эмасам, шу килиғи ақлга сиғадиган ишми.

– Шуни айт...

Бахтга қарши, Қалайбекнинг бу иштиёки кўпга чўзилмади: тошотнинг сағриси қоятош исканжасидан халос этилмай, иш чалалигича қолди.

Ана, турибди кетини тошдан узолмай!

Эрман ҳовли ўртасида тошотга хаёлчан термулиб турганида, Кўкишни арқонлаб қайтган Қалайбек унинг оёқлари тагига деярли бир тусдаги қоп-қора кучукларни қатор териб қўйди.

– Мана, хоҳлаганингни танлаб олавер.

Эрман худди тажрибали синчилардек, ингишлаганча турли томонга пайпасланаётган митти жониворларни бир муддат синчков кузатиб тураркан, акасининг «унисиямас, буниси яхши, буни эмас, унисини ол», деган гап-сўзларини кўпда ёқтиромай, норози қиёфада манглай тириштириди. Сўнг жониворларни бирин-сирин кўлига олиб, наридаги тизза бўйи сандалсимон харсанг томон юрди. Кўлидаги жониворларни ўша тош устига авайлаб қўйгач, ўзи ортга тисланиб, улар ҳаракатини зимдан кузатишга тушди. Кутилмаганда илиқ она бағридан айро тушган ушоқ жониворлар бошда пича инг-синг қилиб туришди-да, кейин тошбағирлаб чор тарафга сургалиб кетишиди. Аввалига сўл тумшуғи ёнида жимитдек оқи бор кучук, сўнг ўнг қулоғи малла тусдагиси тошдан пастга думалаб тушди. Тепада ёлғиз қолган кўмирдек қоп-қораси қулаш хавфини сезиб, тош лабидан изига қайтди. Унинг оқилона бу хатти-ҳаракати бир неча бор такрорлангач, Эрман акасига:

– Мана шунисини танладим, – деди.

– Қачон опкетасан?

– Қачонингиз нимаси? Ҳозир опкетаман.

– Буни қандай боқасан? – Қалайбек ажабланди.

– Изимдан энасини обориб берасиз-да.

– Ия, энасини обориб берадиган бўлсам, – Қалайбек тош пойидаги кучукларга ишора қилди, – буларнинг ҳоли не кечади?

– Буларни йўқотамиз, ҳозироқ! – деди Эрман ўша-ўша ўта совуққонлик билан. – Таомили шу...

– Увол-ку ахир! – деди Қалайбек оғриниб.

– Биласман, лекин бўлак иложи йўқ.

– Нечун?

– Чунки мен сиз ўйлаганчалик ит асраш ниятида эмасман, ғулда ит бокмоқчиман, тарбияламокчиман. Бу юмушнинг биринчи шарти – энасининг меҳри бўлинмаслиги учун ортиқча кучуклар дарров йўқотилиши лозим. Иккинчи шарти...

Қалайбек ғулда ит тарбиялашнинг ўзига хос нозик сирасорларини бирин-сирин баён қилишга тушган инисининг гап-сўзларини ҳазм қилишга ортиқ тоқати етмай, «ғул ити не даркор, ҳатто энг нотинч замонларда ҳам ота-боболаримиз бу ишга қўл урмаган», дея унинг орзу-ўйларига сув сепишга уриниб кўрди. Бироқ тутган жойини кесмай қўймайдиган кишилар хилидан бўлган Эрманга унинг бу панду насиҳатлари тариқча ҳам таъсир қилмади. Азалдан феъли шу – бирор ишга қарор қилдими, тамом – адокламай қўймайди. Айни дамда зарурият важидан эмас, Оқбўтанинг куткуси сабабли фавқулодда миясида туғилган бадкир ният туфайли бу ишни орзулаган эди.

– Ака, итни бериш нияtingиз борми-йўқми? – дея жиддий замзамага ўтди Эрман. – Ё... очигини айтаверинг!

Қалайбек, «йўқ» демоққа оғиз жуфтлаб, у томон ўғир-илган ерида даҳшатдан донг қотди. Қаршисида ўзи билган аввалги Эрман эмас, кўзлари тубида ададсиз қаҳр тўнғиб қолган, меҳр-шафқат ҳиссисидан ўта йироқ бир кимса мисли бўридай тикилиб турарди.

Оға инисидан илк бора ҳайиқди.

Бу Эрман унга бутунлай бегона эди.

Бу Эрман билан баҳлашмоқ бефойда.

Одатда, донолар бундай кимсаларни минг қондош бўлмасин, ҳар қандай панду насиҳатдан йироқ тутадилар.

Ақл-хуши жойида одам бу кабилардан икки қир нарида юради.

Негаки, уларнинг онгу шуурини кирлатиб турган гарди-гуртни тозаламоқقا ҳар доим ҳам одам боласининг қурби етавермайди.

Бу хил кимсаларни фақат вақт даволаши мумкин.

Бунақалар ўз ҳақиқати йўлида қурбон бўлишдан тоймайди.

Ва, ўз навбатида, қурбон қилишдан ҳам.

Ана, бугун биринчи қурбонга, ҳеч кўз юммасдан, қўл урмоқда.

Буни ўз вақтида англаб етган Қалайбек, билганингни кил, дея ундан нари кетди. Сўнг бунга ҳам қаноат этмай, кўрмайин ҳам, куймайин ҳам, деган ўйда тошот бўй чўзиб турган дўнглик оргидаги тор сўқмоқдан энсиз дара тубига эна бошлиди. Халқда «Чуқурдара» деб аталмиш бу даранинг кунботиш томонга чўзилган ғарбий йўналиши бирор уч чакирилардан сўнг кўшни улкан дара ўзанига бориб туашар, кунчиқиши тарафга тармоқланган қисми эса, шимолий қоялар мажмуаси пойидан сирғалиб ўтиб, Кушқўнмас худудида якун топарди. Овул оралаб юришни истамаган кезлари Эрман акасининг уйига мана шу тинч, сокин дара орқали келиб кетарди. Ҳозир ҳам кучукларни этагига солганича, акаси изидан дарага энаркан, унинг хомуш туриб қолганига эътибор ҳам бермай, «қанжиқни ҳаяллатмай, иложи бўлса, оқшомга қолдирмай ўтовга етказинг» дея, йўлида учраган чуқурлардан бирига икки кучукни тириклай қўмиб, учинчисини ўзи билан олиб кетди.

Эрманнинг бу ишига овулда эътибор берувчи бўлмади. Фулда ит сақлайдими, бит сақлайдими, кимнинг неча пуллик иши бор. Бу юмушдан озми-кўпми хабари бор кишилар эса,

«энди умри бўри пойлаб ўтаркан-да», дея устидан кулган бўлишди. Ахир ғулда ит тарбиялашнинг ўзи бўладими. Бу иш кишидан тоғдек сабр-тоқатдан ташқари, улкан тажриба ҳам талаб этади-да. Бир сўз билан айтганда, ҳавас қиласли юмуш эмас. Ёвуз итга эга бўлиш иштиёқида бу ишга бел боғлаган Эрман эса ғулга қамалган жонзотнинг ранг-тусини назарда тутиб, уни «Қорақуюн» деб атади. Бу ном қулиқда ит кунини бошига солган Қоракул деган кимсани мудом эслатиб турса-да, бу атамадан воз кечмади. Қайтамга ният қилди: насиб этса, Итолмасга қўшиб, Қорақулни ҳам итга едираман!

* * *

Итолмаснинг чапдаст тўдаси томонидан Чоҳлидарада банди қилингунга қадар бу ёруғ оламда Қоракул отлик баттол кимса мавжудлигини хаёлига келтирмаганидек, ўша кунларда қўшни қавмнинг сулув қизи – Мойчечак ишқида сармастроқ юрган Эрман ўзига синашта бу тогу тошлар бағрида кимдир йўлини тўсишга журъат этишини ҳатто тасавурига ҳам сифдиролмасди. Ўзи хон – қўланкаси майдон бўлиб юрган бир паллада куюқ арча новдалари орасидан бамисоли қоплон янглиғ сирғалиб чиққан нотаниш кимсалардан бошда бирор ёмонлик кутмади. Уларни ўзига ўхшаб, ўз майлида юрган қўшни қавм йигитлари деб ўйлади. Қачонки уларнинг ҳатти-ҳаракатида қандайдир бежоликни пайқагачгина хаёли бирдан Мойчечакка кетди, чамаси, овулининг ошиқ йигитлари қизни мендан қизғаниб, ўчини олмоққа келганга ўхшайди, деган гумонга борди. Бироқ эътибор бериб қарасаки, йўлига кўндаланг бўлган шоввозлар Уймовут қавмининг йигитларига сира ўхшамайди, етти ёт бегоналар. У бирор қарорга келишга улгурмай, улардан бири оти юганидан тутди, иккиси ёнлаб келди. Наридаги арча бутоқлари орасида яна бирининг қораси кўзига чалингандай бўлди.

Эрман хаёлинни жамлаб, қаршилик кўрсатаман дегунча бўлмай, йўлтўсарлар ақл бовар қилмас даражада эпчилик

билан уни эгардан ағдаришди-да, зумда қўлларини ортга чирмашди ва отига қайта мингизиб, бошига сассик емхалтани кийгизиб қўйиши. «Кимсизлар, мендан нима истай-сизлар?» – деган саволига жавобан кетма-кет аччиқ қамчи билан сийланди. Агар тилини тиймаса, қамчилар ёмғири остида қолишини фаҳмлаб, мум тишлишга мажбур бўлди.

Итлар овози ҳамда уни банди қилган йигитларнинг гангир-гунгир гап-сўзларидан қандайдир манзилга етганини англаганда, гоҳ юқори, гоҳ куйига ўрлаб, анча-мунча йўл босиб қўйишганди. Шу боис, отдан сургаб туширилган Эрманнинг одим олиши дастлаб қийин бўлди, уюшган қўл-оёқларининг оғриғига чидоммай, ихраб юборди ва ихраши инграшга айланиб улгурмай, уни қандайдир ясси ва совуқ тош устига ўтқазиши-да, бошидан қопни – емхалтани олиши. Кўзлари қуёш нуридан шафақланган йигит бошда ҳеч бир нарсани илғай билмади. Қачонки, қархисидаги оқиши жисм секин-аста аниқлик касб этиб, оппоқ ўтовга айлангандан сўнгтина тевараги чўнг қоялар билан қуршалган овлоқ бир гўшага келиб қолганини англади. Қоялар орасидаги яшил сайҳонликда ўндан зиёд ўтов бўлиб, қошидаги оқ ўтов тузи ва ҳажми жиҳатидан бошқаларидан кескин фарқланиб турарди. Бироқ қархисида юз очган нотаниш овул, у йўл бўйи ўзича тасаввур этиб келган қароқчилар қароргоҳига сира ўхшамасди. Ўтовлар ёнидаги тошўчоқлардан кўкка ўрлаётган тутун, ўзларининг кундалик юмушлари билан андармон аёллар, ўтовлар орасида суманглаб юрган итлар, ялангликда ўйнаб юрган болалар – буларнинг бари тинч ва осуда ҳаётдан дарак бериши билан бир каторда, киши юрагига қандайдир илиқлик ва таскинлик бағишлиарди.

Итолмас уни тош устида, икки йигит назорати остида қолдириб, эндингина оқ ўтов томон юриши билан у ердан бадчехра, қоп-қора, даванг бир кимса – Қоракул, бўридан кўрқкан қуёндай, отилиб чиқди-да, қўлидаги ўроғли гулдор, қалин кигизни ўтов қабатига тўшаб, сўнг ўзи мутеларча ортига тисланди. Итолмас унинг жонсарак ҳаракатларига

эътибор бермай, афтида ўша ўчмас истехзоли нимтабассум, аста кигизга чўқди. Сўнгра қаршисидаги бандини гўё энди кўраётгандек, Эрманга бошдан-оёқ кўз югуртириб чиқди. Унинг абгор ахволига ачингандек, чуқур хўрсиниб ҳам кўйди. Четдан қараганда, Итолмас нимадир демокчи-ю, фақат гапни нимадан ва қай йўсинда бошлишни билолмай қийналаётгандек эди. Боз устига, нимтабассуми қатида яшириниб, дам-бадам юзага қалқиб турган ғалати бир ифода киши кўнглида умид ва илинжга ўхшаш нимадир уйғотар, ҳали-замон у тўсатдан қах-қах отганича, «шу сенга бир ҳазил қилгим келди-да, биродар», дейдиганга ўхшарди. Бироқ ўткир нигоҳининг чуқур қаърида йилтиллаб турган совуқ бир ёлқин унинг анчайин мунофик, шафқатсиз кимса эканини ошкор этиб туради.

Итолмаснинг сўл ёнида шамдай қотган Қоракулнинг тунд башарасида эса бутунлай тескари ифода зухурланғанди. У тош устида ҳануз ўзига келолмай ўтирган бандига шу қадар ғазаб, шу қадар адоват билан тикилиб турадики, кўйиб берса, шу заҳотиёқ уни тилка-пора қилиб ташласа. Ҳолбуки, у Эрмандан ҳеч бир ёмонлик кўрмаган, унга эндингина рўбарў келиб турибди.

Унда бу қадар ғазабнинг боиси нима?

Боиси – Эрман банди.

Қоракулнинг назарида, бандилар нафратдан ўзгасига лойиқ эмас, улар то ўлгунча ғазабга маҳкум кимсалар эди.

Бу орада Итолмас ўша сокин ва алдамчи табассумни афтидан аритмаган ҳолда унга нимадир деди. Қоракулга шу заҳотиёқ жон кирди – оғир гавдасига ярашмаган чаққонлик билан диконглаб, сўлдаги қоя томонда ёлғиз ўзи кўнқайиб турган чоғроқ ўтов ортига ўтиб кетди.

Кўп ўтмай ўша тарафдан итларнинг бўғиқ ва таҳдидли ириллаши ҳамда Қоракулнинг шалоқ сўкинишлари эши-тилди. Бир муддатдан сўнг ўтов ортидан занжир тутган Қоракулни судраганча улкан малла ит чиқиб келди. Умри бино бўлиб бу қадар ёвуз, бу қадар важоҳатли маҳлукни кўрмаган Эрманинг капалаги учиб, беихтиёр ўрнидан ту-

риб кетди. Бироқ ҳар икки ёнида шопдай бўлиб турган йигитлар елкасидан босиб, қайта жойига михлаб қўйишиди.

Малла ит бошқаларга алаҳсимай, тўғри келиб Эрманга ташланди. Аммо унинг ўтқир сўйлок тишлари йигитнинг бўғзига етиб-етмай, Қорақул чапдастлик билан занжирни ўзига тортди.

Сўнг яна тизгинни бўшатди.

Ит қайта олға ташланди.

Бу ўта қалтис ҳаракат бир неча бор такрорлангач, Итолмаснинг енгил имоси билан ит четга олинди. У илк бора тилга кириб, келбатига мос босиқ ва салобатли оҳангда:

— Ҳозирча сени ёвуз итлардан бирига танишириб қўйдик. Мақсад — қочишни асло хаёлингга келтира кўрма, негаки, бу итлардан ҳеч қаёққа қочиб қутула олмайсан... — деди.

— Қолганларини ҳам опчиқайми, хўжайнин? — деди нарида итни базўр тутиб турган Қорақул, бот сўкиниб.

— Йўқ, қолганлари кейин...

Бу воқеалар гўё тушида кечайдигандек, Эрман ҳануз караҳт эди. Аммо шунга қарамай, боя йўлда тилига тутилиб қолган саволларни беришга ўзида куч топа олди.

— Кимсиз? — деди Итолмасга юзланиб. — Мендан нима истайсиз? Нечун мени бу аҳволга солдингиз? Мақсадингиз не?

Бироқ Итолмас унинг гап-сўзларини эътиборга арзитмади. Кошида одам боласи эмас, тоғдан тутиб келтирилган бирон жонзот тургандек, шунчаки кўз қирини ташлаб қўйди-да, ошиқмай ўрнидан қўзғалди. Қўзғалиш асносида секингина «choхга» деди.

Йигитлар ҳаяллатмай Эрманни ўтов ортидаги қоя томон сургашди.

Итни ғулга жойлаштириб қайтаётган Қорақул йўлда ҳе йўқ, бе йўқ, бирдан унга хезланиб қолди:

— Сен, манглайи қора қул, нечун хўжайнинимга тирғалдинг! Бунга қандай журъат этдинг, а?! Қулга гапни ким қўйибди, а?!

– Нима? – Эрман қулокларига ишонгиси келмади. – Нима дединг?

– Нима дердим, кул дедим! – Коракул унинг ҳолатидан бадхоҳларча суюниб, хунук ишшайди. – Кул, кул ва яна кул! Бўлдими, ё яна айтайми, а? Кул!

Тақдир чархпалаги қай ва қайси томонга айлана бошлиғанини аллақачон фаҳмлаб етган эса-да, барибир бу сўз Эрманга жуда оғир ботди. Алами қўзиб, қаршисидаги нусханинг чотига боплаб бир тепкиси келди. Афсуски, тепишга улгу-ролмади, сўл томонидаги йигит сўкиниб, ўнг томонидагиси эса ўшқириб-турткилаб, Коракулни чоҳ томон ундашди.

– Бор, шотини тушир, ахмок! – деди сўлдаги.

– Тезроқ қимиirlа, хўқиз! – деди ўнгдагиси.

Корақул уларнинг буйругини сўзсиз адо этиб, қоядан беридаги ялангликда ётган узун ва мустаҳкам шотини сиртдан қарапганда мутлақо сезилмайдиган теран чоҳга туширди, сўнг боя ўзини турткилаган даванги соқчининг амрига итоат этиб, Эрманга емак келтиргани ўтов томон зинғиллади.

Эрман ҳануз оғриғи кетмаган уюшган билакларини уқалай-уқалай, қоронғи чоҳ оғзига кўз ташларкан, қисматнинг бу ишидан бор овозда фарёд қилгиси келди. Ахир ярим кун бурун осмон бағирлаб сузиб юрган анави бургут янглиғ эркин эмасмиди! Оғзига келган ўланни хиргойи қилганича, эмин-эркин тоғлар бағрида юрмаганмиди! Бу нимаси, кутилмагандан нотаниш кимсаларга банди тушиб, «кул» деган номга эга бўлиб ўтирибди. Аҳволи шу қадар ноҷор эдики, ҳатто тоғнинг қайси буржи ва пучмоғига келиб қолганини ҳам билмасди. Янада аламлиси, бутун оқшомга яқин бодомқовоқ Мойчечакнинг овули томон ўрлаб, қизга узокдан бўлса-да, бир кўз ташламоқчи эди.

Эрман ҳали қизга аниқ бир гап айтмаган – муносабатлари нигоҳларнинг ўзаро тўқнашувидан нарига ўтмаган, бундан ўзгасининг имкони йўқ – хиёлгина ноўрин ҳаракат қавмлар орасида кутилмаган муаммоларни келтириб чиқариши мумкин. Шу боис, Эрман ҳозирча қизнинг бир лаҳзалик қиё

боқишига қаноат этиб келар, шу боқишининг ўзиёқ шўрлик ошиқни адойи тамом қиласди. У қизга интилгани сайин овулга бақамти тушган тошкулба одам оёғи етиши қийин бўлган сирли бир сарҳадга айланада борар ва ҳар сафар кулба ёнидан ўтганида, ҳаяжони зўридан, юраги кўксига сифмай тепа бошларди. Ошиқ йигитнинг назаридан деворсиз ҳовли юзидағи майда-чуйдаларгача, жумладан, акаси Қалайбек томонидан йўнилган ёргичноққача четда қолмасди. Бу буюмларга ҳар куни қизнинг бармоқлари неча бор тегишини ўйларкан, кўп эмас, атиги бир зумга, ўша буюмлардан бири ўрнида бўлиб қолишни истарди.

Бугун ҳам ўй-хаёли қизда бўлгани сабаб, теваракни идрок этадиган ҳолатда эмасди. Қачонки, тор сўқмок бўйидаги бўлиқ арча новдалари оҳиста силкиниб, унинг ортидан бирин-сирин сиргалиб чиқсан нотаниш норгул йигитларга кўзи тушгандан кейингина, ҳуши ўзига келиб, боясароқ оти нимадандир ҳуркандай бўлганини эслади. Аслида жонивор юз бериши тайин бўлган фалокатни аввалдан сезиб, кетма-кет пишқирган ва ҳатто бироз тайсаллаган ҳам эди. Аммо бутун фикри-зикри қизда бўлган йигит жонивор томонидан берилган бу огоҳлантиришни сезмади. Агар ўз вақтида хаёlinи жиловлай олганида эди, бу ҳолга тушмаган, ҳеч курса, чоғи етса-етмаса, йўлтўсарлар билан бир майдон олишган, курашган бўларди. Мана энди, ғаним қўлига ўта жўн ҳолатда тушиб қолганидан алами ошиб-тошиб, бошини қайси тошга уриб ёришини билолмай ўтирибди.

Ўшанда Эрман кутилмаган бу ҳолдан гангид қолган эса-да, ғаройиб бир ҳолатни – нарирокда ҳеч нарсага аралашмай, бамисоли тошдай қотиб турган кимсани, аникроғи, унинг юзидағи истеҳзоли табассумни илғамай қолмаганди. Авзоридан тўдабошилиги сезилиб турган бу одам бурни тагида одам боласи эмас, бир гала қушлар дон талашаётгандек, талатўпни шу қадар бефарқлик билан кузатиб турардики, бундан Эрманинг ўзи не аҳволда-ю, ҳайрати тошмай қолмади. У йигитлар қўлидан чиқишига бехуда уринаркан,

унга қараб: «Нимаси бу?! Айтинг, бас қилишсин!» – деди. Бироқ Итолмас пинак бузмади – ўша-ўша истеҳзоли кулиб тураверди. Эрман овулда яна ўша «табассум»га рўбарў бўлди. Итолмас юзидан ўша табассумни аритмаган кўйи, йигитнинг тақдирини бутунлай ўзга йўлга – шоти туширилган чуқур чоҳга бошлаб келди.

Бу чоҳда қанча ва нима учун ётади?

Наҳотки, бу ҳақиқатан ҳам қуллик бўлса?!

Ахир у қул эмас, Кўкалабош қавмининг эркин, ўзига ишонган йигитларидан бири эди-ку! Нечун ярамас Қоракул унга қул каби муомала қилмоқда? Унинг совуқ ва ёвуз нигоҳида тўнғиб қолган бу бадкир ифода нимани англатади: «Агар истасам...»

Қоракул баттолгина эмас, учига чикқан нодон ҳам эди.

Унинг нодонлиги шу даражада эдики, ўзининг бор инонихтиёри, ҳаттоки жўнгина нафас олиши ҳам Итолмаснинг измида эканини билса-да, «барча тутқунларнинг тақдирни ва жони ёлғиз менинг қўлимда», деб ўйларди. Ҳолбуки, ёвуз итларни бандиларга гиж-гижлаш пайтида, билиб-билимай, улардан бирига жиндек озор етказиб қўяр бўлса, Итолмас уни аяб ўтирасди, соқчи йигитлар томонидан обдон калтакланарди. Негаки, Итолмасга мажрухлар эмас, ишчи кучи – қуллар керак эди. Шунга қарамай, Қоракул ҳамиша ўзича масрур юради: «Ажал сиртмоғи қўлимда! Агар истасам...»

Дарвоке, Қоракул ўзини шу овлу кишиси деб ҳисобласада, аслида, Итолмаснинг назари билан қараганда, борйўғи бир қул эди. Фақат ўзга қуллардан фарқли жиҳати – у бошқа бандилар каби тутиб келтирилмаган, болалигида етим қолиб, Итолмаслар оиласига сифинди сифатида келиб қолган. Овлу кишилари уни «қул» демаса-да, аммо муносабатлари бундан зиёда эмасди. Энг ночор томони, Қоракул ўзининг ройишлиги ҳамда beminnat меҳнати туфайли кейинчалик Итолмаснинг онгидаги «қул тутиш ва сақлаш» фикрини уйғонмоғига сабаб бўлганди.

Қоракулнинг қатор қусурларидан яна бири – худо урган даражада вайсақи эди. Бу борада сұхбатдош танлаб ўтирас, бекорчи қулоқ бўлса бас – ҳали тоғдан-ҳали боғдан келиб, вайсагани-вайсаган эди. Дейлик, бугун тонгда тутқунларнинг жонини товонига тушириб, уларга қарши ёвуз итларни ҳузурланиб гиж-гижлаган бу кимса, агар ўша куни Итолмас бирор ёкка кетган бўлса, оқшом чоҳга емак тушираркан, туйнук лабига ёнбошлаб олиб, ғулда ит тарбиялашнинг ўзига хос сир-синоатлари хусусида ёхуд болалик кечмишлари ҳақида соатлаб гап сотиши мумкин эди. У бир мавзуни юз бора такрор этишдан эринмас, шунингдек, унинг ҳар бир сўзи ва хатти-ҳаракатида йиртқич ғул итларига меҳри бутунлай бўлакча эканлиги яққол акс этиб турарди.

Қоракул ўзи тарбиялаётган ғул итларини мароқ билан таъриф этмоққа тушган кезларида, бошқалар қатори Эрманнинг ҳам ғапи келиб, гоҳида:

– Насиб этиб, бу ердан эсон-омон қутулиб чиқай, ўзим сени итларга едираман! – дерди.

Бироқ бу гапдан Қоракул сира жаҳлланмайди, балки кулади, кулгандаям роҳатланиб кулади. Эрманни аҳмоқдан олиб, аҳмоққа солиб, кўзларини ёшлаб-ёшлаб кулади. Ахир кўқдаги қуёшнинг мавжудлиги қанчалик чин, теваракдаги тоғларнинг чўнглиги нечоғлик рост бўлса, бандиларнинг бу гўшадан соғ-омон чиқиб кетолмаслиги ҳам шунчалик ҳақиқат-ку! Қоракул, наҳотки, шугина нарсага ақлинг етмаса-я сени, дея қотиб-қотиб кулади. Аммо кейин, итларни гиж-гижлаш пайтида зимдан Эрмандан ўч олиш пайида бўлади, яъни қутураётган ит тизгинини одатдагидан кўра бўшроқ кўйишга уринади. Қани энди Итолмас изн берса-ю, ер тирнаб, олға интилаётган ит тизгинини кўп эмас, атиги бир энликкина бўшатса, ана ўшанда тили ҳаддан ташқари бийрон бўлган Эрманнинг ҳолига маймуналар йиғлаган бўларди-я! Ҳолбуки, гиж-гижлаш маросими пайтида шусиз ҳам тутқунларнинг жони қил устида туради – итнинг бўйнидаги тасма бехосдан узилиб кетса борми, бандининг жонига Яратгандан ўзгаси ора киролмайди.

Эрман ҳафтада бир, гоҳида эса икки бор тақрорлана-диган бу нохуш ҳамда ўта хавфли жараён пайтида бир ҳолатни – тизгин тутган Қорақулнинг ўша лаҳзадаги қиёфаси, кўз қарашларини ҳалигача унугомайди: «Йўқ, у одам эмас, махлук! Агар қўлимга тушса эди, тириклийин итлар тўдасига ташлардим!» Шу тариқа, гоҳида асосий ғаними бўлмиш Итолмас бир ёқда қолиб, нодон Қорақулни ўзича яниб-сўкиб, хаёлан уни итларга ем қиласади.

Ўша куни у чоҳга туширилган шотига оёқ қўяркан, сопол идишда емак кўтариб қайтган Қорақулнинг авзойини кўриб, «хозир бу баттол ортимдан тепиб юборса керак», деган ўйга борди. Йўқ, ўта жиддий соқчи йигитлар қаршисида Қорақул ҳаддидан ошолмас, доимо ўзини тиярди. Шу куни у кўзларини ола-кула қилиш билан кифояланиб, зарда билан шотини чоҳдан тортиб олди-да, хийла вақтгача қорасини кўрсатмади.

Чоҳда ёлғиз қолган Эрман нимқоронғиликка кўниши ўйида кўзларини чирт юмиб олди. Бу нарсага у Кушқўнмас ғоридан ўтиб-қайтиш пайтларида одатланганди. У ҳар сафар ғорга бош суқаркан, кўзим қоронғиликка кўниксин, дея кираверишда ҳамиша бир муддат туриб қолар, шу ҳолда ғорнинг заҳ ва намхуш ҳавосини бор вужуди билан ҳис этишга уринар, шифтдан томаётган чакки овози ҳамда куруқ кунжакларда осилиб турган кўршапалакларнинг безовта тебранишларини жон қулоги билан тинглашга тиришган кўйи, шу қисқа муддатдаёқ ташқаридаги ёруғ оламнинг нақадар созлигини ботинан қайта ва қайта ҳис этмоққа уринарди. Бироқ етовидаги отнинг зимистонга бардоши кам эди. Агар бироз ҳаяллагудек бўлса, «юрсанг-чи тезроқ» дегандай тумшуғи билан ортидан туртқилай бошларди. Эрман жониворнинг бетоқатлигидан жаҳдиланса-да, аслида ёруғликка ўзи интилаётганини ичдан туйркан, етовидаги от каби бировга тобе эмаслиги ҳамда бутун ионон-ихтиёри ўзида эканидан нечундир ич-ичидан суюниб қўярди. У оти юганидан тутиб, ғорнинг у бошидан чиқаркан, қуёш

нурига йўғрилган оламга баҳтиёрлик кўзи билан қарашга интиларди.

Эрман нимқоронғиликка кўнишкач, чоҳ ичкарисини аста ўргана бошлади.

Чоҳ – юқориси тор, қуи қисми эса кенг табиий тошўра эди. Девор пойидаги сандиқсимон тош устида зах ва тер ҳиди анқиб турган бир нечта эски кигиз ҳамда бир талай пўстинлар тахланган бўлиб, бу «тахмон»нинг сўл тарафидаги токчасимон камар четида қорачироқ қорайиб туради. Чоҳ марказида чоғроқ тошўчоқ бўлиб, унинг теварагига терилган курсимонанд тошлар устига арча новдалари тўшалган. Бир бурчакка эса озрок ўтин тахлаб кўйилганди.

У чоҳни кўздан кечириб, аста айланиб юаркан, ичкарига соя тушиб, туйнук оғзида Қоракул пайдо бўлди.

– Эй, кўпам ўтакант ёрилавермасин! – деди бу сафар ўта хушҳол кайфиятда. – Сен бу кавакда ёлғиз эмассан...

– Яна кимлар бор? – дея беихтиёр сўради Эрман.

– Ким бўларди, сенга ўхшаган бир талай манглайи қора куллар-да! – деди Қоракул чоҳга аркон учига боғланган саватни тушираётуб. – Кўпам ич-этингни еяверма! Ҳали оқшом келишади. Кўришасан, танишасан, дардлашасан, йиғлашасан! Ҳозир эса анови лаганни саватга солиб юбор! Ишқилиб, ҳаммасини едингми? Тағин эртан ишга ярамай юрма дейман-да! Ахир тилла кавлаш осон эмас сенга!

Бу ерда тутқунлар ёмон бокилмаслиги лагандаги таомнинг рафториданоқ кўриниб туради. Бу тўкинлик Ойбекач исмли гўзал ва ўқтам феълли жувоннинг саъй-ҳаракати туфайли эканини, табиийки, Эрман ҳали билмасди. Ҳозирча, худди қафасга тушган бўридай, чоҳ бўйлаб изғиш-у, дамбадам бошини кўтариб, юқоридаги туйнукка алам-ла боқиб қўйишдан бошқасини билмасди.

* * *

Қалайбек овулдошларининг кўзини ўйнатиб, булутдек оппоқ тулпорини ташқарига миниб чиқсан кезларида Эрман оқсоқолнинг ғаним томон сабру тоқати ҳақидаги

гапларига кўпда ишонгиси келмай қоларди. «Йўқ, – дерди бош чайқаб, – бу қадар гўзал жонвордан айро тушган одамнинг узоқ сабр қилиши ёхуд пайт пойлаб юриши ақлга сиғмайдиган иш! Бу жудоликка бандасининг бардош бермоги қийин! Бунинг туришини қара! Юришиничи! Юрмаяпти, сузаяпти бу! Ё тавба, ўзича буни еру кўкка ишонмай юрган Итолмас бу айрилиққа қандай бардош бераяпти экан?! Ё... у... тўнғиз қўпдимикан? Агар тўнғиз қўпган бўлса, Күшқўнмасда унинг йўлини пойлаб ўтиришдан не маъно? Ахир қайси гўрдаги майда-чуйда ўғри ва қароқчилар йўлига тўғаноқ бўлай деб, овулдан айро тушмаган-ку!» Кўнгли бунинг аксини, яъни: «Сабр қил, у албатта келади», – дерди. Бу ёқда эса Ойбекач дам-бадам кўз ўнгиди бўй ростлаб: «Оувл йўлини унут!» – дерди. Шўрлик энаси – Маширой эса, номи қасамга тиркалгани билан бир чақалик иши йўқ, кунора бирон тансиқ таом кўтариб келаркан, «тор қорнимга сиққан, кенг уйимга сиғмай қолдингми сен», дея хар гал жавраб-жавраб кетади. Отаси – Хонтўрагина Күшқўнмасдек кенг худуд гўё ёлғиз ўзига дахлдордек масрур келиб, масрур кетади. Бунга сари лаънати Итолмас қора берай демасди.

У гоҳида Ойбекачни ўйлаб ғамга чўмади, гоҳида эса шубҳалар уммонига бўғзигача кўмилади: ярамас Итолмас унинг бошига ит кунини солмадимикан? Йўқ, у унча-бунчага эгиладиган аёллардан эмас, боз устига, чиройининг ўзи унга қалқон... Бу қадар гўзал аёлни жазоламоққа кишининг кўли бормайди. Агар жазоланиши лозим бўлганида, бу иш биринчи куниёқ амалга ошириларди. Негаки, Итолмас ҳеч қачон ҳеч нарсани пайсалга солиб ўтирмайди, шу ондаёқ чора кўради. Ойбекач эса бандилар қочган туннинг эртаси ҳам гўё ҳеч қанақа воқеа содир бўлмагандек, бамайлихотир ўтовга кириб-чиқиб юрарди. Шаршара ортида туриб аёлга ҳеч бир хавф соя солмагани ва калтакнинг бари Қорақулнинг бошида синганини ўша тонг ўз кўзи билан кўрди. Ё ўшандада Қорақул мардлик қилиб, барча айбни ўз зиммасига олдими-кан? У тентакдан ҳар балони кутиш мумкин.

Эрман, ҳар қанча юраги ториқмасин, ҳар қанча Ойбекачни ўйламасин ва у ҳақда қанчалик яхши-ёмон хаёлларга бормасин, барибир асосий воқеадан мутлақо бехабар эди. Агар аёлнинг бандиларга кўрсатган муруввати туфайли овулда бир қатор жиддий ва таҳликали муаммолар юзага келиб, сўнг бу воқеалар ривожи хавфли нишаблик сари хийла жадаллик билан силжишда давом этмаганида, Итолмас бу қадар ҳаялламаган – соқчи йигитлар томонидан етказилган хабарнинг тўғри-нотўғрилигига шахсан ўзи аниқлик киритиш ниятида дастлабки кунлардаёқ харакатга тушган, яъни тирик бўлса, ўлдирган, ўлик бўлса, тинчланган бўларди. Бироқ бу ёқда йигитлари, «лошини ўз кўзимиз билан кўрдик, қушлар еб адо қилаёзибди», деб турганда, инонмай қаёққа ҳам борарди. Бу ташвиш камдек, иккинчи ёқда Ойбекачнинг хеч кутилмаган ўзига хос исёни, қавм аҳли таъбири билан айтганда, кечириб бўлмас хиёнати туфайли юзага келган кейинги нохуш жараён, яъни аёлни жазолайман деб, ўз бошига минг бир балони орттириб олиши Итолмасни тамомила гангитиб қўйганди. Қисқаси, у ташвишлар уммонида қолиб, Эрманинг ўликтириклигини тўла-тўкис аниқлашга сира фурсат тополмади. Дарвоқе, орадан бир неча ой ўтган бўлишига қарамай, аёлнинг қавми ҳалигача тинчимаган, ҳануз ҳўл ўтиндай писиллаб, тутаб турибди. Бу нарса истаган пайтда лоп этиб аланга олиши мумкин. Итолмас мана шундан хавотирда эди. Биладики, икки қавм ўртасида содир бўладиган тўқнашувдан баттари йўқ – ҳўл-қуруқ баравар ёниб, жабр кўрмаган бирор тирик жон қолмайди. Қани энди барига этак силтаб, қавмини олиб боши оққан томонга жўнаб қолса. Афсуски, у икки дунёда ҳам этак силтаёлмас – тилла кони сабаб водийга ипсиз боғланиб қолганди. Агар конга боғланмаганида борми, ўлақолса Ойбекач қавмининг қовоқ-тумшуғига қараб турмаган, ота-боболари йўли ва йўриғини тутиб, кўч-кўронини кўтарганча бир тундаёқ изсиз ғойиб бўларди. Қани, кейин бу ҳадсиз тоғу тошлар бағридан уларни топиб кўришсин-чи! Итолмас яккаш бир

нарсадан – ўшанды рашк деган балога қул бўлиб, ўзини тута олишга куч ва ақл топа билмаганидан жуда-жуда ўкинарди.

У бошда аёлни итдай уриб-сўкиб, сўнг ота овулига ҳайдаб юбормоқчи эди. Бироқ, агар ҳайдар бўлса, Ой-бекачдай сулув жувон ҳеч вакт ерда қолмаслиги, эрта бир кун ўзга бир эркакнинг қучоғини тўлдириб, ёқасини оқартириши мумкинлигини ўйлаб, қизганиш ҳиссидан юраги ўрганиб ва тилкаланиб, ич-ичидан додлаш дара-жасига етаркан, сўнгги дақиқадагина аёлга ўлимнираво кўрганди.

Ўз навбатида, собиқ қули Эрманнинг лошга айланган жасадини ўз кўзи билан кўрмагани боис, у тарафдан юз кўрсатиш хавфи бўлган ҳужумни назарда тутиб, ҳар эҳтимолга қарши, Қоракулни кунчиқишидаги юксак қоялардан бири – Учқатга вақтинчалик соқчи қилиб қўйишни ҳам унутмади. «Эрман томон, мабодо у тирик бўлса, топталган ор-номуслари важидан қасос олиш қасдида эмас, балки тилла кони дардида жавлон уриб кела-ди», деган гумонга борди. Бироқ бу ортиқча эҳтиёткорликка қарши қавм йигитларининг эътиrozлари ҳамда орадан ҳафта-ўн кун ўтган бўлишига қарамай, Эрман томондан бирор хатарли шарпанинг сезилмаслиги Итолмасни турли шубҳа ва ҳадикдан халос этди. Ҳолбуки, собиқ қули не сабабдандир – сабаб дегани тоғда бас деганча – йиртқич кушлар емишига айланган экан, энди у олиб қочган оқ тулпорни қидирмокдан ҳеч бир наф йўқ, деган қарорга келди. Нега деганда, ҳар йили бу сарҳадсиз тоғу тошларда қанчадан-қанча йўқолган хонаки жониворлар ёввойилашиб кетмайди дейсиз. Боз устига, шусиз ҳам бу ёқда бош-кети йўқ муаммолар тўлиб-тошиб ётарди. Шулардан бири – йигитлари саноқли бўлишига қарамай, ҳар куни кундузи кунботиш тарафда кўкка бўй чўзиб турган Кушчўққидан соқчи аритмаслик эди. Боиси, Кушчўққидан нариси кенг арчазор водий бўлиб, у ерда онда-сонда шикорга чиқкан бек навкарлари ўралашиб қоларди. Чўнг чўққи ятринидаги қоятошлар

орасида қўним топган соқчининг бор-йўқ вазифаси – улар ҳаракатидан мудом огоҳ бўлиб туриш эди. Бироқ бу ортиқча эҳтиёткорликдан ўзга нарса эмасди. Чунки оёқ остида жаннатдек сўлим водий ястаниб ётганида, ким ҳам икки водий оралиғидаги девордек тик ва юксак довонга тирмавиб юрарди, дейсиз. Аммо олтин васвасаси туфайли Итолмас кейинги пайтда жуда серҳадик бўлиб қолганди.

Қисқаси, ўша таҳликали қунларда у бир ҳакиқатни – маълум бир макону манзилда муқим қолишдан ёмони йўклигини юрак-юракдан ҳис қилган. Кўчманчи қавмларга, уларнинг эркин туриш-турмушига жуда ҳаваси келган. Кўчманчи қавм ҳеч вақт бир манзилга боғланиб қолмайди, доимо шамолдек эркин ва елгир бўлади. Агар зигирдек ҳавф-хатар вужудга келса, ҳеч қачон ортиқча ваҳимага тушиб ўтирамай, бир тундаёқ ғойиб бўлишади. Сўнг уларни бу тоғлар орасидан топиб қўр-чи. Ундан кўра ғарамга тушган игнани қидириш минг чандон осонроқ. Бунинг акси ўлароқ, ўтроқ қавмларга ҳамиша жуда қийин – юзага келган ҳар қандай ҳавф-хатарга, истаса-истамаса, юзма-юз бўлишга мажбур – на қочиб кутула олади, на биқиниб. Шунинг учун ҳам ўтроқ қавмлар қўргонлар мустаҳкамлигига алоҳида эътибор бериб, ўз ҳавфсизликларини пишиқ-пухта деворлар ортидан қидиришган.

Тўғри, шарқий довонлардан бирининг кунгай бетида Итолмас қавмининг тошдан кўтарилган пишиқ-пухта қўргони бор. Чор тарафи баланд тошdevор билан ўралган қалъасифат қўргонга биргина дарвозадан кириб-чиқилади. Қавм аҳли томонидан у «қишки қўргон» деб аталади. Бироқ ҳар томони катта-кичик чўнг қоялар билан қуршалган Тиллаводийнинг мўътадил иқлими ҳамда овлоқ ҳудудда жойлашганлиги туфайли, қавм аҳли қишки қўргонга эҳтиёж сезмайди. Боз устига, қайси аҳмоқ маъданли конни ўз ҳолига ташлаб, қишки қўргонга бориб тиқилади? Шунинг учун Итолмас ҳар қандай ҳолату вазиятда қочиш ёхуд биқинишни эмас, энг аввало, ҳимоя чораларини ўйлашга ва бир-биридан пишиқ минг бир тадбир режасини тузиш-

га мажбур. Агар ўшанда Эрманинг қавми босқин уюштириб, унинг ерига бош сукқандада борми, пистирмага дуч келиб, тутдай тўкилиши тайин эди. Хуллас, сариқ маъданнинг сехри ва макри ёмон – чангалига тушган одамни ўта шафқатсиз, ўта тадбиркор қилиб қўяди. Керак бўлса, қондошу жондошларни бир-бирига нисбатан ашаддий ғанимга айлантиради.

Итолмас ўз тажрибасидан аллақачон шуни англаб етгандики, рангли маъданда, сеҳр-жозибадан ташқари, сўз ила ифода этиш қийин бўлган қандайдир жоду мавжуд – у ўз асирига айланган кимсанинг қалбидан эзгу ҳисларни ситиб чиқариб, ботинидаги бор қусурларни юзага қалқитади, иллатларни кучайтириб, бу нарсалар унинг феълига айланишига хизмат қиласди. Бунга биргина мисол, Итолмаснинг назарида, огаси Эрдонбой отасидан қолган бир хум тиллага эга бўлмагунча бинойидек йигит эди. Отасининг вафотидан сўнг улкан бойликка эга бўлгач, бирданига ўта хасис, ўта кибрли кимсага айланди-қолди. Худди отаси каби хумдаги хазинани ишлатишга кўзи қиймай, уни тоғнинг одам топмас жойига бекитиб ташлади. Шунинг баробарида, димоги шишгандан шишиб, ўзини тутишдан тортиб, қадам олишигача кескин ўзгарди. Айни шу нарсалар туфайли ака-ука орасидан ола мушук ўтиб, кейинчалик тузатиб бўлмас улкан можарога айланди. Юз берган воқеа бир қарашда ғоятда жўн – бўрилар томонидан ёриб кетилган тўрт-беш жонлиқ – бор гап шу. Аслида эса оғанини ўртасидаги зиддият сал бурун – отанинг жасади гўрда чиримай турибок бошланганди. Бу қавм таомилига кўра, ота ўлгач, унинг бор мулки катта ўғил тасарруфига ўтади. Мабодо амали бўлса, амали ҳам мерос сифатида тўнғич ўғилга насиб этади. Отасидан кейин қавмга бош бўлиб қолган пачаққина Эрдонбой иниси Итолмасни алп келбати боис ҳам азалдан унчалик хушламас, қабатида укасининг мисли қоядай савлат тўкиб туриши ҳамиша унинг ғашига тегарди. Шунинг учун, бирор баҳона топилди дегунча, инисини ерга уришга уринарди. Бўрилар томонидан чавақлаб

кетилгандар шунчаки навбатдаги баҳоналардан бири бўлди. Аввалига Эрдонбой шўрлик Қорақулни обдон қамчи остига олди. Кейин эса, «сенинг кўзинг қаёқда эди», дея ёнида турган Итолмаснинг яғринига беихтиёр қамчи тортиб юборди. Ахир у энди чакана одам эмас, қавмбоши – кўнглига не келса, шуни қиласи-да. Бироқ Эрдонбойнинг бу қилиғи жавобсиз қолмади – укасининг енгил бир силтвидан анча нарига оёғи осмондан бўлиб тушди. Оқибат, ўрнидан туришга чоги етмай, кўкка тикилиб ётаркан, кулоғига чалингани шу бўлди – бундан кейин Итолмас унга тобе эмас, шунингдек, отадан қолган катта мулкка тенг шерик экан. Эрдонбой асрий удум ва қадриятларнинг юзига оёқ қўйишга журъат этган жигарини кечиролмади, натижада, жанжал катталашгандан катталалишиб, қавм иккига бўлинниб кетди.

Итолмас ўзига тегишли йигитлари билан айроликнинг дастлабки йилларида ёқ довоннинг офтобли бетида ўша мустаҳкам қишки кўргонни барпо этди. Кейинги йили эса акасидан улуш сифатида тортиб олинган сурувларига ёзги яйлов қидириб юриб, Тиллаводийнинг у бошидан бу боши томонга бораётуб, кутилмагандан бош бармоқ катталигидаги тилла бўлагини топиб олди. Қимматли бу маъдан шундокқина жилға бўйида йилтиллаб ётган экан. У оқим бўйлаб юқорига ўрлашда давом этаркан, яна бир нечта катта-кичик тилла бўлакларига дуч келди. Қачонки пойида катта-кичик лаҳимлар оғзи қорайиб турган улкан қояга рӯбарӯ бўлгандан сўнгтина қавм кексаларидан кўп ва хўб эшитган афсонавий тилла конига дуч келганини фаҳмлаб етди. Тиллаводийга яқин бир неча юз йил давомида одам боласи қадам босмагани шундокқина кўриниб турарди.

Коя бағрида биқиниб ётган сариқ иблис ўз ўлжасини кўлга тушириш пайида атай «дон» сочиб қўйгандек, Итолмас қимматли маъдан асирига айланди. У узок ҳаялламай, ўз қавмини Тиллаводийга кўчириб келди. Тоғ аҳли орасида азалдан мавжуд бўлган афсона унинг тинчи ва ҳаловатини бутунлай ўғирлаб қўйганди. Риво-

ятга кўра, тиллақоя бағрига жуда катта хазина кўмилган бўлиб, бу иш, босқин пайтида, аввалги маъданчи қавм томонидан амалга оширилган экан. Аслида эса афсонавий хазинасиз ҳам бу маконда тилла дегани жуда сероб бўлиб, фақат машаққат чекиб, меҳнат қилиш лозим эди. Хуллас, қавм йигитлари томонидан дастлаб ўта укувсизларча бошланган тилла кавлаш ва уни ювиш ишлари секин-аста жонлана бошлади. Бироқ бу ишга ҳамманинг ҳам бардоши етавермас, шу боис, бир юмалаб чорвадор бойдан маъданчи бойга айланган Итолмас қавм йигитлари хавфсизлигини таъминлаш мақсадида қул тутмоқни режа қилди.

* * *

Сўнгти кунларда тушларида Оларитнинг руҳи томонидан тез-тез безовта қилинаётган Қоракуюннинг айрим хатти-харакати ва ўзини тутишларида Эрман ўзининг тутқунлик давридаги баъзи ҳолатларни яққол кўра бошлаганди. Жонивор гоҳо ғулда ўта бежо тўлғонганидек, айрим оқшомлари Эрман ҳам чоҳга сифмай қоларди, шерикларидан фарқли ўлароқ, ҳали у ён-ҳали бу ён юрганича, ўзича тутқунликдан кутулишнинг турли-туман режаларини тузган бўларди. Ўз навбатида, соқчи йигитларнинг анойи эмаслигини ёдидан чиқармасликка уринар, уларнинг ўта даражада ҳушёrlигидан диққати ошарди. Билмасдики, соқчи йигитлар бежизга сергак эмас – мабодо бандилар жуфтакни ростлаб қолар бўлса, маъданли рудаларни кавлаш, уларни тегирмонда майдалаш, сўнг сувда ювиб, рангин урвоқларни ажратиб олишдек сермашаққат юмуш яна ўз зиммалари-га тушиб қолишидан чўчишарди. Агар ўшандада қавм йигитларидан бирини лахимда тош босиб қолмаганида, ким билади, ҳозирга қадар ўзлари қоя бағрини кавлаб юришган бўлармиди.

– Йўқ! – деганди Итолмас эртасиёқ йигитларни оқ ўтов ёнига тўплаб. – Бу туришда ҳадемай қавмда бирортаям эр-

как зоти қолмайды. Шунинг учун, бу ишнинг бошқа бир йўлини топмоғимиз даркор.

Эрдонбой билан бўлиб ўтган жанжалдан сўнг қавм иккига бўлиниб, Итолмас тарафга ўтиб, иссиқ ўринларини совутишга мажбур бўлган йигитларнинг бари бир-бирига хеш, ҳар қандай қора-кура юмушни ўз вақтида дўндирадиган Қорақулдан бўлак барчаси Итолмасга узок-яқин қариндош. Мазкур йигин нобуд бўлган йигит ўтовидан келаётган фарёд остида ўтмоқда эди.

Қавмдошларидан бирор жўяли фикр чиқавермагач, Итолмас бир чеккада бақадек қотиб ўтирган Қорақулга, сен нима дейсан, деган маънода кўз ташларкан, туйкусдан миясига келган ўйдан хушёр тортиб, сўнг ўз режасини айтди.

– Бу ишда куллар кучидан фойдаланамиз...

Шу пайтгача овул ахлидан бирон кимса Қорақулга нисбатан «қул» сўзини ишлатмаган бўлса-да, негадир ўтирганларнинг бари беихтиёр у томон қаради. Бу қарапидан не гаплигини англаған Қорақулнинг хўрлиги келиб, кўзлари намланди. Унинг қаттиқ изза бўлганини пайқаган Итолмас ҳар бир сўзини чертиб-чертиб:

– Қорақул ҳаммамиз учун жигардай яқин одам! Эсларингда тулинглар, у қул эмас, хеш бизга! Гап шу, бутундан бошлаб ҳеч ким лахимга кирмайди! Бундан буён конда биздан ҳеч ким ишламайди! – деди.

– Биз ишламасак, ким ишлайди?

– Куллар ишлайди.

– Қанақа куллар?

– Бизга ўхшаб боши юмалоқ, қўл-оёғи бутун қуллар.

– Ҳазил яхши ńарса, лекин уларни... қаердан топамиз?

– Дараҳтмидики, улар тогу тошда ўssa...

– Олисроқ тогу тошлардан, бегона қавмлар орасидан тутиб келамиз уларни, – деди Итолмас дадил оҳангда. – Мехнатни куллар қиласи, бизнинг ишимиз уларга кўз-қулоқ бўлиб туриш. Агар бўшанглик қилиб, қочириб қўйсаларинг... улар ўрнида ўзларинг ишлайсанлар!

– Кул ишлатиб кўрмаганмиз, қандай бўларкин?

– Яхши бўлади...

Эрман шу мақсадда тутиб келинган навбатдаги тутқунлардан бири эди. Бироқ бу тақдир ёзиғига кўниkmоги осон кечмади – кундузлари иш билан овунса-да, гоҳи тунлари азбаройи алам қилганидан, қафасга тушган йиртқичдай, бир жойда тек ўтиrolмай қоларди. Туйнукдан осмон тўла юлдузларга бокқанча, баъзида бирдан бўридай бир ув тортиб қолар, сўнг шерикларини мутелик ва журъатсизликда айблаб, уларни янишга тушарди. Қочаман деб, яқинда ўққа учиб ўлган бурундор йигитни ёд этиб, мижжаларини намлаб оларди. Негаки, бурундор йигит бошқалар каби сукутни эш тутмасди – оқшомлари унга қўшилиб ёниб-ёлқинланиб турар, дадил-дадил гап-сўзлари билан унинг кўнглига ўт ёқарди. У гап орасида тўсатдан «оҳ» тортиб, қуидаги хитобни такрор этишни яхши кўрарди: «Оҳ-ҳ, тоза алам қилади менга, биродар, тоза алам қилади! Агар билсанг, Итолмаснинг итлари мени бирон овлок ерда эмас, овулим биқинидаги ёнғоқзорда банди қилган! Аввал бошимга уриб, сўнг қоп кийгизиб опкелишган! Овулда сўйганим чирқиллаб қолган! Аллақачон мени ўлдига чиқариб, бошқасига тегиб кетган чиқар! Балки тегмагандир... Орзуйим шу – бу ердан эсон-омон қутулиб чиқай, ўша куниёқ ёнғоқзорнинг қоқ ўртасига баланд минора курдирман-да, ўша минора тепасида ит бўлиб овулимни қўриб ётаман, ҳатто пашшани доритмайман...» Унинг бу гапи Эрманнинг кўнглида хавотирга ўхшаш нохуш туйғуни уйғотади, наэрида, Итолмаснинг чапдаст тўдаси Кушқўнмас орқали Туякўзга ўтиб, туғишганларини банди қиладигандек туюлади. «Кушқўнмас горига қоровул қўйиш керак», деб ўйлайди. Алами зўрлигидан вакт-бевакт туйнукдан мўралаб турадиган Қоракул билан ғижиллашади. Эркинликни ширин жонидан афзал билган бурундор йигитнинг жаҳдидан таъсиrlаниб: «Бошқа йўли йўқ – ё ўлмок, ё қочмоқ керак!» – дейди. Баъзида соқчиларга шердай ташлангиси, гоҳида эса лахимдан қайтиб чиқмай, ўша ерда тинчгина ўлиб қўя колгиси келади. Бироқ тангу тор коронги йўлакда жон тас-

лим қилишни истамай, ўлимга ёруғ олам күйнида рўбарў бўлмоқни маъқул кўради. Негаки, қорачироқ нуридан зўрбазўр ёришган кон йўлаги кишида ёруғ оламга интилиш туйғусини қучайтиради. Дарвоқе, банди тушганидан бери, бурундор йигитнинг акси ўлароқ, у суйган ёри Мойчечакнинг номини тилга олмай қўйган, бунга ўзини нолойик деб билади: «Ўз бошини кўрий олмаган мендек бир нодонга ёрҳақида ўйлашни ким қўйибди!»

Корақуюннинг ғулда тўлғонишларини ўзича тушунгандек эса-да, бироқ жониворнинг ботинида юз берадётган эврилишларни англаб етмоққа, инсон сифатида қодир эмасди. Бу ҳақда бош қотириб ҳам ўтирмасди. Негаки, Корақуюн – киши меҳр қўядиган жонзот эмас, ёвуз ният йўриғида маҳсус тарбияланаётган «жонли ўқ». Яроқдан узилган ўқ ҳавога учиши билан сайёд учун ўз аҳамиятини йўқотганидек, итнинг кейинги такдири ҳам ҳозирги ҳолати каби Эрманни кўпда қизиктирмас, мудом бехос ғулдан чиқиб кетмаслиги ҳакида қайғурарди.

Негаки, у йиртқич!

Аниқроғи, атай йиртқичлик мақомида вояга етказилган ғоятда хавфли жонивор!

Ана, ўтов қошидаги айрилардан бирида унинг гаройиб емаги – қуритилган бўри эти осиглиқ турибди. Тарбия таомилига кўра, ғулдаги ит ҳафтада тўрт-беш марта ўша этдан озуклантирилади...

Қорақул – нодон!

Агар у нодон бўлмаганида ўзининг ўта билимдонлигини намойиш этиш учун илиқ тунлари чоҳдаги бандиларга, унинг таъбири билан айтганда, манглайи қора қулларга ғулда ит асраш ҳамда унинг тарбияси хусусидаги айrim нозик сир-асрорларни керагидан ортиқ даражада валаклаб қўймасди. Чунончи, кишидан жиддий сабр-бардош, айрича дикқат-эътибор талаб этувчи бу юмушнинг ўзига хос сирлари борки, бу ҳақда, одатда, бирорвга чурк этилмайди. Янада аниқроғи, бу соҳада ўзаро тажриба алмашилмайди, яъни кўп нарсалар пинҳон тутилади.

Эрман итни Қорақулнинг йўриги асосида тарбияламоқда эди. Қорақул бир сафар: «Бехос туртки жониворнинг охорини тўқади – у бир умр журъатсиз бўлиб қолади. Шунинг-чун ғулга солиниши кўзда тутилган жонивор аввалбошданоқ гулғунчадек ўта асраб-авайланиши лозим. Тутилган-суртилган кучукдан қопонгич ит чиқиши мумкин, лекин ғул ити чиқмайди. Унинг емаги албатта бўри эти бўлиши шарт», – деганди. Эрман унинг барча айтганларига бекаму кўст амал қилиб, антиқа хўрак – бўри этини дастлаб аталага қўшиб, она ит – Кўкишга берди. Қачонки, қаттиқ емак чайнашга кучукнинг чоғи ета бошлагач, она ит ғулдан бадарға қилиниб, тарбиянинг қолган қисми маълум белгиланган тартиб асосида давом эттирилди. Кучукни одам боласига нисбатан ўчакиштириш, яъни уни ваҳшийлаштириш жараёнига жўраси Омонтой тортилди. Натижада, Қорақуюн ўз эгасидан ўзгани тан олмайдиган ўта ёвуз маҳлуққа айлантирилди.

Қорақуюн тогу тошларда санқиб юрадиган бўрилар исидан қутургандек, шу кунларда олис даштдан эсадиган дайди ел, қавм аҳли таъбири билан айтганда, қибла шамоли қанотига илашиб келиб қоладиган шувоқ бўйидан ўртамоқда эди. Шувоқ ҳидини туйиши ҳамон, сарҳадсиз кенглик бағрида мисли шамолдек елиб-югуриш иштиёқида ёна бошларди. Бу истак бошда тушларида безовта қилган бўлса, эндиликда ўнгиде ҳам тинчини буза бошлаганди. Айниқса, оқшом, гоҳида эса ярим тунда у ғулга сифмай қоларди.

Афсуски, Қорақул чоҳдаги тутқунларнинг рухиятини англаб етмоққа қодир бўлмаганидек, Эрман ҳам ғулдаги жониворнинг дам-бадам бежо тўлғонишлари сабабини идрок этмоққа ғоятда ожиз эди.

* * *

Қорақул баъзи оқшомлари тўсатдан тутақиб, ҳеч бир сабабсиз бандиларга тирғалиб қоларди.

– Ойбекач ойим хўжайинга билдириб-бидирмай, сизларни ёмон кўп сийлаяпти лекин! – дейди узун олачипор жун арқон учига боғланган саватда таом тўла идишни чоҳга тушираркан, гўё ўзига кам қолаётгандек, зардаси қайнаб. – Ўзи нима еса, сен манглайи қораларга ҳам шуңи илинади! Бундай хомчўт қип кўрсам, ҳар сўйилган қўйнинг чорак қисми сен итларга кетаркан! Шукр қилиш ўрнига, баринг қовоқ-тумшук қиласан тағин! Лаънати нонкўрлар! Яхшиликни билмаган тўнғизлар! Мен берган овқатни гуппа-гуппа туширасанлар-у, лекин биттанг куллук қилай демайсан! Ярамас текинтомоқлар! Агар ихтиёр менда бўлганидами, ҳаммангни ювундига боғлардим!..

Эндиғина тин олиб, қорачироқ ёруғида тилинган, шилинган жойларига Ойбекач томонидан берилган малҳамдан сураётган тутқунлар шундан билишадики, бу кеч овулдан Итолмаснинг қораси ўчган. Одатда, у йўқ кезлари Қоракул дарров ўзгаради – ўзини хўжайнинг ҳис этиб, тирғалишни бошлайди. Тутқунлар унинг куракда турмайдиган бу хил қилиқларига кўникишган – пинак бузишмайди. Аммо гап ювунди хусусида кетганда, улар чидаб туришолмайди.

– Қора меҳнат емакнинг кучи билан-ку, нодон! – дейди кимдир шалоқ сўкиниб. – Агар бизни ювундига боғласанг, шунча ишни ким қилади, энангни гўрда ётган эри қиладими, нодон!

Бу гап Қоракулга айилдек ботади.

У туйнукдан ичкарига мўралаб, эндиғина таомланишни бошлаган тутқунлар орасидан гап эгасини беҳуда қидиришга тушаркан, оғзидан тупук сачратиб дейди:

– Қайси биринг?! Ув-в, манглайи қоралар, мен сизлардан сўрайпман, қайси биринг сайрадинг ҳозир?!

Бунга жавобан ярим қоронғи чоҳ тубидан яна болохонадор сўкиш эшитилади.

Қоракулнинг бир зумга қораси ўчиб, салдан сўнг кўлида калладай тош, яна туйнук оғзида пайдо бўлади.

Бироқ йигитлар чўчишмайди. Бунақа пайтда уни қандай даф этишни яхши билишади.

— Агар ҳозироқ даф бўлмасанг, — дейди бири оғзидаги луқмани чала ютиб, — барини Итолмасга айтамиз!

— Сенга тилла кавлаб берадиган кўлимизни қасддан тош билан уриб синдирмоқчи бўлди, деймиз! — дейди иккинчиси.

— Ювган тиллаларингдан ҳар куни менга бекитикча улуш бериб турасанлар, деб айтди деймиз! — дейди яна кимдир.

— Сенга сира дўстлиги йўқ, тилла конига ўзи эга чикмоқчи деймиз!

Ҳозиргина қўлидаги тошни куйига итқитишдан тоймайдиган важоҳатда гезариб турган Қоракул бу бўхтонлар ёмғири қаршисида жуда ожиз қолади. «Мабодо бу гаплар Итолмаснинг кулогига етиб борса борми, тамом — оёғимдан осиламан», деб ўйлайди ваҳимага тушиб. У аввалига айб иш қилиб қўйган боладек бўзаради, сўнг кўзлари ғилтиллаб, шоша-пиша ўзини оклашга тушади:

— Мен... ундей... демадим-ку...

— Дединг! — дейди чоҳдагилар жўр овозда.

— Демадим! — Қоракул қасам ичишга тушади.

— Унда нега бошимизга тош кўтариб келдинг?

— Тош? — Қорақул қўлидаги тошни энди кўраётгандек, унга ҳайрон тикилади.

— Ҳа, тош.

— Ия, бу қаердан қўлимга тушиб қолди?

— Буни Итолмасдан сўраймиз.

— Мен ҳозир...

Қоракул қўлидаги тошни четга улоқтириб, ошиғич туйнукни тарқ этади-да, хиёл вактдан кейин бирор тансиқ емак билан яна чоҳ оғзида пайдо бўлади.

Чоҳ кулгуга тўлади.

У қаҳқаҳага эътибор бермайди.

Қўлидаги емакни арқонда куйига тушираркан, гўё ўта мухим сирдан воқиф этаётгандек, аста дейди:

— Аслида-чи... овқатни мўл-кўл сузинг деб, Ойбекач ойимга ўзим айтиб тураман. Эмасам...

— Ака, пастга тушиңг, гурунглашамиз, — дейди йигитлардан бири Қоракулнинг бу қадар соддалигидан кўнгли ийгандай, атай «сиз»лаб. — Шунча тиллани нима қиласиз? Шундан гапириング бизга.

— Чоҳга тушиш бизга мумкин эмас-да, — дейди Қоракул мўмингина бўлиб. — Хўжайин билса, этимни нимталайди. Эмасам, гурунглашиб ўтиргим келади мениям.

— Шунча тиллани нима қиласиз... айтмадингиз?

— Тилла эгаси биз эмас, хўжайин, — Қоракул бошини кўтариб, ҳадик-ла теваракка тезгина кўз югуртиради-да, сўнг ярим овозда дейди: — Тиллани нима қилади, буни фақат у киши билади.

— Сизга улуш тегадими, ишқилиб?

— Йўқ, тегмайди, — дейди Қоракул ўксиниб. — Мехнатнинг зўрини мен қилсан-да, ҳечам улуш тегмайди!

Эрман тилла борасидаги гап-сўзларни унча хушламайди. Айниқса, қуллик ва хўрлик нонини татий бошлаганидан бўён лаънати рангли маъданни кўришга кўзи, отишга ўки йўқ. У кўпда гапга кўшилмай, ўчоқдаги ўтга тикилганча, хаёлга ботади, гоҳида Ёвузқояга боялиқ воқеаларни хотирлашга тушади. Негаки, олтин ҳақидаги илк нохуш тасаввур ўша қоя тимсолида бўй кўрсатганди-да.

У вақтда Эрман эндиғина ўсмир ёшига етган йигитча, Ёвузқоя деганлари эса тогдаги ўнлаб номсиз қоялардан бири эди. Кейинчалик бағрига яширган қимматли маъдан туфайли шу номга эга бўлди. Хуллас, кунлардан бирида йигитчанинг эшиттгани шу бўлдики, қоя пойидан олтин урвоқларини топган овулнинг тўрт-беш эпчил йигити энди пинҳона равишда қоя бағрини ўйиб кўришмоқчи эмиш.

Эсида, ўша оқшом жамоа ўчоғи теварагига жамланган овул кексалари нохуш кайфиятда ниманидир ўйлаб, ниманидир сўйлаб ўтиришарди.

Агар шу ўринда, «жамоа ўчоғи» деган атамага андак изоҳ бериб ўтадиган бўлсак, бу — қоқ марказида тошдан маҳсус ўчоқ тикланган ўтов шаклидаги тошкулба бўлиб, ёғин-сочин кунларда қавм ҳаётига оид барча зарурий ма-

салалар ушбу күнәлгада күрилади, мухокама этилади. Узок киши оқшомлари эса ўзларининг тор гўшаларида ториққан ва зериккан овул кексаларига гурунгхона вазифасини ўтайди. Кўхна йўрикқа кўра, қишида жамоа ўчогига қарашиб ва бошқа шу каби майда-чуйда юмушлар ўсмир ёшдаги йигитчалар зиммасида бўлиб, бу ишга улар навбат билан жалб этиб турилади. Навбатчи йигитчалар оқсоқоллар хизматини адо этиш билан бир қаторда, уларнинг ўгитга бой гурунгларидан баҳраманд бўлмоги шарт. Бу – ўзига хос тарбия воситаси ҳисобланади.

Ўша куни оқсоқоллар хизматида бўлган Эрман, бу сафар гурунг одатдагидан кўра ўзгачароқ кечаётганини дарров пайқади. Гап-сўзларда аввалги файз, аввалги салмоқ йўқ, худди азага келишгандай, калта-култа эди:

- Аввалига паридек жилваланиб ўзига тортади...
- Ҳа, ўзига ёмон тортади...
- Сўнг йўлдан чалғитади...
- Ҳушни ўғирлайди...
- Кўзни кўр қиласди...
- Кўнгилни кирлатади...
- Ҳушёр бўлинмаса, ҳалок этади...
- Балога гирифтор этади...
- Биродарлик йўқолади...
- Ғанимлик урчийди...

Шу пайт итлар хуриб, овулга кимдир яқинлашаётганидан огоҳ этади. Ўчоққа яқин ўтирган жиккак чол тўрда қўр тўккан Бардам чолга савол назари билан боқади ва унинг имосидан сўнг қанотланиб, эшик томон юради. У эшикни кия очиб ташқарига мўралаб, гўё оқшом пардасига чулғанган оппоқ тоғлар сехрига ошуфта бўлгандек, осто-нада бир муддат тек туриб қолади-да, кейин эшикни ёпа ортига ўгириларкан, мамнун бир кайфиятда кулимсираб:

- Келишаяпти, – дейди.
- Даврада фавқулодда жонланиш юзага келади.
- Мана кўрасиз, кирмасдан ўтишмайди.
- Йўқ, тилланинг жодуси ёмон, киришмайди...

– Юзимизга оёқ қўйишмас ахир...

– Тилла бор ерда, ҳатто падарнинг бетига оёқ қўйилади...

– Аввалдан фол очмайлик, яхшилар.

– Ҳа, фол очиш ярамайди.

– Ҳозир эшикдан кириб, «хорманглар, гурунг бино-йидек кетаяптими, хўш, буларни нима қиласиз энди», дея топган-тутганларини ўргага ташлашса, бекорга уялиб қолмайлик.

– Ташлаб бўпти...

– Ташлайди!

– Аввал бу ёкка киришсин-чи, сўнг кўрамиз, ташлайдими-йўкми.

Бардам чол ўнг қўлини хиёл юқори кўтариб, оқсоқолларга хос босиклик билан баҳсга чек қўяркан, бир четда сергак ўтирган Оқбўтага:

– Энди сиз қаранг, Оқбўтавой! Назаримда, анча ҳаяллаб қолгандай улар, – дейди.

Оқбўта эшикни қиялатиб, ташқарига қарапкан, ҳайратини яширолмади:

– Ия, аллақачон ин-инларига кириб кетишибди-ку!

Даврага оғир, жуда оғир сукунат чўкди.

Шу пайт худди атай қилгандек, ўчоқдаги ўт шўхчан чирсиллаб, қорақумғон ғашга тегиб, жигиллай бошлади.

– Бу – биринчи ёмон аломат, – деди Бардам чол вазминлик билан.

– Ҳозир бориб, барини олдимга солиб келайми, оқсоқол? – деди Оқбўта жаҳдланиб.

– Сиз элбошиликка сиёғли одамсиз, Оқбўтавой, – деди Бардам чол ўша босик оҳангда. – Тезоблик сизу бизга ярашмайди, ҳамиша оғир бўлинг! Бу кеч индамайлик. Эртан уларни бу ерга чорлаб, аввал ранг-рўйларига бир разм солайлик, сўнг қолган гапни гаплашамиз...

– Қоянинг жуда нобоплигини айтиб қўйиш керак уларга...

– Айтамиз.

– Мен айтганман, оқсоқол, – дея гапга аралашди жиккак чол. – Қоя бағри нобоп, тошлари омонат, деганман.

- Тағин айтиш керак.
- Ёш бола эмас-ку, буни ўзлари ҳам билишар...
- Жодуга учган одам билганини ҳам эсидан чиқаради...
- Балким... ҳозир келиб қолишар?
- Келишмайди, айтганингиздек, жодуга учиб бўлди улар.
- Унда эртан қаттиқ тайинлаш керак.
- Ҳа, тайинлаш керак.

Бироқ оқсоқоллар тайинлашга улгуришолмади.

Тонг бўзармай қишлоқни тарқ этган йигитлар тошлар остида қолиб нобуд бўлишгани ҳақидаги машъум хабар чошгоҳга қолмай овулга етиб келди. Шу кундан эътиборан «Ёвузқоя» номига эга бўлган қоя йигитларнинг сўнгги ва мангу маконига айланди. Марҳумлар жасадини олишга бўлган барча уринишлар зое кетди – харсангтош аралаш тошлар қатлами кишилар саъй-ҳаракатига монелик қилди.

Аслида Ёвузқоянинг турқ-таровати азалдан совук эди. Фожеадан сўнг, кишилар назарида, у янада мудхишроқ тус олди. Унинг пойини ювиб ва ялаб оқадиган жилға ўзанидаги ялтироқ маъдан зарраларидан кишилар ҳайикадиган, ҳатто ирганадиган бўлди. Овул аҳли ирим қилиб, ҳозиргача жилға сувидан ичишмайди.

Бироқ тақдир йўригини қарангки, тилла деганда, Ёвузқоядан ўзгасини тасаввур килолмайдиган ва ҳамиша ушбу мудхиш жойдан айланиб ўтадиган Эрман эндиликда бутунлай ўзга тоғ бағридан лаънати маъданни кавлашга мажбур. Ёвузқоя бағридаги маъдан овулдошлари умрига зомин бўлган бўлса, бу тоғдаги маъдан уларни қулликка маҳкум этди. Қуллик сиртмогидан қутулмоққа уринганлар эса муқаррар ўлимга рўпара бўлади.

Энди Итолмаснинг ҳов берда берган ваъдасига келсак, турган гап, унинг таги пуч эди. Эмишки, босқин пайтида ўтган қавмлар томонидан бекитилган ўша афсонавий хазина топилиши билан барча тутқунлар озод этилармиш, озод этилибгина қолмай, хазинадан уларнинг ҳар бирига етти пуштига етадиган даражада улуш берилармиш. Бунинг учун улар жон куйдириб ишлашлари лозим эмиш. Сўнг ҳар ким

қайта юз күришмаслик учун ўз йўлига кетармиш, тутқунлик эсдан чиқиб, ҳамма рўшнолик кўрар эмиш. Иккинчидан, агар иш суръати шу тарзда давом этса, ҳадемай палахса-палахса бўлиб ётган тилла қатламига дуч келиш ҳам мумкин эмиш. Кейин, марҳамат, истаганингча бўлаклаб олавер эмиш. Бу каби афсоналарга барча – соқчи йигитлардан тортиб, тутқунларгача ишонишади. Аммо бу борада Эрманнинг қарашлари бутунлай бўлакча – тоғу тошларни чўқилайвериб тажриба орттиргани боисми, ё табиат ато этган тугма майли туфайлими, рангли маъданли қатлам маълум бир йўналиш бўйлаб ётишини билганидек, палахса-палахса соғ олтин бўлаклари табиатда учрамайдиган ҳол эканини ички бир туйғу ила идрок этади. Бироқ шунга қарамай, гоҳида хазинани учратиш умидида шифтининг у ер-бу ери ўпирилиб тушган кўҳна кон йўлакларига синчков-синчков қараб қўяди, гоҳида эса бирдан газаби қайнаб, Итолмасга бетланганча унинг бу борадаги барча орзу-ўйларини пучга чиқариб ташлагиси келади. Афсуски, у билан юзлашмок кийин – Итолмас тутқунлар билан сўзлашмок нари турсин, ҳатто яқинига йўлатмайди. Ҳафтада бир-икки ғулдаги итларни бандиларга гиж-гижлаш пайтида бир лаҳзага кўриниш беришини демаса, қолган вақт қорасиниям кўрсатмайди. Аммо ўзи кўринмаса-да, унинг метин ҳукми ҳамма жойда, ҳаттоки ҳавода ҳам яққол сезилиб туради.

Эрман юрагини куйдираётган қизгин туйғуларини баъзida Қорақул орқали Итолмасга етказишни ўйлади. Аммо Қорақулга айтилган ҳар қандай гап манзилга етмаёқ, йўлда тўкилиб-сочилиб кетишини ўйлаб, аҳдидан қайтади.

* * *

Итолмас ривоятларда таъриф ва тавсиф этилган афсонавий хазинага қисман ишониб, қисман ишонмаса-да, лекин кутилмаганда ўта улкан бойликка эга бўлишни жуда-жуда орзулайди. Бошда топилганига қаноат қилиб келган бу банданинг иштаҳаси кейинги пайтда фавқулодда очилиб, кунда

ювиб олинаётган тилла урвоклари кўзига кам кўрина бошлиганди. Шунинг учун у афсонавий хазина топилишини фоятда истар, гоҳида ўз-ўзидан тўлқинланиб, босик феълига хос бўлмаган бир оҳангда йигитларига: «Қани энди ўша хазина топила қолса-ю, барингни бекка айлантирсам...» – дерди. Сўнгра юксак тоғлардан олисда, бийдек кенглик киндигида жойлашган катта шаҳардаги чоғроқ қасрни кўз олдига келтириб, иштиёқ билан гурунг бергиси келади. Лекин табиатан камгап эмасми, эринади. Гурунг мавзуси хаёлида кечади ва бунда у ташки ҳовли таърифи билан чекланади, негаки, ҳар сафар шаҳарга тушганида қасрнинг ташки ҳовлисида бўлиб қайтган, ички ҳовлини эса факат сиртдан кўрган. У меҳмон бўлган ташки ҳовли, унинг назарида, жаннатнинг нақ ўзи эди: ўргада гирдига турли рангдаги тошлар терилган кўм-кўк ҳовуз, чорбурчак пишиқ ғиштлар ётқизилган узун йўлаклар гирди гулу гулзор, ҳовли тўридаги чоғроқ bog марказида ҳашамдор шийпон қад ростлаган, ҳовуздан шийпонга қадар чўзилган яна бир энсизроқ йўлакнинг ҳар иккала чеккаси эса тифиз япроқли пакана буталар билан безалган, ҳовли сахнида ўзи гўзалту овози хунук товуслар bemalol сайр қилиб юради, айримлари ҳуркмай, кўлингдан хўрак ейди, қафасдаги турли-туман сайроқи қушлар ҳакида гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Итолмасга янада хуш ёққани – тўкин дастурхон атрофида хипчиндек озғин йигитларнинг хизматда бўлиши ва амрингга мунтализир туриши эди.

Итолмас бу ҳовлида тўрт бора бўлган. Ундан ювиб тозаланган олтинларни харид қилиб оладиган Ҳасан отлик савдогар авваллари уни бозордаги қатор дўконларидан бирида қабул қиласди. Кейин меҳри ийдими, ё унга нисбатан қандайдир ишончи ортдими, бир боришида ҳовлисига таклиф этди. Умри пишиқ тошқалама кўргонлару ёзги яйловларга тикилган кигиз ўтовларда кечиб ва ўтиб келаётган Итолмасга шаҳарлик дўстининг бу ошёни афсонавий бир жаннат бўлиб туюлди ва кўнглида ўшандай маконга эга бўлиш истаги туғилди. Йигитни фоятда лол қолдирган яна

бир ҳолат – ҳовлида аёл зотининг кўзга ташланмаслиги эди. Ахир у яшайдиган манзилда ҳамма нарса очиқ-сочик, аёллар эркаклардан бекиниб, юзини яшириб ўтирмайди. Шаҳарда эса, гўё уларни бирор олиб қочадигандек, аёл зоти ичкари ҳовлидан бери чиқмас экан. Бу синоатлар бошда Итолмасга ғалати тувлса-да, кейинчалик барига кўниқди.

У Ҳасаннинг лаззатли таомларидан тотиниб, гурунгларидан баҳраманд бўлгани сари, ўзининг тогдаги турмуш тарзи жуда жўн, жуда ёввойи туюла бошлади. Агар бу одам биз томонларга бориб қолса, ҳайратдан эси оғиб қолса керак, деб ўйлади. Ички ва ташқи ҳовлини маҳобатли қаср қаерда-ю, ўтлоқдаги ўтов қаерда. Тогнинг кунгай бетидағи тошқўргони ҳам мақташга арзигулик эмас – ўзига хос истеҳком сифатида бунёд этилган бу макон меҳмон кутгулик ҳолда эмас: унда яшаш мумкин, лекин яйраб бўлмайди. Шунинг учун ўз турмуш тарзи ҳақидаги барча саволларни ҳамиша жавобсиз қолдиришга тиришади.

Ўз навбатида, «жаннатмакон» деганлари ўлгудек зерикарли бўлишини пайқашга ҳам улгурди.

У кейинги сафар «жаннат»дан қочди.

Ўзининг тинч, сокин ва қадрдон тоғлари бағрига ошиқди.

У шу «қочиш»да Кўшўркачли водийга етгачгина, енгил тин олиб, сукутга чўмган тоғларни нигоҳи или қучмок истади. Аммо тоғлар чўнг ва маҳобатли – нигоҳига сиғмади. Бироздан сўнг бу улуғворлик қаршисида ўзини чумолидек ушоқ сезди ва ички бир ундовга итоат этганича, астагина ерга – ўзича тоғ тўшига бош қўйди.

Шу созда қанча ётди, билмайди.

Қачонки, сукунат занги – гайритабиий бир сасдан ўзига келганида, кун адоклаб, бобо қуёш аллақачон чўққилардан бири бошига кўнган – ҳадемай борлиқни қора тун ихтиёрида қолдириб, тоғлар ортига шўнғиш тараффудида эди.

Итолмас сукунат сасини аниқ эшилди.

Одатда, бу гайритабиий сас – зангни бирор илғаб, бирор илғамайди, бирор эса умуман фаҳмига етмайди. Кўнғироқнинг бехос ҳамда ўта енгил тебранишидан

юзага келадиган садога ўхшаб кетадиган бу сас даствлаб бўшлиқнинг олис, жуда олис қаъридан қалқиб чиққандек бўлади. Сўнг эса, бирдан иккилана бошлайсиз – негаки, бир зумдан кейин занг овози бўшлиқ қаъридан эмас, ботинингиздан силқиб чиққандек туюлади-да. Аслида эса ғаройиб бу сас киши ботинида эмас, коинот қаърида сас беради, асосан, сокин тунлари...

Итолмас ғайритабиий сасдан ҳушёр тортиб, секин бошини кўтааркан, нигоҳи жаннат янглиғ, ниҳоятда гўзал манзарага тушади. Оқшом олди ёғдусида арчазор қиялик туби бўйлаб ҳув олисдаги довонга қадар чўзилган зангори кўл кечки қуёш нурида ажиб бир тусда товланар, унинг бўлиқ ўтлоқзор билан безанган соҳили томон шиддатла бостириб борган асрий арчазор, худди нимадандир ҳурккандай, ўтлоқдан анча берида ҳадик-ла тўхтаб қолган. Кўкда сузиб юрган бир парча оппоқ парқу булут кўл сувида акс этиб, бу манзарага янада сирли жозиба баҳш этганди.

Қархисида ястаниб ётган бу «жаннат» Ҳасанники каби сунъий эмас, табиий эди. Минг афсуски, Итолмас бу аслиятга қалбидан жой беролмади, унинг юраги ҳануз кўлда яратилган ўша зерикарли жаннат ишқида ёнарди. Бироқ киши меҳнати орқали юзага келадиган жаннатга янада кўпроқ қимматли маъдан керак эди. Тўғри, унда маъдан кам эмас – керагидан ортиқча. Агар истаса, Ҳасанникидан тўрт карра муҳташамроқ қаср бунёд этмоғи мумкин. Ана, у хаёлан ўша қасрни тиклашга улгурди ҳам. Бироқ тасаввурида тикланган бу гўзал қасрга содик кули Қорақул сира ярашмай туради. Бу қасрга Ҳасаннинг хизматкорлари каби хипчиндай озғин йигитлар лозим эди. Улар мисли шарпа янглиғ ҳаракатланиб, хизмат деганини дўндиришади. Қорақулда эса на дид бор, на назокат – бокувдаги мастлиқдан буқанинг нақ ўзи, хизмат қиласман деб, муҳташам қасрнинг бир томонини ўпириб юбориши ҳам мумкин. Бироқ Итолмас содик қулинни оқлашга дарров жўяли баҳона топади – Ҳасаннинг хипчиндек озғин йигитлари қасрдан ташқаридаги муҳитга асло ярамайди, маса-

лан, төгү тошда уларни шамол учирин кетиши мумкин. Бу ёввойи оламга Қоракулга ўхшаш, йўнилмаган харсангдай ғадир-будур кимсалар ярашади. У хаёлига янада эрк бериб, мұхташам қасрида Қоракулга зўр бир юмуш топади – уни қаср эшигига қоровул қилиб қўяди. Қани, энди қўшқаватли қасрига бирор ёт одам кириб кўрсин-чи! Бундан ҳам сози – энди кундан-кунга тобора салмоги ортиб бораётган олтин захирасининг асосий қисмини қайси гўрдаги қоронғи ғор пучмокларига бекитиб юрмайди, қасридаги катта-катта сандикларда асрайди.

Кон эгаси бўлганидан бери Итолмаснинг ҳаловати йўколган, қимматли маъданларнинг маълум бир қисмини ўтовда қолдириб, қолганини шарқи-шимолий томонда бўй ростлаб турган Учлиқоя бағридаги ғорлардан бирида сақлайди. Боиси, Учлиқоя овулга бет бўлиб, унинг белидаги қадимий қўргон харобалари кўзга яққол ташланиб турди. Ушбу кўхна қўргон харобалари тепасидаги ўнгирда тор оғизли бир нечта ғор мавжудлигини Итолмасдан бўлак ҳеч кимса билмайди. У, гоҳида, «кривоятда тилга олинган ўша сирли хазина ушбу қўрғон аҳли томонидан ғорлардан бирига яшириб кетилмаганмикан», деган гумонга боради. Бироқ гумонига аниқлик киритиш учун горларни бошдан-оёқ титпит килиб чиқишига юраги дов бермайди, ҳафсаласи ҳам етмайди. Шунда ҳов бирда тутқунларга берган ваъдаси, яъни «ўша хазина топилган куниёқ барингни озод этаман», деган гапи эсига тушиб, истеҳзоли жилмайиб қўяди.

* * *

Учлиқояга яна бир кимса – Эрман ҳам безътибор эмас. Итолмасдан фарқли ўлароқ, уни водийдан туриб қаралганда кўз илғамайдиган ғорлар эмас, кўхна қўргон харобалари кўпроқ қизиқтиради. Оқшом тутқунлар сафида, чарчоғи зўрлигидан оёғини базўр судраб қўналғага қайтаркан, ҳар сафар қоя бағридаги қўргонга ўзгача нигоҳ – соғинч ва ўқинч назари билан боқади. Сабаби, қалин ва мустаҳкам

тошдеворлари ҳанузгача бус-бутун сакланган бош кўргон ҳамда уни тевараклаган бошқа биноларнинг умумий шаклшамойили, тўрт томонга чўзилган тор ва қисқа тошкўчалари у туғилган овулга айнан ўхшар, назарида, аждодлари қай бир замонларда Учиқоя ҳудудини макон тутиб, сўнг Туякўз водийсига кўчиб кетишгандек туолади.

— Ҳар кеч Учиқояга энасини соғинган боладай термулиб-термулиб қўясан, тинчликми? — дея сўрайди бир оқшом Қорақул нарида турган тунги соқчилар назорати остида чоҳ оғзида унинг билагини кишандан халос этаркан. — Бирор нимани илғадингми дейман?

— Ҳа, илғадим! — дейди Эрман овулини назарда тутиб. — У ерда бағримни оловдек куйдираётган соғинчларим ва ўқинчларимни илғадим!

— Оббо, гапниям пичоқсиз сўясан-да, — Қорақул ўзича уни ўта нодон санаб кулади. — Бундай одамга ўхшаб гапирсанг-чи. Қани, туш пастга!

У Қорақулнинг енгил турткисидан сўнг чоҳга туширилган шотига оёқ қўяркан, оқшом ёғдусига чулғанган кўргонга бот кўз ташлади ва кутилмаганда жисми-жонида азобли бир оғриқни ҳис этиб, беихтиёр инграб юборди:

— Лаънати Итолмас! Олтин паллам – йигитлик давримни хароб этаяпти-я!

— Нима? — Қорақул ҳушёр тортади. — Олтин дедингми? Қанақа олтин?

Эрман яна ўша таниш саркаш туйғу измига тушади, яъни қоя бағридаги қадимий кўргон каби тўзиб битишни эмас, қандай қилиб бўлмасин, тутқунликдан халос топиш чораларини ўйлади ва бунга сари журъатсиз шериклари кўзига нақ балодай кўрина бошлайди. Эрманнинг назарида, бу ёруғ оламда улардан ўтар нодон, улардан ўтар тентак бўлмаса керак. Агар улар шу қадар аҳмоқ ва нодон бўлишмаганида, баттол Итолмаснинг ҳов бирда айтган гапига ҳалигача лақقا тушиб юришармиди. Эшигтан одамнинг аламдан додлагиси келади, нима эмишки, бандиларнинг қисмати ўша афсонавий хазинага боғлиқ эмиш,

У топилиши ҳамоноқ барчаси озод этилармиш. Бу камдек, айрим бандиларнинг соддалиги куракда турмас даражада эди – ҳасрат қилишга худди бошқа одам куриб қолгандай, топилиши қийин бўлаётган бу хазина хусусида соқчи йигитлар билан дардлашгиси келарди. Билишмайдики, ҳушёрлик ва шафқатсизлик бобида ёввойи йиртқичлардан қолишмайдиган бу соқчи йигитларнинг кон теварагида сочилиб ётган забонсиз қоятошлардан ҳеч фарки йўқ – на «ҳа», на «йўқ» дейишни билишади, фавкулодда кўнгиллари ийиб, муртлари тагидан бир зумга илжайишларини демаса, қолган пайт мисли бақадай қотиб, бақрайиб тураверишади.

Эрман юзларига тўнглик ниқобини атай тортиб олган соқчи йигитлардан ошкора нафратланади. Тошга ҳар чўкич урганида эса, Итолмаснинг номини тутиб сўкинади, уни гўрдан олиб, гўрга тиқади ва ҳамиша бир нарсани – тоғ жинсларидан ажратиб олинган қизғиш маъданни мўл-кўл эритиб, тўйгин сен, дея унинг оғзи-бурнига тўлдириб-тўлдириб куйишни орзулайди. Бу орзусини кунда неча-неча бор хаёлан адо этади. Қорачироқнинг сассик ҳиди ва тутунига тўлган лаҳимда нафаси қисилиб ўлай деганда эса, алами тошгандан-тошиб, яккаш ўзини лаънатлайди, «бундай юргандан кўра ўша Чохлидарада ўлиб кетганим минг карра дуруст эди», дея ўкинади. Ақл-идроқи тиниқлашган кезларда эса, бу оғир қисматдан тоғ оралаб қочишни ўйлади, қочган тақдирларида изларидан зумда етиб олиши тайин бўлган ёвуз гул итларига қарши чоралар ҳакида бош қотиради. Қани энди, қўлидан келса-ю, ўтов ортидаги қатор ғулларда сақланаётган итларнинг барини ғулдаёқ бўғиб ўлдирса, ёхуд тогдаги бирор гиёҳ билан уларни ҳид ола билмайдиган банди махлукقا айлантириб қўйса! У қочоклар ҳидини ололмай тоғу тошда сарсон искаланиб юрган ёвуз итларни қўз олдига келтириб, мийигида кулиб қўяди.

Кунлардан бирида эса ҳеч кутилмаганда ғул итларини галлаб кетиш чорасини топгандай бўлди.

Ўша куниям шилинган ўнг тирсагини сўл кафти билан тутган кўйи, шум тақдирига лаънатлар ўқиганча саф

бошида, соқчи йигитлар таъбири билан айтганда, занжир бошида чарчоги зўрлигидан зўр-базўр қадам санаб келаркан, овул бошидаги ўтовларга етганда, одатдагидек, овул итлари шовуруни эшитиб, аста бошини кўтаради ва алами баттар қўзиб, айбиз жониворларни тепкилаб ташлагиси келади. Аммо, мабодо шундай қилар бўлса, биқинига милтиқ кўндоғи келиб тушишини ўйлаб, ўзини тийди, теваракка ғамнок боқди. Қархисидаги кечки манзара киши ақлинни лол қолдирадиган даражада тароватли эса-да, барча тутқунлар каби бу гўзалликни идрок этмоққа жуда ожиз эди, негаки, мазкур водийдаги жамики нарса, ҳатто ерда думалаб ётган оддий тошгача етти ёт бегона, бари унинг кўзига балодай кўринарди. У ҳар кеч Учлиқоя пойидаги кўргон харобалирига разм солишга соларди-ю, лекин қоянинг сўл қанотидан ўрин олган Бурунқоя шаршараси ва унинг бекиёс кўрку тароватини ҳамиша эътиборидан четда қолдиради. Агар ўша куни, чамаси, ўттиз беш қулочча баландликдан қуйига отилиб тушаётган шаршара – сув пардаси ортига дам-бадам шўнгиб чиқаётган калхатдан каттароқ қандайдир қушнинг ажабтовур ҳатти-ҳаракатини туйкусдан илғаб қолмаганида, табиийки, шаршарага нисбатан айрича қизиқиши ҳиссини туймаган бўларди.

У қушнинг ҳаракатларини андак ҳайрат, андак ажабланиш билан кузатганча, йўлда давом этаркан, Бурунқоя шакл-шамойили афсонавий одам қиёфасига ўхшаб кетишини дафъатан пайқаб қолди: сўпоқ бошли қоянинг манглайга қиёсланмиш юқори қисми девордек тик бўлиб, ўша тик девор, яъни манглай пойидан улкан қоятош худди бурундеқ бўртиб чиқсан, унинг тагида эса мисли мўйловдек бўлиб, бир неча туп пакана арча кўклаб турар, арчалар тизимидан қуйироқдаги камар – ўрадек очилган «огиз»дан эса катта ҳажмдаги кучли сув оқими шиддатла отилиб чиқарди-да, мисли иякдек олдинга туртиб чиқсан қоятошга урилиб, қиз боланинг сочидаи ёйилиб қуйига энарди. Шаршара суви қоя тубида кўнқайиб турган катта-кичик қоятошлар юзини ювганча катта-кичик

жилғалар ҳосил қилиб, пастдаги Тилласой ўзани томон ошиқарди.

Тилласой.

Олисдаги қорли дараларнинг биридан кичик жилға сифатида бошланиб, Тиллаводийга етгунга қадар катта оқимга айланиб, унинг шимолидаги катта-кичик қоялар пойини ювига оқадиган бу сой гүё шаршара сувига қаноат этмагандай, бошқа ўнлаб булоқлар қатори маъданли қоя қаъридан силкиб оқадиган жилға сувини ҳам ўзига жамлаб, кунботишдан эсадиган совуқ шамоллар йўлини тўсиб, водийдаги мўътадил иқлиминг юзага келмоғига сабаб бўлмиш юксак довонгача бўлган бир неча чақиримлик масофани хийла сокинлик билан босиб ўтади-да, сўнгги муюлишда бирдан унинг шиддати ортиб, довон пойидаги коронғи камар қаърига шўнғийди ва қўшни арчали водийнинг шарқий этагида жойлашган девордек тик қоя тиркишида улкан ошқин булок кўринишида намоён бўлади. Қуллик чангалидан қочишга уринган бурундор йигит шу оқимга тушиб, қўшни водийга чиқиб олишга умид боғлаган, аммо бир ярим чақиримдан зиёд довон ости сув йўлидан унинг тирик чикиши ўта даргумон эди. У шуни била туриб оқимга интилганди.

Эрман сув пардаси ортига дам-бадам шўнғиб чиқаётган қушнинг харакатларини кўз узмай кузатаркан, туйкусдан миясига келган ўйдан дастлаб бир сесканиб тушди, сўнг кўнгли бамисоли қуёшдай чароғон тортди. Ахир тунда чоҳдан бир амаллаб чиқиб олишнинг эвини топган одам, дарров тоққа интилмай, атиги бир тунни шаршара ортида ўтказса, тутқунликдан осонгина кутулиб кетиши мумкинку! Ана, у чоҳдан сакраб чиқди-да, оёғини қўлга олганча, коронғи тун оғушига сингиди ва бу воқеадан овул аҳли ха-бар топгунча бўлмай, ўзини шаршара ортида кўрди. Мана энди ғул итлари тугул, жин ҳам тополмайди уни! Боз устига, қочокни шаршара ортидан қидириш кимнинг ҳам хаёлига келарди дейсиз! Эрман бу ажойиб ва гаройиб режани миясида қайта-қайта пишитаркан, ҳар эҳтимолга қарши, эркинда

юрадиган овул итлари кўнглини ҳозирдан овлаш лозимлигини ҳам унутмади.

Нечун?

Ахир шусиз ҳам овул итларининг уларга нисбатан муносабати ёмон эмас, тутқунларни ўзлариники деб билишади – ҳар оқшом қаршиларига пешвоз чиқиб, суйкалишади, эркаланишади. Бироқ, қандайdir ички бир идрок овул итларига нисбатан янада ройишлироқ бўлиш зарурлигини уқтирумокда эди.

Шу кунгача у тиззасига келиб суйкаладиган жониворларни, яъни ғаним итларини жинидан баттар ёмон кўрар, азбаройи нафрати зўрлигидан уларни тепиб-тепиб ташлагиси келарди. Бироқ шаршара режасидан сўнг олдига югуриб чиқкан ит борки, эркалаб, бошини силаб-сийпалайдиган бўлди. Табиийки, Эрманнинг бу ҳаракатлари Коракулнинг назаридан четда қолмади, йигитта нисбатан меҳрини ийдирди.

– Сен борган сари ўзимизнинг өдамга айланиб бора-япсан, – деди бир куни елкасига дўстона қоқиб. – Феълим шу – итни суйганни мен ҳам сужман!

– Тўғриси, сизният итдан кам суймайман! – дея дарров отини қамчилайди Эрман. – Сизга меҳрим тушганидан бери овул итларигаям кўнглим илиган.

Бу гаплар, айникса, доим «сен»лаб келган одамнинг бирдан «сиз»лай бошлиши Коракулга майдай ёқиб тушади.

– Буни ўзим ҳам сезиб юрибман, – дейди меҳри товланиб. – Аввалги ўрлигинг йўқ.

– Ҳамма гап меҳрда-да, aka!

– Ҳақ рост, меҳрда гап кўп!

– Сизга меҳрим ийганидан бери овулим ҳам эсдан чиқай деяпти.

– Айтдим-ку, сен ўзимизники бўп қолдинг деб.

– Ўзи... шу... овулим қайси томонда, а, ога?

– Овулинг қайси томонда, тўғриси, билмайман! – Коракул бошда андак хижолатланади, сўнг бирдан сергак тортиб, унга шубҳали боқади. – Менга қара, бирор шумлик-

ни ўйламагин тағин! Агар ниятинг ёмон бўлса, билиб қўй, бошинг кетади-я!

– Қанақа шумлик! – Эрман ўксинган киши бўлади. – Шунчаки овулимга дуойи салом йўлламоқчи эдим, холос.

– Дуойи салом? – Қоракул ажабланади. – Қандай қилиб йўлламоқчисан уни?

– Шамол орқали...

– Шамол орқали?! – ҳайрати ошган Қоракул бир муддат сукутда қолади, сўнг ютиниб дейди: – Ўзингча мени аҳмоқ қилаяпсан-да, а?!

– Бунақа ўйга борманг, оға, – дейди Эрман янада юмшоқлик билан. – Шу кейинги пайтда нимадир бўлган менга, нуқул овулимга шамол орқали дуойи салом йўллагим келаверади. Бу – ё соғинч туфайли, ё ҳақиқатдан калламга бир нарса бўлган. Ҳар ҳолда соғ одамнинг иши эмас бу.

Қоракулнинг нитоҳидан гумон ариб, ачиниш аломатлари зоҳирланади. Сўнг Итолмаснинг йўқлиги туфайли ўзларини ортиқча ҳушёрликдан тийган кўйи, нарида ўзаро сухбатлашиб турган соқчи йигитлар томон тезгина кўз ташлаб, секин:

– Овулинг қайси томондалигини ановулар билишади. Бироқ улар буни ўлақолса-да айтишмайди. Агар кўнглинг чиндан-да шуни истаётган бўлса, маслаҳатим шу – саломингни дуч келган шамолга айтавер. Ҳовринг босилиб, кўнглинг ором топади. Агар шунчаки калака қилаётган бўлсанг, билиб қўй, бу кеч ўтинсиз қолдираман! – дейди.

– Оға, мендан бекорга ранжияпсиз, – Эрман кўзларини хиёл намлаб, теваракка ғамгин тикилган бўлади. – Майли, сизга бошқа гапирмаганим бўлсин...

Қоракул ўша кеч чоҳга икки ҳисса кўпроқ ўтин ташлайди. Бироқ Эрман кутган нарса – овули қайси томонда эканлигини барибир аниқлаб бермайди. Аниқроғи, буни ўша заҳотиёқ эсидан чиқариб юборган бўлади.

Эрман тошўчокда чирсиллаб ёнаётган оловга тикилиб, адоқсиз хаёлларга берилиб ўтиришни азалдан ёқтиради. Шунинг учун ҳар кеч Қоракулдан кўпроқ ўтин ундириш

пайида бўлади. Айниқса, шаршара режасидан сўнг ро-
йишилиги ўта даражада мувакқат бўлган Қорақулнинг ортиқ
жигига тегмайдиган, унинг куракда турмас қилиқларига
чидайдиган бўлди. Аввалги қитмир Эрмандан асар ҳам
қолмаган – ўйчан, эзгин бир кимсага айланганди. Бои-
си, миясида обдон пишитилган шаршара режаси ҳақида
шерикларига айтиш-айтмасликни билолмай, виждони
қаттиқ азобда қолган эди. Бу борада йигитни қийнаётган
муаммо шу эдики, шаршара орти неча кишига паноҳ
бўла олади, бир кишигами ёхуд ўн кишигами? Боз усти-
га, ҳамма унинг ортига биқинар бўлса ва ғул итлари учун
тоғда тутарга одам қолмаса, бу нарса Итолмасда шубҳа
уйғотмасмикан? Демак, кимнингдир қутулиб кетмоғи учун
кимнингдир ўлмоғи шарт экан-да. Бундан ташқари, тунда
бу лаънати чоҳдан чиқиб кетишнинг имкони бормикан?
Тунги қоровул Қорақулни чалғитишни-чи?

* * *

У кейинги пайтда Қорақуюннинг айрим ҳаракатларида,
яъни унинг ғул тубида ўликдек чўзилиб, ғамнок ётишларида
ўзининг чоҳдаги ҳолатини кўргандай бўлади. Ит шу ҳолда со-
атлаб ётар ва одатда, салга ўзида йўқ даражада кутуриб кета-
диган жонивор, турткиласанг-да, ғинг демас, жуда нари борса,
ғашимга кўп тегаверма дегандай, аста ириллаб кўя қоларди.
Унинг нимадандир қаттиқ азобланаётганини сезса-да, Эрман-
нинг парвойига келмас, сабаби, ғул ити ачинишга арзимайди,
Қорақул, кейинчалик оғаси Қалайбек таъбири билан айтган-
да, у садоқдаги ўқ – отилади ва шу заҳотиёқ унутилади.

Эрман она ит – Кўкишни акасиникига қайтариб олиб
борган куни бўлиб ўтган ўша сухбатни ҳанузгача унуголмай-
ди. У итни одатдаги жойига занжирагандан сўнг келгани-
ни билдириш ниятида тўни барини тап-тап қоқиб, бир-икки
томоқ қирсаямки, устахонада тош йўниб ўтирган Қалайбек
ишдан бош кўтарай демади, яъни иззатини қилмади. Бундан
Эрманинг дили оғриб, шартта изига қайрилди-да, ўзича
аразлаб кета бошлади.

– Қалай, чиройли чиқибдими?!

Бу савол айнан үзига қаратилганини сезган Эрман кетаёттан жойида кескин ортига ўгирилди. Қарасаки, акаси қўлидаги бежирим тошлаганни үзидан нари тутган кўйи, нари-бери айлантирганча, уни завқланиб томоша қилмоқда.

– Йў-ўқ, бунисини ҳеч кимга бермайман! – деди у жўшқин бир оҳангда. – Ялинишса-да, бермайман! Бунақаси кам бўлади!

Эрман тоғнинг ётган бўлак бир тоши акасининг қўлида гўзал буюмга айланганидан ичдан андак ҳайратланса-да, лекин у каби завқлана олмади, қайтага, ўзи четда қолиб, унинг қандайдир бир тошга маҳлиёлигидан баттар жини қуришди. Тўрсиллаганча изига қайрилди. Худди шу асно-да Қалайбек уни яна сўроққа тутиб қолди.

– Ит энди керак эмасми?

– Йўқ, – деди Эрман қолишниям, кетишниям билмай.

– Нега?

– Кучук эт чайнайдиган бўлди...

– Кучук дема, садоқдаги ўқ дегин...

– Нима деганингиз бу?

– Чунки сен қўранг учун эмас, ғаним кўксига ўқдек санчиш ниятида тарбиялаяпсан-да уни. Шундай бўлгач, садоқдаги ўқдан нима фарки бор, отасану шу заҳотиёқ унусасан, демоқчиман.

– Нима қиласиз унга ачиниб...

– Шу қисматни сен унга рано кўраяпсан...

– Нима, бирор жўяли режангиз борми?

– Бу борада йўқ.

– Унда нима қиласиз унга ачиниб.

– Яхши итга одам ачинади-да.

– Ачинишга асло ҳожат йўқ.

– Хай-й, берманроқ кел-чи! – Қалайбек тагин уни йўлдан қайтарди. – Аразлаган боладай тўрсайиб қочишинг нимаси.

– Мана келдим, – Эрман акасининг қошига борди. – Нима дейсиз?

– Бу... ҳалиям ҳовуриңгдан тушмадингми? – Қалайбек унинг күзларига синовчан боқди.

– Ҳовуриңдан тушганим – ўлганим!

– Демак, ҳануз оташ бўлиб ёнаяпсан?

– Ёнганда қандоқ!

– Албатта, қасамни маҳкам тутиб?..

– Қасам – менинг тириклигим!

– Агар... – Қалайбек қўлидаги тошлиғанга тикилғанча бир зум ўйга толиб турди-да, сўнг деди: – Агар тошдан мана бунақа чиройли буюмлар йўна билганингда эди, бунақа демасдинг!

– Шунинг учун тош йўнмайман-да! – деди Эрман зарда-си қайнаб. – Ундан кўра, тош йўнадиган қўлларимни шартта чопиб ташлайман!

– Йўқ, чополмайсан!

– Нега чополмас эканман?

– Нимага деганда, тош йўниш қўлингдан келмайди.

– Келмагани маъкул!

– Аммо келганида, дуруст бўларди.

– Нечун?

– Юрагингдан қасос арирди...

– Қасос арийдиган юракни кўксимдан юлқиб отаман!

– Қийин, сенга жуда қийин...

– Нимаси қийин?

– Юрак тўла адсоватни кўтариб юришнинг ўзи бўладими...

– Менга ўхшаб қуллик ва хўрлик азобларини бошингиздан кечирганингизда эди, бундан-да ортигини ортмоқлаб юрган бўлардингиз, aka!

– Сени тушунаман... – Қалайбек қўлидаги буюмдан энди ортиқ завқ туймай, уни сўл ёнидаги ясси тош устига кўяркан, жиддий ва хаёлчан тарзда деди: – Бироқ бандасининг қилмишига яраша жазолагувчи Яратган борлигини унутмаслик керак...

– Унда оғиз тўлдириб ичилган қасам нима бўлади? – Эрман чарсланиб, акасига ёвқарашиб қилди. – Кейин... Худо қачон унинг жазосини бераркан, дея кутиб ўтиrolмайман-ку!

- Кутаяпсан-ку...
- Мен қасос онини кутаяпман!
- Ва одамдек яшай олмаяпсан...
- Ҳа, қасос они етмагунча ўзимни одамдек хис этолмайман!

- Шунинг учун қийин-да сенга...
- Лекин... нолиётганим йўқ!

Бу гапдан сўнг ўртага оғир сукунат чўкди.

Қалайбек қулранг тош сиртига қатор териб қўйилган тошийўнар ускуналардан бирини қўлига оларкан, гўё қилар юмушини унутгандай, номаълум нуқтага ўйчан термулган қўйи туриб қолди.

Бу сухбатдан юраги баттар ғаш тортган Эрман теваракка дилгир бир кайфиятда назар ташларкан, кўнглида бу қўтири дунёдан ўпкаланиш истагини туйди. Бироқ бундай разм солиб қараса, унинг ички алам ва изтироблари билан тириклик дунёсининг мутлақо иши йўқ, одатдагидек, у ўз майли ва ўз маромида секин тебранишда давом этмоқда: нарида Кўкиш ғулда қолган боласини согиниб ингишлар, тизза бўйи тошевор ортида янгаси қўшни жувон билан ғийбатнинг уйини куйдирар, қияликдаги қалин бутазор ортидан қўй-қўзилар маъраши ҳамда болалар шовқини эшитилар, муюлишдаги арчазордан болта товуши қулоққа чалинар, дўнглик белида оппоқ соқолли чол бебош невараларидан бирини яниб турар, қанотларини кенг ёйганича кўкда бамайлихотир сузиб юрган болтатумшук ахён-ахёнда чулдираб қўяр, дам-бадам гоҳ у бетда, гоҳ бу бетда какликлар сайраб қолар, сўқмоқда тошга қоқилиб, йиқилиб тушган семиз аёл қошида серрайиб турган ўсмир ўғли бир ёқда қолиб, наридаги қоятош пойида ғимирлаб юрган эрини қарғар, ҳозиргина катакда тухумлаб чиқсан чипор товуқнинг қақалаши эса оламни бузмоқда эди.

Агар шу тобда нимагадир чалғимаса, бу олам саси ва сурони остида эзилиб, ситилиб кетадигандек, Эрманинг сарсари нигоҳи наридаги тошҳайкалда тўхтади. Тошотнинг

сағрисига – харсангга туташ қисмiga яқиндагина жиндеk ишлов берилганини дарров пайқади.

– Яна тарашлашни бошлабсиз-да, а? – деди у акаси-нинг хаёлини чалғитиш ниятида, ҳолбуки, бу ишга мутлақо қизиқмаётган эса-да, тошотга ишора қилди.

– Оқсоқол қистаб күймаяпти, – деди Қалайбек қоя томонга бош буриб. – У кишининг күнгли учунгина қўлим бўш пайтларида у ёқ-бу ёғини йўниб, тарашлаб турибман.

– Тавба! – бояги ҳолатидан фарқли ўлароқ, энди негадир гурунг истаётган Эрманинг энсаси қотган бўлди. – Оқсоқолнинг қизиқмаган нарсаси, мўраламаган тешиги йўғ-а! Қавмбошидек кап-кatta одамга шу иш эпми, а? Сизам ҳадеб кўнглига қарайвермай, йўлига, бир-икки силтаб ташланг, қайтиб бошингизни қотирмайди.

– Иним! – деди Қалайбек феълига хос босиқлик билан. – Шуни ёдингда тут, мен икки дунёда ҳам оқсоқолни силтала-майман! Ундан кўра манови тогу тошларни бир-бирига уриб парчалайман! Ойни қуёшга, қуёшни эса ойта уриб, дунёни зимиstonга айлантираман! Аммо-лекин Оқбўта оқсоқолни сира ранжитмайман!

– Вой-бўй! – таажжубдан Эрманинг қошлари керилди. – Нима, у киши отадек азизми сизга?

– Тириклик бобида у одам менга ҳаммадан азиз!

– Ия, нима деганингиз бу? – Эрманинг ҳайрати ортди. – Тириклик... тириклик... нима, сизнингча биз тирик эмасмизми?

– Тирикликка тириксан, – деди Қалайбек ўша босиқ оҳангда. – Аммо тирикликтан тирикликни фарқи бор-да, ука! Буни сенга қандай қилиб тушунтиурсам экан... Биласанми, оқсоқолнинг гап-сўзларию жисму жаҳонида киши қалбини покловчи қандайдир ботиний бир куч бор! Кўнгил қандайдир қувват олади ундан. Масалан, мен оқсоқол билан тўрт оғиз гурунглашсам, бу оламнинг одами бўлмай қоламан! Бошқача фикрлаб, ўзгача ўйлай бошлайман! Ботини зўр одам у!

— И-и, нимаси зўр унинг, — Эрманинг кенг мантгайи тиришди. — Тўридан гўри яқин бир одам-да!

— Агар сен ёшни назарда туваётган бўлсанг, — Қалайбек истеҳзоли жилмайди, — овулда сену мён тенгиларнинг бир галаси аллақачон чолга айланиб улгурган! Улар на ёнади, на ёндиради! Оқбўта оқсоқол эса ҳам ёнади, ҳам ёндиради! Бошқалар каби юрак ўрнига тош қўтариб юрмайди!

Қалайбекнинг овул кишиларига хос бўлмаган бу хилдаги гап-сўзлари азалдан Эрманинг жинини куришириб, ғазабини кўзитади. Агар ҳозир ўрлиги тутиб, терс гапира бошласа, биладики, акаси у билан баҳслашиб ўтирумайди, ҳар сафаргидек, садқаи гап сенга, дея ими-жимида ишига тутинади ва ора-сира, «ия, ҳалиям шу ердамисан, қўриқчидай қакқаймай, тезроқ қорангни ўчирсанг бўлармиди», деган маънода кўз қирини ташлаб кўяди. Унинг айни шу қилиғи, яъни атай эътибор бермай қўйиши ҳамиша Эрманга оғир ботади. Бу гал ҳам шу ҳолат юз бермаслиги учун у тишини тишига босиб, дўстона оҳангда:

— Агар тошотга Оқбўта оқсоқолнинг ҳаваси бу қадар баланд бўлса, унда уни тезроқ битказинг, aka, — деди.

— Ўзим ҳам шу ўйдаман, — деди Қалайбек. — Лекин бошқа ишлардан ортишим қийин бўляяпти.

— Сўнг унда галма-гал улоқ чопасизларми? — Эрман кесатигдан базўр тийилиб, ўзича ҳазиллашган киши бўлди.

— Ҳа, кўнгилда галма-гал улогам чопамиз!

— Лекин шу тошотни деб овулда кулгу бўлаётганингиз менга сал ёқмайроқ турибди-да, aka. — Эрман кетмоққа ҳозирлана бошлади. — Овулга кулгу бўлманг, дейман-да, aka.

— Овулга эмас, нодонларга кулгу бўляяпман!

— Нодонлар ҳам одам-да...

— Бу энди баҳсли масала...

— Қанақасига?

— Шунақасига!

Қалайбек унга синовчан тикилиб, инисининг турктароватидан қуллик балосидан эндингина қутулиб қайтган

дастлабки Эрманни қидирди. Йўқ, укасининг нигоҳи хийла юмшабди. Шу боис, уни ўзиға янада яқин тутиб деди:

— Энди сенга бир сирни ошкор этай, ука. Мен, шу бирор ишга кўл уришимдан аввал у кишига маъкул келадими-йўқми дея, ҳамиша Доништанинг авзойига разм соламан. Агар қилаётган ишим ножоизроқ бўлса, у кишининг авзойи ўзгариб, жуда қаҳрли тус олади. Акси бўлса, худди офтобдай нурланади. Демоқчиманки, тошотга қотинишим, уни йўниб, қиртишлаб туришларим у кишига маъқулдирки, доим чеҳраси очиқ. Шунингчун, отамга ўхшаб, ҳадеб менга тиргалаверма! Нима қиласман, нима кўяман – ўзингча қозилик қилаверма! Бари Донишота назорати остида... Қарагин, юрагинг қасос ва адоватга тўла бўлгани боис, у киши сени ёқтирамай туриби...

Эрман даранинг нариги бетидаги катта-кичик қоялар тизими қаторида бўй ростлаб турган оқиштоб тусдаги қоя томонга назар ташларкан, ётоқлаётган күёш нурида ўта дарғазаб кўриниш олган тошсиймо – Доништанинг важоҳатини кўриб, беихтиёр бир қалқиб тушди. Сўнг ўзининг бу ҳолати устидан кулмоқ истади, бироқ кўзи қоя белидаги супага ўхшаш, чоғроқ сайҳонликда дўмпайиб турган тошқалама – сағана ҳамда унинг устидаги тутга тушгач, эндинга қанотланишга чоғланган истехзоли табассуми шу захотиёқ афтида музлаб, ранги бўздай оқариб кетди.

У барча овулдошлари каби Донишота руҳидан ҳайикди.
Донишота.

Қавм ахли у кишини тоғда макон тутган илк одам ҳамда тоғлар бағрида умргузаронлик қилиб келаётган барча қавм ва златларнинг бош бобоси деб билишади. Энди унинг қояга менгзалишига келсак, бу афсона қуидаги йўсинда талқин этилади: эмишки, Донишота жуда серфарзанд бўлиб, улар ўсиб-улғайишгач бу макон торлик қилиб, секин-аста тоғнинг турли пучмокларига тарагиб кетишибди. Йиллар ўтиши билан улар ўртасида бегоналик, сўнг душманлик кайфияти урчиб, ўртада қонли низолар юзага кела бошлабди. Бу вактда Донишота аллақачон тўқсонга тўқишиб, юз билан юзлашиб

қолган экан. У эндилиқда ҳар бири мустақил бир жамоага бош бўлган ўғилларини ёнига чорлаб, яқдиллик хусусида насиҳат қилмоқни истабди. Бироқ уларни бир ерга йигнаб бўлмабди – жаҳолатга эш тутинган ўғиллари бирдамликдан қўра кек ва адоватни афзал билишиб, низо гулханини баттар алангалатишда давом этишибди. Бу ҳолдан дили вайрон бўлган Донишота кунлардан бирида ушбу қояга бош қўйибди-ю, қайтиб кўз очмабди. Бу воқеа кўклам кунларидан бирида содир бўпти. Ўша тун кўкда галати чақин чақнаб, унинг руҳини ўзига сингдирган қоя юзида Донишота сиймоси пайдо бўлибди. Шундан бери у киши теварак-атрофда бўлаётган воқеа-ходисаларни қўриб, билиб, яхшиликни кувватлаб, ёмонликни лаънатлаб тураркан. Ул зотнинг руҳини безовта қилмоққа журъати етган кимса жазосиз қолмас экан... Хуллас, турли ҳалокатли кўчкилар, кишиларнинг турли ҳодисалар туфайли нобуд бўлишлари бежизга эмас – бунинг бари Донишотанинг норозилиги сабабли содир бўларкан.

Қоя юзи – Донишота қиёфаси қуёш ҳаракатига қараб, кунда бир неча бор турланиб ва тусланиб туришини Қалайбек кўп бора кузатган эса-да, ривоят боис, ундан жуда ҳайиқади. У Эрманнинг ўзга бир жон қасдида Күшкўнмасда макон тутиб ўтириши ул зотга сира маъқул келмаяпти, деган ташвишда эди.

Улар бир қориндан талашиб тушган эса-да, қасду қасос бобида Қалайбекнинг қарашлари бутунлай бўлакча: «қонга қон билан жавоб бермоққа бандасининг ҳақи йўқ, лозим жазони Яратганинг ҳукмига ҳавола этмоқ керак», деган ўйда эди. Бироқ, қани энди буни Эрманга уқтира олса.

Умуман олганда, одам боласига бирон нимани уқтириш қачон осон бўлган?

Айниқса, Кўкалабош қавмига.

Бу қавм аҳли Донишотани бош бобо сифатида тан олишса-да, аммо, бу бизга ота мерос, дея ўзга қавмларга нисбатан ғаним кўзи билан қарашдан ўзларини тийишолмайди.

Бу қавмда энг эъзозли туйғулардан бири – адоватдир!

Бу туйғу мерос сифатида авлоддан авлодга ўтиб келади, яъни бу авлод адоклашга улгурмаган қасду қасосни кейинги авлод қайси йўл билан бўлмасин ниҳояламай қўймайди. Гапнинг қисқаси, худди Итолмас қавмидек, бу қавм ахли ҳам интиқом бобида ўта сабр-тоқатли, қасос онларини йиллаб эмас, керак бўлса, бир умр кутади. Овулдан айро тушган Эрман бунга жонли бир мисолдир. Ана, у тўла-тўкис куроллангани етмагандек, алоҳида иштиёқ билан ғулда ит тарбияламоқда. Агар у шунча куч-гайратини бошқа бирор фойдали юмушга сарфласа борми, қанчалик оқил йигит бўларди-я, деб ўйлади Қалайбек ичи ачиб.

Бироқ Эрман оқил йигит бўлишни эмас, қон тўкишни истарди.

Агар яна бироз ҳаяллагудек бўлса, ораларидан гап қочиши муқаррарлигини фаҳмлаган Эрман илкис изига қайрилди-да, гўё нимадир қувлагандай, жадал кета бошлади. Бироқ ҳарчанд уринмасин, Қалайбекнинг қуидаги хитобидан қочиб кутула олмайди.

– Қон тўкиш... барибир ярамайди, ука!

Бу гап Эрманга оғир ботади.

У қатъий ва жиддий эътиroz билдириш ўйида кескин ортига ўгириларкан, Қалайбекни ўзига эмас, тош устидаги буюмлардан бирига тикилиб ўтирганини кўриб, шаштидан қайтади. Қалайбек ҳозиргина ортидан сўз қотган одамга сира ўхшамас, унинг бутун диққат-эътибори тошлаган гирдига туширилган бежирим нақшларда эди. Ана, у лагани қўлига олди-да, кўрсаткич бармоғини безаклар устидан юргиза бошлади.

Эрман жигарига қаттиқ-куруқ гапириб юбормаслик учун, одатдагидек, бир амаллаб ўзини босаркан, беихтиёр занжирини тортқилаб, ирғишаётган Кўкишга чалғиди ва шунда илк бора қасос ва адоват занжирининг бу қадар узун ва бу қадар серҳалқалигидан жуда ҳайрати ошди. Буни қарангки, ғанимидан қонли ўч олиш ниятида нималар қилмади ва қилмаяпти – аввалига бошдан-оёқ тўкис

куролланди, сўнг Кўкишнинг икки боласини тириклайнинг ерга кўмиб, бирини ғулга солди. Агар бу саъй-ҳаракатлари қаторига итнинг емагига айланган шўрлик бўриларни қўшадиган бўлсак, ҳалқалар сони тобора ортиб борарди. Дарвоқе, бу ҳали бошланиши. Эрта бир кун ғанимини маҳв этар бўлса, яна қанча кишилар тақдирида тузатиб бўлмас ўзгаришлар юзага келади – болалар етим, бир эмас, уч хотин тул қолади.

Қизик, ширин жонини гаровга қўйиб, бандиларнинг қочмоғига кўмаклашган Ойбекач ўз қўли билан эрига қотил ҳозирлаганини билармикан? Ё рашқ аёлнинг кўзини шунчалик кўр килиб қўйдимикан? Йўқ, у майда майлларга бериладиган аёл эмас. Унинг ўқтам нигоҳида ҳамдардликдан ташқари, қаҳрга ўхшаш нимадир доимо оловланиб турарди: «Ё қочинглар, ё ўлинглар!» Эрман бу ёлқинни англар, бироқ уни ато этмоқнинг асло имкони йўқлиги боис, аёлнинг олдидиа ўзича қаттиқ хижолат тортарди.

Ойбекач банди йигитларни бўшангликда, сариқ маъдан қулига айланган эрини эса шафқатсизлик ва тийиқсизликда айбларди. Негаки, кейинги пайтда эрининг ўй-фикрлари ҳамда ҳоҳиш-истаклари кескин ўзгарган – иккиси камдек, учинчи хотинни орзулаб қолган, режасида тўртинчи ва бешинчиси ҳам йўқ эмасди. Аёл бир нарсани ҳеч ҳазм қиломасди – тавба, бу ёқда шунча йигит айни ёр қучадиган навқирон ёшида тош кучиб ётишса-ю, эри тўқликка шўхлик килиб, хотин устига хотин олса!

Ахир бу қандай бедодлик!

Айниқса, тўй олди куни Эрманинг ўқинч тўла оҳангда, «суйған ёрим қолган менинг», деган гапидан сўнг Ойбекачнинг бўлари бўлган – бедодликдан бўкириб юборай деган. Аслида у фожеанинг қоп-кора тусини сал илгарироқ, яъни эрта тонгда тутқунларга емак ҳозирлаш учун қозон осгандәёқ бор бўйича ҳис қилганди. Қизик, у ёқда – чоҳда эрталабки нонуштани интиқ кутаётган бир тўда баҳтиқаро бандилар, бу ёқда эса эртанги тўй шавқидан ўзида йўқ баҳтиёр Итолмас. Ана, у келин томонга жўнатилиши лозим

бўлган бир талай жонлик ҳамда бошқа майдадарни ўзгаларга инонмай, ўзи туванлаб юриди.

Бу тадорикдан кундоши Тожинордан кўра Ойбекач кўпроқ азоб тортмоқда эди. Унга қолса-ку, куни кеча бўлғуси кундоши учун қуриб битказилган тўқсон керагали ўтовга ўт қўйиб юборишга ҳозир нозир эди. Бироқ кундошлик алами жувон адо этиши лозим бўлган кундалик юмушга асло дахл қилмаган – ҳар сафаргидек тутқунларга нонушта ҳозирлаб, уни Қорақулнинг қўлига тутқазар экан, унинг афтида беадад қувончни кўриб, аламдан додлаб юборай деди. Қорақул, хўжаси Итолмас эмас, худди ўзи уйланаштандек, ҳаддан ташқари шод ва баҳтиёр эди. Боз устига, бот-бот, «бизди хўжайинга учта хотин нима бўпти, у кишига кирқ учта хотин ҳам камлик қиласи», деб қўярди. Начора, Қорақулнинг бўлиши шу – ёш боладек, тўй ва тантаналарни ўлгудек яхши кўради.

Ойбекач ўз майлида қувониб, иршанглаб юрган Қорақулнинг хумдай сўпоқ бошига капкир билан тушириб қолишдан зўр-базўр ўзини тийиб, ўчоқбошига маҳзун чўкаркан, бир хаёли, ҳозироқ бориб кундоши билан обдон ҳасратлашишни ўйлади. Бироқ, биладики, Тожинордан жўяли бир фикр чиқмоғи душвор – қуриган тол оғочидай писирлаб, қисирлаб қарғанишдан бошқасига ярамайди. Мабодо ақлли гап чиққан тақдирдаям, бирон нарса ўзгариб қолмайди. Бу қавм эркаклари икки дунёдаям аёл кишининг ҳоҳиш-истаги ва ўтка-гинаси билан ҳисоблашиб ўтирумайди. Бироқ Ойбекач ожиза эмасми, шу тобда ҳасрат истарди, ичидаги бор алам-ситамини кимгадир тўкиб-сочгиси келарди. Таажжубли жиҳати, тевараги тўла одам-у, аммо дардини эшитадиган биронта кимса йўқ эди.

Шу аснода жувоннинг қўзи чохга туширилган шотидан бирин-сирин чиқиб, тўнг соқчилар назорати остида бир сафга тизилаётган тутқунларга тушаркан, бирдан миясига ушбу оғрикли ўй мисли тошдай келиб урилди: «Оҳ-ҳ, худойим-эй, ҳали буларнинг бирортаси ҳам қиз боланинг бўйини ҳидлашга улгурмаган-ку! Буларга қиз бўйи насиб этарми-

кан?! Агар насиб этмайдиган бўлса, бу тириклик деганлари не чикора уларга!»

Чоҳдан чикиши билан тўйнинг ўзига хос тадоригини дарров илғаган Эрман, минг бора истамаса-да, беихтиёр Мойчечакни эслади. Қизни эслаши билан ўкинчга ўхшаш ғалати бир туйғудан қаншари ачишиб, мижжалари намланди. Агар ўчоқ бошида шу томонга зимдан тикилиб турган Ойбекачга кўзи тушиб қолмаганида борми, ёнокларини ҳўллашдан ҳам тортинмасди. Аммо аёлнинг ўтқир нигоҳи ортиқча ҳиссиятга берилмоғига изн бермади. Ўзига қолсанку, қайғу тўрига баҳузур чирмалганича овули ва эркинликда ўтган кунларини эслаб, чуқур-чуқур хўрсинган, сўнг хаёлан Итолмаснинг гўрига бир дунё тош қалаб, ўзларини тевараклаб юрадиган «соқов» соқчилар устига қоялардан бирини ағдарган бўларди. Аммо кўрдики, Ойбекачнинг кўзлари тўла мунг бўлса-да, қарашлари ҳамда ўзини тутиши одатдагидек, жуда ўқтам эди. У ўзининг шу туриши билан йигитларни адлликка ундан, «агар ўлар бўлсаларинг, сўлжаймасдан, тик туриб ўлларинг», деётгандай эди. Шунга қарамай, тўй эпкини Эрманга ғоятда қаттиқ таъсир қилди – Ойбекачга дилини ёргиси, аёлнинг гўзал рухсорига термулганча чуқур-чуқур хўрсингиси келди.

Нечун?

Бу саволга жавоб йўқ эди.

У кўнглида фавкулодда туғилган бу туйғудан **хижолат** тортиб, ҳозиргина ўнг билагига тиркалган узун занжирни шилдиратганча, саф бошида ошиқмай бораркан, жувоннинг ёнидан ўтаётганида, барибир ўзини тутиб туролмади – юрагининг тўр-тўридан қалқиган қуидаги **хитобни** тутиб қололмади:

– Сийган ёrim қолган менинг!..

Кутимаган бу дардли сасдан Ойбекач додлаб **юборай** деди. Сарҳади йўқ бу тоғу тошнинг қайси бир буржида қолган маъшуқаси ҳажрида ўтдай куйиб ёнаётган банди йигитта ичи ачиб қаараркан, узун енги билан унинг шўр манглайнини артиб-суртиб қўйгиси келди.

Бирок бу мумкин эмасди.

Бу – муқаррар ўлим, яъни банди ўлдирилиб, у шармандаларча овулдан ҳайдалиши тайин эди.

Ох-х, одам боласи бу қадар золим бўлмаса!

Шу куни Ойбекачнинг кучи ўтовга биқиниб, кўз ёш тўкишга етди. Унинг дарду ҳасрати билан эса бирорнинг бир чақалик иши йўқ – эри куда томонга бориши лозим бўлган вакилларни йўлга солиш билан овора, кундоши қўшни ўтовда аламини болаларидан олмокда, Қоракул эса ўзида йўқ шод ҳолда диконглаб, хизматни дўндириб юрибди. У ўзини кераксиз ва киши эътиборидан бутунлай мосуво сезаркан, кундошининг кечаги гапларини эслаб, баттар юраги эзиларди.

– Қисир совликқа ўхшамай тезроқ қўзилаганингизда, у учинчи хотин демасди! – деганди кундоши захрини унга сочиб.

– Мана, сиз бир эмас, учта қўзилагансиз, шунга қарамай, устингизга мени олган-ку, – деган Ойбекач унинг нодонлигидан ранжиб. – Бу – шунчаки бир баҳона, холос.

– Ким билади, менга шундай дейишляпти-да...

– Ким шундай деялти?

– Қайси бирини айтай, – деди Тожинор эрининг учинчи хотин олишига ҳануз уни айбдор санаб. – Келин бўп тушганингизга икки йилдан ошибдики, ҳалигача қоматингиз бузилмаган...

– Бари Оллоҳдан!

– Оллоҳ деб турмай, бундай ҳаракат қилинг-да сиз ҳам!

– Қандай қилиб? Ўргатинг...

– Билмайсиз...

– Билмайман...

– Билсам аллақачон ўргатардим...

Ўша тун ўтовда ёлгиз қолган Ойбекач болиш қучиб йиғларкан, хаёлидан ўша банди йигит – Эрман хетмай қолганидан бошда ажабланди. Сўнг эрталабки ҳасрати боис, шунчаки юрагига яқин олганини фаҳмлаб, баттар бўзлашга тушди.

Бу – муҳаббат эмас, дардли фарёд эди!

Аёл қорачадан келган бу йигит сиймосида ботиний бир ҳалокатни – улкан йўқотишни фавқулодда ҳис этган, яъни эрининг кирдикорлари туфайли жувоннинг мудроқ идроки уйғонган ва у теваракка тафаккур кўзи билан қарай бошлиганди. Бундан ташқари, ўтган улуг момоларининг зуккологи ва ёвқурлиги Ойбекачга мерос сифатида ўтган эмасми, бунинг бари жувон вужуди ва шуурида акс этиб, оқибатда, унинг идрок этгани шу бўлди – бу ёруғ оламга келиш баҳтига мұяссар бўлган ҳар бир тирик жоннинг зиммасида эртанги ҳаёт ибтидоси мавжуд, яъни тирикликтининг келгуси тебраниши бугунги авлоднинг гувранишига боғлиқ. Дейлик, бутун тонгда дилини ёрган анови қорача йигит маҳв этилар бўлса, келажакда юзага келиши лозим бўлган қандайдир қавм агадий йўқликка юз тутади. Гапнинг қисқаси, ўша тунда Ойбекач тутқунлар тимсолида овулдошлари назаридаги шунчаки қулларни эмас, балки йўқлик чоҳига итқитилган бўлғуси қавмлар ҳалокатини кўрди ҳамда ҳақиқий фожеани англаб етишга мұяссар бўлди. Буни қарангки, ҳақиқий фожеа деб ўйлагани – устига эрининг кундош олиши эмас, балки димоғида ҳали қиз боланинг бўйини туйишга ултурмаган йигитлар умрини заволга юз тутишига лоқайд ва бепарво қараб туриши экан.

Тўғри, тутқунларга енгиллик яратиш борасида ҳамиша Итолмасга ўз таъсирини ўтказишга ҳаракат қилиб келди ва кўлидан келган ягона чора – улар емагини яхшилаш бўлди. Айтганча, Эрманга нисбатан унинг андак айрича қарашига келсак, Ойбекачга йигит нигоҳида мавжланиб турадиган умид учқунлари ҳамда қулликдан қутулишга бўлган ишонч ёлқини ёқарди. Итолмаснинг ҳов бирда берган ёлғон ваъдасига фақат у ишонмаганига аёлнинг ўзи гувоҳ бўлган. Ўшанда Эрман истеҳзоли тарзда кулиб қўя қолганди.

Аёл уларни озод этиш ҳақида қайғурад, бу борада ўзича турли тадбирлар ўйлаб топар, сўнг ҳамиша иккиланниб қолаверарди. Аммо эрининг учинчи хотинга бўлган иштиёқи дабдурустдан унинг қарпisisiga адолат тарозисини

кўндаланг қўйди ва тарозининг бир палласидан эри, иккинчисидан эса туткунлар ўрин эгаллади. Тарозининг посанги сига қарасаки,adolat мезони бутунлай бузилган – мухаббат булоғидан сув ичиши мумкин бўлган бир тўп йигит йўқлик сари йўналтирилган ҳолда, унинг эри хирс оловида ёнмокда.

Хўш, қани бу ерда адолат?!

Бу балодан йигитларни кутқариш керак!

Аммо қандай қилиб?

Минг афсуски, жувоннинг онги ва қалбидан бўлак маслақдоши йўқ. Эндиликда унинг кўксига буюк оналиктинг улкан юраги тепсинмокда эди. Агар бу ишга жазм этар бўлса, тирик қолмоғи гумонлигини ҳам яхши биларди. Бироқ, негадир энди бу нарса уни зигирча ташвишга солмас, боиси, қалбига кечайдан гаройиб эврилишларни тўла англаб этишга ўзи ҳам қодир эмасди. Табиий, унинг ҳолати ва руҳияти билан овулда бирон кимсанинг иши йўқ – эри янги ёр иштиёқидан масти, елиб-югуриб хизмат қилаётган Коракул эса нечун бу қадар шоддигини ўзи ҳам билмас, хуллас, ҳамма ўзи билан ўзи овора эди.

Аммо Эрман тўйдан бир кун олдин Ойбекачнинг кўзлари одатдагидан кўра ўзгачароқ чақнаётганини туйкусдан пайқаб қолганди. Кейинчалик бу тарздаги чақнашларни ўлим бўсағасидаги жонзорлар, айниқса, ургочи бўрилар нигоҳида кўп бора кўрди. Кўзлари бу хилда ёнувчи жон зоти борки, ҳеч балодан тап тортмаслиги ва қайтмаслигига бир неча бор гувоҳ бўлди.

У тизгиндаги Кўкишнинг кўзларида ушбу чақинни пайқаб, бирдан хушёр тортди.

– Ит қийналаяпти, ака... – деди беихтиёр.

– Ҳа, у азоб тортяпти... – деди Қалайбек ўтирган ерида қаншари остидан итга кўз ташлаб.

– Зўрлар ҳамиша қийналади... – дея писанда қилди Эрман Ойбекачнинг тўй олди ҳолатини кўз олдига келтириб. – Зўрларга доимо қийин бўлган...

У йўлда давом этган ҳолда занжирини тортқилаётган итга яна бир-икки бор назар ташларкан, «бўри этидан то-

тингани боис, бўрига ўхшаб копти бу ярамас», деган ўйга борди ва беихтиёр яқинда ўзи маҳв этган она бўрини эслади. Ўшанда ҳайтга ташналиги қўзларида яққол акс этиб турган жонивор ўлимни ғоятда нописанд кутиб олган, «бўл, тезроқ жонимни олақолсанг-чи энди», дегандай ундан нигоҳ узмаган. Агар жароҳати жиддий бўлмаганида, Эрман уни қўйиб юбориши тайин эди. Бироқ милтиқ ўки ўз ишини қилган – жониворнинг ўмганини ўтириб юборганди.

Лекин нигохи...

Эрман унинг этини қоқлаб, итлар аталасига қўшиб бераркан, унтиб юборсам керак, деб ўйлаганди.

Йўқ, унтулмади.

У бу ҳакда ортиқ эслашни истамай, бот Донишота қоясига назар соларкан, унинг киёфаси боягидан бешбаттар тундлашганини кўриб, тезроқ жўнаб қолишни маъқул топди.

* * *

Бу оқшом Қоракуюннинг безовталиги янада кучайди.

Бундан Эрманнинг ғазаби ортиб, уни обдон бўралатиб сўкди. Сўнг, «ўзим аҳмоқман-да, агар аҳмоқ бўлмасам, бошқа ит куриб қолгандай, ғулга келиб-келиб сени танлар-мидим», дея йўқ ердаги гапларни айтиб, ўзича жигибийрон бўлди. Кейин бу каби жониворлар бекорга безовталанмаслиги эсига тушиб, итнинг хатти-ҳаракатларига эътиборлироқ бўлишга тиришди ва негадир унинг илк кутурган даврини эслади.

Ўша оқшом Кўкишни акасининг ҳовлисида қолдириб қайтсаки, ғулда илк бор ёлғиз ўзи қолган Қоракуюн кутилмаган даражада кутурмокда – ўта қопағон итлардек гоҳ ғул оғочларига тиш ботирад, гоҳ чир айланар, гоҳ юқорига сакрарди. Унинг бу қилифини бошда Эрман соғинчга йўйди, энасини қўмсаётти, деган ўйга борди. Сўнг бундай жиддий разм солсаки, жониворнинг бу хатти-ҳаракатлари сира соғинчга ўхшамайди, кўпроқ ёнбағирликдаги арчазор томонга интилмоқда эди. Эрман

ўша оқшом ёнбағирликка тоғнинг маймоқ полвонларидан бири – айик ташриф буорганини эртаси чошгоҳга яқин тезагидан билди. Қорақуюн айиқнинг турк-тароватию шаклшамойилини ҳали кўрмаган эса-да, хиди ва шарпасини сезибоқ ўзининг ёвқур ва ёвуз табиатини намойиш этиши Эрманга жуда ёқиб тушди. Ит танлашда адашмаганига яна бир карра амин бўлди.

Худди шу тўполон устига келиб қолган жўраси Омонтойнинг жониворга раҳми келган:

– Оббо, жони тоза азобда қопти-ку буни! Кўп қийнамай, бир нафасга чиқариб юбор, чопқиллаб-сопқиллаб сал ўпкасини босиб олсин! – деда Эрманни тошбағирликда айблайди.

– Бунинг иложи йўқ...

– Нега иложи йўқ экан? – Омонтой ғул тиркишидан ичкарига мўралайди. – Қара, ғазабдан бўғилиб ўлай деялти!

– Ўлмайди!

– Раҳм деган нарса йўқ сенда...

– Ҳа, мен уни қулликда қолдириб келганман...

– И-и, қул бўлган битта сенми...

– Ия, яна ким? – Эрман бу гапдан ажабсинади.

– Биттаси, мана, мен...

– Қанақасига сен?..

– Отам чизган чизикдан бир энлик нари чиқишига журъатим етмаганидан кейин қул бўлмай кимман мен?!?

– Бугун тағин отангдан ҳаққингни опсан-да, а? – Эрман кулади.

– Тоза... – Омонтой чуқур хўрсинади.

– Энди... ота бўлгач, сўқади-да.

– Йўқ, у киши мени шунчаки сўқмайди, – дейди Омонтой ўксинган оҳангда, – аввалига камситиб, тоза ерга уради, тоза тупроққа қориширади, сўнг сўкишни бошлайди...

– Унчалик эмасдиров... – дейди Эрман салга қўли калтакка югурадиган ўта сержахл, ўта серғайрат жиккак чолни кўз олдига келтириб. – Балки сенга шундай туюлар?

– Гўдак эмасман-ку, оқ-корани фарқлай билмайдиган.

- Түгри, лекин каттаям эмассан...
- Нима деганинг бу?
- Кап-кatta йигит эсанг-да, **халия́м** болалигинг борда, – дейди Эрман ростига күчib. – **Шу** бола феълинг билан куллик нелигини қаердан **ҳам билардинг демокчиман**.
- Нега билмас эканман! – дейди **Омонтой** кутилмаганда гердайиб. – Билсанг, бу дунёда **ҳамма кул!**
- Сени эмас, оқсоқолнинг гапи бу...
- Йўқ, менинг гапим, ўзим ўйлаб **тoғланман!**
- Доно экансан-ку.
- Мен ҳамиша доно бўлганман.
- Қара-я, биз аҳмоқ сендан **одамнинг** қадрига етмай юрибмиз-а...
- Кўявер, бунга кўнинканман.
- Бундан кейин қадрингга етишга **жаракат** қиласиз.
- Шарт эмас, – Омонтой одатига **кўра** унинг пичинг ва кесатигларига парво қилмайди, сўнг **ғулга** ишора қилиб: – Ундан кўра, манови жониворга андақ **раҳм** кил, – дейди.
- Йўқ, раҳм қилмайман.
- Унда мениям қадримга **етмайсан**.

Омонтой овулдошларига ўхшаб, гина саклашни билмайди, кек ва адсоват каби тушунчалар унга бутунлай бегона. Яна бир феъли – баҳсу **мунозара**га сира тоқати йўқ, томдан тараша тушгандай, **ҳали** боғдан, ҳали тоғдан кела бошлайди. Бироқ ҳозир **Қоракуюн** масаласида жиддий тортишмоқда эди. Бунга сари Эрман унинг куракда турмайдиган талабларидан баттар **энсаси** қотади. «Менга салга чотини ҳўллаб қўядиган **ит** эмас, ёвузиликда ҳар кандай йиртқични бир чўкишда **кочирадиган** даҳшатли бир маҳлук керак», дегиси келади, **лекин** демайди. Қайтага жўрасининг ғулда ит тарбиялашнинг ўзига хос нозик сирсиноатларини билмаслигидан ва **билишишни** истамаслигидан жаҳли чиқади. Бунаقا пайтларда **ўзи** ҳам бунинг ҳадисини айнан **Қорақулдан** ўрганганини **негадир** тан олгиси келмай: «Бу ишга мойиллик менга **эна** авлодимдан ўтган», дея ўзини ишонтиришга уринади. Аммо барча уриниш-

лари бир пуллигича қолаверади – ўтмиш қаъридан унинг эна авлоди эмас, Қорақул илжайган кўйи қалқиб чиқиб келади-да: «...ташқи мухитда арзимас бир ножӯя ҳаракат мурғак жониворга, худди юракка санчилган ўқдек тузатиб бўлмас даражада шикаст етказиши мумкин...» – дейди. Ўшанда Қорақул бу ҳолатни тахминан куйидаги йўсинда ифода этганди: «Кўз олдингга келтирики, ўтов теварагида дўмбокқина бир кучук лўмбиллабгина юрибди, унга ҳамма нарса жуда қизик, шу боис, қаршисидан чиқкан қора борки, бориб оёғи тагида ўралашади, ўзини эркин ва бехавотир сезади. Митти жонивор бу оламни ўзича ҳис қилган ҳолда эркаланади ва ўзгаларни ҳам суйгиси, суйкалгиси келади. Ана шунда кимдир бехос унинг биқинига тепиб кўйса борми, тамом – тепки еган кучук қўрқоқ ва журъатсиз ит бўлиб улғаяди. Қайишқоқ тол оғочидан ишланган ғул эса жониворни аввало мана шу хилдаги кутилмаган таъсирлардан асрайди. Иккинчидан, ғулда вояга етган итнинг зардаси қайнок, қаҳри қаттиқ бўлади. У ғул ташқарисидаги жамики тирик жонни ўзига ғаним деб билади, кўринган қорани бурдалаб ташлаш қасдида ёнадиган ёвуз итга айланади. Эгасидан ўзга бирор жонни тан олмайди. Одам боласи томонидан атай яратиладиган бу маҳлукнинг таомномасида бўри эти биринчи ўринда туради. Тунги шабадада маҳсус қуритилган бўри эти аввалига она итнинг аталасига қўшиб, сўнг ўзи берилади. Кучук эт чайнаш даражасига етгач, онаси бадарға қилиниб, ғулда унинг ёлғиз ўзи сақланади. Айтганча, ғул итининг тагига хашак эмас, бўри териси тўшалади. Оқибат, у бўри деган зотнинг ҳақиқий кушандасига айланади. Сурувга бўри дориганини сезган чўпон ғул оғзидағи оғочларни салгина нари сурса бас – отарга яқинлашмокқа журъати етган бўрининг бу уриниши ўлим билан якун топмоғи тайин. Айрим ғул итлари бўрини тутган еридаёқ нафсини қондириб, сўнг қолган этини елкасига ортмоқлаб қайтади. Ғулдаги итни вақти-вақти билан атайдан гиж-гижлаб туриш эса мухим тарбия таомилларидан бирига киради. Сен каби манглайи қора қулларни

тогнинг ҳар қандай тешигидан қийналмай топиши учун эса, дам-бадам сизларни ҳидлатиб туришимиз шундан. Барингни хидинг уларга таниш, тағин қочаман деб, уларнинг емагига айланиб ўтирманглар...»

Дастлаб гулни унчалик ҳазм қилолмаган Омонтой кейинчалик Эрманинг беминнат дастёрига айланди. Унинг илтимосига кўра хафтада бир-икки атай Қоракуюннинг гашига тегиб туради.

Очиғи, Омонтой қайси бир жиҳатлари билан Қорақулга ғоятда ўхшаб кетади – чўмичдай бурун, чукур ботган кўзлар, кулгули тарзда олдинга туртиб чикқан тўмтотк ияқ, қовун нусха сўпок бош, хуллас, зулуксимон қалин қошлари манглайнинг чорак қисмини эгаллаган бу кимса Қорақулнинг акси – ўта содда, ўта хокисор ва меҳрибон эди. У содик дўст сифатида кунда, баъзида кунора Эрманинг ҳолидан хабар олиб туради. Бу дунёда ягона мақсади – Қизилюз қавмидан бўлмиш Чеваргул деган қизнинг висолига етиш. Аксига олиб, Қизилюз қавми азалдан Кўкалабош қавми билан чиқишолмай келади. Улар орасидан не гап қочган ва қачон ўрталаридан оламушук ўтган, буни ҳатто овул кексалари ҳам тузукрок эслай билишмайди. Уруғ оқсоқоллари – Бардам чол, сўнг Оқбўта орадаги душманлик кайфиятини йўқотишга неча бор уриниб кўришди, афсуски, бари бефойда – ўртадаги муносабат ҳалигача илимаган, чала эриган муздай қотганча турибди.

Қавмлар орасидаги бу бемаъни адоват туфайли суйганига икки дунёда ҳам етиша олмаслигига Омонтойнинг ақли етиб турса-да, бироқ сира бўй бергиси келмайди. У, амалий ҳаракатлари иш беравермагач, тасаввурга зўр беради – гоҳ кизни отга ўнгариб қочган, гоҳ қавмнинг саркаш йигитлари билан муштлашиб, ғолиб сифатида оловли муҳаббати ҳақида бутун оламга жар солган, гоҳ эса ёр ҳажрида Күшқўнмас ёхуд Донишота қояси тепасидан қўйига сакраган. У мазкур фожиани ранг-баранг бўёкларда ифода этаркан, гоҳида тўлқинланиб, сўраб қолади:

– Шундан сүғин Чеваргул тозаям йигласа керак, а, бирорадар?

Бу саволга айтилиши лозим бўлган жавоб эса Эрманнинг ўша пайтдаги кайфиятига ниҳоятда боғлиқ – агар унинг кўнгли чоғ бўлса, тасдиқ ишорасида бош иргаб: «О-о, асло гапирма, суйган ёринг изиллаб, икки бетини тимдалаб, этларини чимчилаб тоза йиглайди», – дейди. Ана шунда ўлим деганлари шўрлик Омонтойнинг кўзига шу қадар гўзал, шу қадар жозибали кўриниб кетадики, беихтиёр ўлгиси кела-ди – мижжалари намланиб, томоғига йифи келиб тақалади. Мабодо айтилган жавоб бунинг акси бўлса, алами қўзиб, ўтиргани жой тополмай қолади.

– Нега йигламас экан?! – дейди жазаваси қўзиб. – Мендай бир йигит қоя тубида тош қучиб... ўлиб ётса-ю, қанақасига у йигламас экан!

– Хай, қани, унда бир ўлиб кўр-чи, – дейди тошбагир Эрман пинак бузмай. – Ана шунда кўрамиз, йиглайдими-йўқми.

– Йиглайди! – Омонтой ёш боладай қайсарлана-ди. – Мана кўрасан, у тоғу тошларни ларзага солиб, сойу ўнгирларни кўз ёшига тўлдириб йиглайди! Сиздай бир йигитнинг қадрига ета билмадим, дея кўксини чоклаб-чоклаб йиглайди! «Бегим»лаб, айтиб-айтиб йиглайди!

– Нима бўпти, йиглаб-йиглаб, сўнг овунади... – дейди шафкат билмас Эрман ўша лоқайд оҳангда, – Кейин эса уну-тади...

– Нега унутаркан?

– Ўлдинг-ўчдинг деганлар-ку ахир...

– Вой, энангни... – Омонтой бўшашганча ўтириб қолади. – Унда... ўлиб... менга нима зарил!

– Йўқ, сен ортиқча ўйга бормай, бемалол ўлавер.

– Нега энди бемалол ўлишим керак?

– Суйган қизинг кейин мақтаниб юриши учун...

– Тушунмадим?

– Кампир бўлганида невараларига, «шунқор бир йигит мени дея ўзини қоядан ташлаган», деб мақтаниб юради-да.

– Тушини бориб сувга айтсин! – Омонтой аразлаб, юзини терс ўгиради. – Бироннинг мактаниб юриши учун ўзини қоядан ташлаб ўладиган аҳмоқ йўқ!

– У сенга бирор эмас-ку.

– Менга тегмаганидан кейин бирор-да.

– Сен уни тегишга кўндириш.

– Кўндирилмаяпман-да, биродар! – Омонтой бағри тутаб, ёзғиради. – Мени кўрса, ўзини кўрмасликка олади, яқинига борсам, худди бўрига йўлиққан кийикдай ҳадаҳа қочиш пайида бўлади. Мен шўрлик юрагимни чангллаганча қолавераман!

– Бўш келма, кўндиришга урин!

– Уни кўндириганим билан, – Омонтой чуқур хўрсинади, – барибир... отам кўнмайди.

– Нега?

– Унинг қавмини ёмон кўради.

– Ҳа-а, бу ёғи жуда чатоқ экан...

– Ўргада не гап қочган ўзи, а?

– Мени билади деб ўйлайсанми?!

– Ким билади унда?

– Буни, ана, юрт кайвониларидан сўра.

– Юрг кайвониларидан бири отамми?! – Омонтой тиззасига мушт туширади. – Яна шу қизнинг номини тутсанг, оқ қиласман-қора қиласман, бошингни узаман, терингга сомонтиқасман, дейишдан бошқасини билмайди.

Бу хил ҳангомалар Эрманга жуда хуш ёқади. Айниқса, димоги чоғ пайларида атай дўстининг дардини кавлаштиради. Уни обдон ҳасрат ўтида қовуради. Бироқ дўсти тўсатдан Мойчечак ҳақида оғиз очар бўлса, ўзи қочгани жой тополмай қолади.

– Кечак уни қўшбулоқ бўйида кўрдим, – дея гап бошлайди Омонтой, ҳар сафаргидек, унинг ранг-рўйи ва ҳолатига зигирича эътибор бермай. – Агар билсанг, оқи оққа, кўки кўкка, қизили қизилга, сариги сарикқа ажралиб, шундай бир сулув қиз бўптики, кўрган одамнинг суки киради! Сен, биродар, буйтиб юрмай, отинг-

ни қамчила, эмасам қуруқ қоласан! Бошқа бирор липпа илиб кетади уни...

Бу вактда Эрманнинг аламнок нигохи теваракдаги қоялардан бирига қадалган бўлади. У шу тобда қошида ўтириб олиб, тинмай чакак ураётган дўстининг тилига тирсак чиқмаганидан жуда-жуда афсуслана бошлайди.

– У қавмнинг бизга душманлиги йўқ, – дея унинг юрагини қиймалашда давом этади Омонтой. – Юборган совчила-рингта йўқ дейишмайди улар...

Эрман ҳануз бир маромда минғирлаётган дўстини қуидаги дарага улоқтиришни, наридаги чўқки ўнгирида оқариб турган қорга бошини тикишни истайди. Боши қорда, оёғи эса осмонда бўлиб қолган жўрасининг аянчли ҳолатини кўз олдига келтириб, кулгуси кистайди. Кулгусини бир амаллаб ичига ютаркан, бу жазо кам, деган қарорга келади. Нега деганда, ўтган сафар бу мавзуда қайтиб оғич очма, деган маънода ичидаги бор алам ва ситамини тўкиб, дўстига шундай деганди: «Бандиликда, кулликда ёмон рухимни синдиришган, Омонтой! Жисминга зуғум килишса, чидаш мумкин, хафта ўтмай оғриғи ўз-ўзидан йўқолиб кетади! Бироқ рухингни аброр этишса, унинг тузалиши қийин! Юрак қасду қасосга тўлиб, унга муҳаббат сифмай қолади. Ўшанда ғаним қўлига осонгина тушганим ва олишиб, курашиб ўлмаганим учун ўзимни ҳеч қачон кечиролмайман! Овул бекаси Ойбекач олдидаги қарзим ҳақида гапириб ўтирмасам ҳам бўлади. Агар у кўмак бермаганида, ким билади, ҳалигача маъдан кавлаб юрамидим, ё аллақачон қора ернинг қаърига сингиб кетган бўлармидим. Шунинг учун бу туриш-турмушимга қараб ҳадеб тўн бичаверма, зўрсан-пўрсан, деб. Мен, агар билсанг, жисмонан озод бўлганим билан, руҳан кулман! Токи онтимни адо этмас эканман, одам қаторига қўшиб ўтирма мени! Қизлар ҳақида эса умуман гапирма! Яна шуни билки, агар кўксимга муҳаббатни доритар бўлсам, тўшимни қиздириб турган қасос ўтига сув сепган бўламан! Ўзинг биласан, сув сепилган ўт ўчмай қолмайди. Бундан ташқари, ҳозирча бошим битта, йигит киши бит-

та бошни йўқотишдан кўлда чўчимайди! Агар бир бошим иккитага айланар бўлса, Эрман ўлди, Эрман тамом бўлди деявер! Негаки, иккинчи бош эр кишининг шаштини кесади, уни ўйчан ва журъатсиз қилиб кўяди! Шу боис, хозирча менга аёл зоти ҳакида гапирма! Тушундингми? Шу... агар сенга юрагим туб-тубида асраб келаётган нозик бир сирни ошкор этар бўлсан, мен билган Ойбекач олдида сен айтган ўша қизлар бир пулга қиммат!.. Гапнинг чин эркаги шу! Сен эса, анови таомдан ол, манови таомдан е дегандай, нуқул, у ёрни қуч-бу ёрни қуч, дейсан! Ахир мен ёр қучадиган одам эмас, Кушкўнмасга ипсиз bogланган бир итман! О-о, агар Ойбекачга сўз бермаганимда борми, аллақачон қоплонга айланиб, ширин жонимдан кечиб бўлса-да, Итолмасни ўз овули, ўз ўтовида тинчтардим, ё унинг чангалида жон берардим! Гап шу – Эрман ёрни эмас, ёвни ўллади!»

Минг афсуски, юракка кутку солувчи, уни оловлантирувчи бу оташин нутқ тингловчи томонидан ғоятда жўн кутуб олинди, яъни унга жавобан Омонтойнинг айтган гапи шу бўлди:

– И-и, «итман-битман» деб юрасанми энди. Мойчечакнинг пайида бўл, бўлмаса, бошқасига тегиб кетади.

Бу гапдан Эрман деганлари бутунлай адойи тамом бўлади. Кўлига илинган тош Омонтойнинг кенг яғринини сийпалаб ўтгач, тутақканча, уни ўтов айлантириб кувлашга тушади. Ва қачонки, жўраси кетига боплаб тепки еб, овул томон жилгачгина ҳовури босилиб, ўтов биқинидаги тошлардан бирига чўкади. Худди шу аснода қулоғи тагида Ойбекачнинг ўша таниш ўтли шивири аста сас беради: «Шарти шу – бу овул йўлини бутунлай унутасан!» Бу сафар Эрман, ҳар галгидек, маҳзун тортмайди, балки зардаси қайнаб: «Унутай деб, мана, овланинг Кушкўнмасга боғланган итига айланиб ўтирибман-ку! Бундан ортиқ яна нима қилай?!» – дейди. Бу гапдан Ойбекачнинг овози янада майин тортади: «Аъло йигитлигингни бир қараашдаёқ билганман!..» Бунга жавобан Эрман андак ўпкаланган тарзда дейди: «Эмасам

аллақачон...» Ойбекачнинг туси ўзгаради: «Асло!..» Сўнг юмшаб, йигитни алқайди: «Баракалла! Мен сенга сабр тилайман!» Эрман беихтиёр нолийди: «Ториқиб кетдим-да, кутавериб...»

Бироқ наридаги чағиртошли дўнглик белида, пастак арча ёнида тўхтаб, зарб еган қуймичини силаб-сийпаётган Омонтой бу хаёлий сухбатнинг ҳам белига тепади. У тоғутошни акс-садога тўлдириб:

– Ўв-в, Кушқўнмаснинг кутурган ити! Шуни ёдингда тут, Мойчечак оувлнинг ўртacha эмас, олд қизи! У сенга ўхшаб кўча тайхари эмас! Қайта айтаман, отингни тезроқ қамчила! Эмасам, куруқ қоласан! Тушунгдингми, кутурган ит?! – дейди.

Эрман, тезроқ қорангни ўчир, деган маънода қўлини тўлғайди. Аммо Омонтой кетишни хаёлига келтирмайди. Арча тагига чўкиб, замзама қилишга тушади.

– Менга қўлингни тўлғама! Агар яна шунаقا қиласар бўлсанг, кейин мендан ўпкаланиб юрма, ўзингдан ўпкала! Чатоқ қиласман!

– Нима қиласан? – Эрман беихтиёр қизиқсинади.
– Нима қиласардим, қайтиб «биродарим» демайман!
– Бор-йўғи шуми?
– Ия, бу сенга камми?! – Омонтой таажжубланади. – Нима, дўстни йўқотиш шунчалик осонми сенга?!

– Сендан дўстнинг боридан йўғи...
– Сўнг йиглаб юрма, дўстим Омонтой қайдасан, деб.
– Ҳозир итни бўшатаман!
– Ўзинг айтгандай, пишмаган жоноворни уринтириб нима қиласан.
– И-и, пишмай йўқ бўлиб кетмайдими!
– Шу гапни сен айтаяпсанми? – Омонтой қулади.

Кутилмаганда Эрманнинг кўнглида итни ғулдан бўшатиш истаги пайдо бўлади. Қорақуюнни атиги бир лаҳзага синаб кўриш иштиёқида ёна бошлайди. Аммо сўнгги лаҳзада бу фикридан қайтади, дўстининг азият чекишини хоҳламайди. Боиси, Омонтой асосий гиж-

гижловчиси, ғулдан чиқарилган Қоракуюн унга мисли шердай ташланиши аниқ. Шу сабабли, Омонтой гоҳида нолиб қолади:

- Бунинг бирда бўлмаса бирда мени еб-ютиб қўяди-ёв...
- Нега унақа дейсан?
- Тинмай ғашига тегаяпман-да.
- Юрагинг ёрилмасин, емайди у сени.
- Нима, сендан сўраб ермиди?
- Сабаби... у... фақат бир мартағина ғулдан чиқарилади...
- Фақат бир марта?
- Ҳа, фақат бир марта...
- Кейин... нима бўлади?
- Кейин нима бўлишини фақат худо билади.
- Тушундим...
- Тушунган бўлсанг, бекорга ташвишланаверма!

Бу гапдан сўнг Омонтой хийла тинчланиб, ўзгача бир ғайрат билан одатдаги юмушига тутинали – гоҳ ғул оғочларини тепкилаб, гоҳ шусиз ҳам хийла беўхшов бўлган афтини тириштириб, буриштириб, кўзларини олайтириб, тишларини иржайтириб ва аллақандай ғайритабиий овозлар чиқариб, Қоракуюнни кутуртира бошлиди. Бунақа пайтда шўрлик ит ғазабдан адойи тамом бўлади: «Оҳ, қани энди, ўртадаги оғоч тўсиқ бўлмаса-ю, манави ярамаснинг нақ бўғзидан олса, қонини ичиб, этини нимталаб, устухонини тоғу тошларга сочкилаб ташласа! Сўнг бунга ҳам қаноат этмай, сочилган устухонларни тергилаб, битталаб ғажиса!» Қоракуюн шу қасдда ўртадаги тўсиққа – ғул оғочларига қаҳр-ла ташланади, уларни тишлайди, тортқилайди. Бирок ғул оғочлари ўта даражада пишиқ – майишади, қайишади, аммо тўкилиб тушмайди. Агар жонивор фикрлаш, идрок этиш салоҳиятига эга бўлганида борми, ғазаб ва нафратини ғул оғочларига эмас, тоғу тошларга қўрк бағишлаб турган дов-дараҳтлардан аломат қурилмалар ясашга қодир одам боласига сочган, уларни обдон лаънатлаган бўларди. Боиси, барча турдаги ёввойи жониворларнинг энг қулай ва энг ишончли панагоҳи сифатида табиат томонидан яра-

тиб кўйилган дов-даражатлар, одам боласининг қўли тегиши билан ўз вазифасини тубдан ўзгартиради-да, пишиқ ва мустаҳкам тўсиққа ёхуд жон олғувчи ўткир қурол – оғоч найзага айланади. Масалан, биргина Эрманнинг ўзи ғулдан ортган оғочларни чиқитга чиқармай, улардан ўндан ортиқ оғоч найза йўниб, ўтовининг ўнг ва сўл томонига қатор териб қўйган, бу камдек, бекорчи пайтларида уларга ўзича зеб берган, пардозлаган. Кунора улардан бирини қўлига олиб, ўзича машқ қиласкан, хаёлан ўткир найза учини Итолмаснинг кенг кўксига қайта ва қайта санчади.

Эрман ўзининг бу ўй ҳамда хатти-ҳаракатлари замидаги қотиллик ва шафқатсизликни тариқча ҳис этмайди – буни одатий ҳол деб билади. Бироқ ғулда ўзида йўқ даражада кутурадиган Қорақуюннинг ҳолат ва важоҳатидан доимо ҳайратга тушади: «Ё тавба, мунча баттол бўлмаса бу?! Агар бехос ғулдан чиқиб кетар бўлса, шўрлик Омонтойнинг тирик қолиши гумон, зумда уни тилка-пора қилиб ташлайди-я!» У дўстини Қорақуюннинг чангалида тасаввур этаркан, негадир баъзида унга нисбатан ачиниш туйғусини ҳис этмайди ва бундан таажжубга тушади. Сўнг қуидаги баҳона билан кўнглини тинчлантиришга уринади: «Кулликда бундан бешбаттарини кўрганмиз биз! Эҳ-хе, не бир қутурган итларга бет бўлмаганмиз!..» Кейин эса бу юмуш – итни «гиж-гиж»лаш ёхуд «қаҳрлатиш» маросими Итолмасники каби тантанали йўсинда кечмаётганидан ўкинади.

Бунда Омонтойни айблайди.

Журъатсиз!

Кўрқоқ!

Ҳақиқатан ҳам, Итолмас бу маросимни Эрманга ўхшаб кўнгли тусаган вақтда, аниқроғи, Омонтойнинг ўтовга ташриф буюрган кезларида эмас, балки ҳафтанинг маълум бир куни ва соатида бор қонун-қоидасига биноан, жиддий ва тантанавор йўсинда ўтказарди. Маросим катта оқ ўтов биқинига, яланг ерга қалин ва гулдор кигиз ташланиш билан бошланарди. Кигиз тўшалгандан сўнг орадан бирор уч

дақиқа ўтиб-ўтмай, оқ ўтовдан мисли хонлардай керилиб Итолмас чиқиб келади. У кигизга жойлашиб ўтириб оларкан, оғир нигоҳини аста күтариб, дастлаб тоглар бошига разм солади, кейин тоғлар бўйлаб сирғалаётган нигоҳи кўхна кўргон харобаларида бир лаҳзага тўхтаб, Бурундор шаршарасида кўним топади. Шаршарага кўзи тушиши ҳамон қуйидаги ўй миясини пармалай бошлайди: водийга келибдики, ҳар ёзда атиги бир марта бўлса-да, шаршара тағида чўмилишни доимо орзулайди, бироқ бунга на вакти, на ҳафсаласи етади, ҳамиша не бир ишлар билан андармон бўлиб, илиқ кунларни ўтказиб қўяди. Қизиқ томони шундаки, чўмилиш у ёқда турсин, эрта-индин ўтарман, дея шу дамгача ҳали шаршара яқинига бориб кўрмаган. Баъзида эса, эрта-индин дея умрининг хийла қисмини ўтказиб қўйгани ҳакида ўйлаб қолади. Агар умр деганлари бу қадар тез ўтар бўлса, мисли селдайин оқар бўлса, захирадаги олтинларининг ҳоли ва тақдири не кечади? Ўзидан сўнг ким уларга эгалик қиласи? Дарвоқе, маъданли коннинг аҳволи не кечади, ким уни эплайди? Агар кейин ўзидек эплай олишмаса, қаршисида тиз чўкиб ўтирган манави бандиларнинг умри ва жонига зомин бўлмоққа не ҳожат?

Бу каби бош-кети йўқ саволлар мисли хира пашшадай унинг қаттиқ ғашига тега бошлайди. Оқибат, гоҳида ўзини чалғитиш учун нарида амрига мунтазир турган Қоракулга, афтига қарамаёқ, аста им қоқади. Бу имодан Қоракул деганлари дарҳол жонланади – елкасига ташланган ўртacha йўғонликдаги занжирни қўлига ола-ола, диконглаганча кигизлари униккан чоғроқ ўтов ортига зинфиллайди. Ўтов ортидаги чоғроқ сайхонликда қатор тушған биринчи ғулга яқинлашиши билан ўша томондан итларнинг даҳшатли ириллаши кулоққа чалинади. Қоракул кучли ва эпчил, ҳар қандай кутурган итни зумда жиловлаб, ўз измига юрита олади. Бироқ, ҳар сафар у итни эмас, ит уни судраб ўтов ортидан чиқиб келади. Майдонга кириб келган ит тўғри туткунлар томонга ташланади. Қоракул ҳар бир итнинг тизгинидан маҳкам тутиб, уларни бирма-бир бандилар-

га рўбарў қиларкан, эсдан оғар даражада кутураётган йиртқичларнинг ғашига тегишининг асло ҳожати йўқ эсада, бандиларга қараб бўкиришини қўймайди:

— Ғашига тегинглар! Ғашига тегинглар деяпман сенларга!
О-о, бунақа пайтда бандилар неча бор ўлиб, неча бор тирилмайди дейсиз!

Ит рўпарасига келиши билан кўзларини чирт юмиб оладиган Эрман, у нари кетиши билан қушдай енгил тортиб, аввал бир кўзини, сўнг иккинчисини очиб, теваракка аста разм соларкан, доимо бир ҳолдан ғоятда таажжубга тушади — кўрадики, акл-идрок соҳиби ҳисобланмиш бир тўп оломон ўта кўнгилсиз бу манзарани, одатдагидек, жуда мароқ билан томоша қилмоқда. Тўп қабатида турган болалар, чугурлашганча, ўзларича итларга пишанг бермокда, фақат овул аёлларигина бу ёқимсиз «томушагоҳ»га яқин йўлашмайди. Аммо ҳамма шу нарсани жуда яхши биладики, мабодо кутураётган итлардан бирортасининг бўйин тасмаси бехос узилиб кетар бўлса, тамом — унинг чангалига тушган тутқуннинг жонига ҳеч кимса ора киролмайди.

Барча юракдан туйиб, ҳис этиб турадиган қалтис бу вазиятга фақат Итолмасгина бепарво. У, юзида ўша истеҳзоли нимтабассум, кўз илғамас имо-ишоралар билан мазкур хавфли жараённи зимдан бошқарапкан, ҳар сафар маросим сўнггида гоҳида индамай туриб кетар, бაъзи ҳоллардагина айрим итнинг хатти-ҳаракатига қисқача баҳо бериб, Қорақулга нималарнидир тайнинларди-да, шу билан қорасини ўчирад, яъни маълум пайтгача тутқунларни унтарди.

Бироқ ғул итларини тарбиялаш ва сақлаш борасида юқори малакага ва тажрибага эга бўлган Итолмасни кул тутишда у қадар укувли деб бўлмасди. Масалан, шу пайтгача тутқунларни сақлаш учун чохдан бўлак тузукроқ қўналғани ўйлаб тополмагандек, тунги кўриқчиликни тўлалигича Қорақулнинг зиммасига юклаб қўйган ва у туфайли сокчи йигитларнинг жони роҳатда эди. Уларнинг юмуши тонгда бошланиб, оқшом якун топар, агар ўхшатиш

жоиз бўлса, овул подачиларидек тунни ўз ўтовларида ўтказишарди. Боз устига, тунги кўрикчиликка тўла масъул бўлган Қорақул ҳайратли даражада хушёр эди. Кушуйқу бу banda ярим тунда олис ёнбагирликда сичқон қимирласа сезар, аммо ўзидан ҳам кўпроқ ғулдаги итларга ишонарди. Шу сабабли ҳар оқшом қуидаги гапни такрорлашни сира канда қилмасди:

– Яна тунда қочаман-почаман деб юрманглар! Итларим йирткич! Улар қочарманни тоғнинг истаган кавагидан то-падиган, сўнг этини нимталаб, суягини тошлар устига териб кўядиган жониворлардир!

Аксарият тутқунлар бу замзамага деярли эътибор беришмайди. Бироқ ҳамиша ҳам эмас, гоҳида сабр-тоқатлари тугаб, тўсатдан тўполон кўтариб қолишади. Боз устига, Қорақулнинг ҳеч куракда турмайдиган шундай бир гаройиб қиликлари борки, ҳар қандай босиқ одамнинг ҳам газабини тоширмай қўймайди. Бу камдек, айрим оқшомлари Қорақул чоҳ бошига худди қарғадай қўниб, чўққайиб ўтириб оладида, шусиз ҳам ўлгудек ҳориб, очиқиб қайтган бандиларнинг жигига текканча, ҳали тогдан, ҳали боғдан кела бошлайди.

– Қорақул! – дейди шунда Эрман газабини зўр-базўр жиловлаб, босиқлик билан. – Ростини айтар бўлсанм, сенинг пойинтар-сойинтар гурунгларингни тинглашга ҳеч биримизда хоҳиш йўқ! Шунинг учун, яххиси, бизни тинч кўй! Акс ҳолда хафалашиб қоламиз!

Ўша заҳотиёқ уни бошқа тутқунлар кувватлашади:

– Туйнукка ўлигинги ташлаб, тутуннинг йўлини тўса-япсан!

– Андак нафас ростлаб олишга изн бер энди.

– Ҳа, сенсиз ҳам бўларимиз бўлиб ўтирибди ўзи!

– Агар ҳадеб вайсайверсанг, билиб кўй, тишларингни бари тўкилиб тушади...

– Шу, бизга ўхшаб қоронғи конда тош чўқилаганида эди, бутунлай бошқача сайраган бўларди бу!

Бу гап-сўзларга жавобан Қорақул томонидан итқитилган муштдан кичикроқ тош гоҳида каттакон оғоч идишдаги та-

омга келиб тушади-ю, чох ичи шовқин-суронга тұлади – бор овозда уни сүкишга тушадилар.

– Кораманглай!

– Күтурган ит!

– Ит әмған!

– Ювиндихүр!

– Кул!

– Ярамас, кул!

– Баттол кул!

– Кул?! – ерни пайпаслаб навбатдаги тошни қидираёт-
ган Қоракүл бу сүздан гоят ажабланиб, туйнукка эгилганча,
күйига – үргедеги гулхан ҳамда токчадаги қорачироқ ну-
ридан базүр ёришган чох тубига мүралайды. У қараши би-
лан шовқин сустлашиб, тутқунлар емак ейишга тутинади.
Қоракүл бир муддат уларни кузатаркан, оғир пишқырганча
сүрайди: – Бу гап кимдан чиқди?!

– Кул демадик, Қоракүл дедик, – дейди кимdir.

– Сизни қул деб бошимиз иккитами, – дейди Эрман мас-
хараомуз оқангда. – Қоракүл эмас, Қоракүл ака дедик.

Унинг атай «сиз»лашидан Қоракулнинг баттар ғазаби
ошади ва йигитнинг етмиш етти пуштини лойга қорищ-
тирганча, болохонадор сүкинишга тушади. Табиий, Эрман
ҳам бүш келадиганлардан эмас, сүкинишда бирга ўнни
қўндира бошлайди. Аммо қаҳри жунбишга келган пайтлар-
да Қоракүл ғирт карга айланади, ўзидан бўлак кимсанинг
гапи кулоғига кирмайди. Шунинг учун Эрманнинг жон куй-
дириб сўкинишлари унга пашшанинг ғингиллашича таъсир
килмайди. Охири у сўкинишдан чарчаб, умид-ла ичкарига
кулоқ тутади – Эрманнинг узр сўрашини кутади. Бироқ чох
тубидан узр ўрнига қуйидаги қаҳрли хитоб қалқиб чиқади.

– Ярамас, кул!

– Нима?

– Кул!

Қоракүл баттар қутуриб, ўзини қўярга жой тополмай
қолади. Бир хаёли, пастта сакрагиси, Эрманни уриб, чох
деворига бамисоли чалпакдай ёпиштириб ташлагиси ке-

лади. Бироқ ҳар қанча ғазаб отига минмасин, барибир жон ширинлик қиласи – соҳа теран, куйига сакраган одамнинг оёғи синмасдан қолмайди. Бунинг устига, тутқунлар уни аяб ўтиришмаса керак. Шунинг учун Қорақул дарров бошқа бир шумликни ўйлаб топади – тепадан сув қуиб, ўчоқдаги оловни ўчиришни режалаштиради. Биладики, тутқунлар очлик ва хўрликка чидашлари мумкин, лекин тунда оловсиз қолишга асло тоқатлари йўқ. Негаки, тошўчоқдаги оловўт уларнинг тунги эрмаги, кўнгил чироғидир.

У бандиларни ўша баҳтдан мосуво этиш қасдида, кўлида сув тўла идиш, соҳа томон диконглаб бораркан, ўтовдан чикиб келган Ойбекачнинг замзамали овозидан мисоли шамдай қотади.

– Қорақул, қаёққа?

– Ановилар... сув дегандай бўлишувди...

– Бери кел!

Ойбекач фаросатли аёл, Қорақулнинг турки-таровати ва хатти-ҳаракатидан не гаплигини дарров фаҳмлайди, шу кеч атай уни ишга кўмиб ташлайди... Хуллас, буюрилган барча юмушларни тўла адоклаб, ярим тунда емакдан бўшаган идишларни олиб кетгани келган Қорақул соҳа оғзида бутунлай ўзга бир кайфиятда пайдо бўлади. Унинг оқшомги важоҳатидан асар ҳам йўқ, мушукдай мулоийим тортиб, хокисор бир қиёфада соҳга арқон тушираркан, юмшоқлик билан:

– Идишларни бериб юборинглар, йигитлар, – дейди.

Бу қадар кескин ўзгаришининг боиси нимада?

Бунинг боиси – юмуш Қорақулни юпатади ва ортиқча кусурлардан чалғитади.

У табиатан меҳнатни жуда хуш кўради, иш билан қанчалик кўп машғул бўлса, шунчалик мулоийим тортиб юради. Акс ҳолда, кўли бўш қолди дегунча, кўринган қорага тирғалишни бошлайди. Шу сабаб овулдаги барча оғир юмушлар унинг зиммасида – каттадан тортиб кичик-кacha иш буюради унга. Дарвоке, Қорақулнинг яна бир ёмон феъли – гоҳида кимгадир сўзини ўтказгиси, унинг устидан

хукмронлик қылгиси келиб қолади. Ўша дарди құзғалған кезларда тутқунларга ёпишиб, уларнинг қонига ташна қилиб юборади. Қолган вақт эса ўзининг тутуриқсиз орзу-ўйлари ҳамда ғул итлари тарбияси ҳақида сүз юритиб, дурустгина гурунг беради.

Эрман нарида турганча атай Қорақуюннинг ғашига тегаёттан Омонтойнинг хатти-харакатларини зимдан кузатаркан, дўстининг айрим қилиқлари Қорақулникига ўхшаб кетишидан гоҳида ғоятда ҳайратта тушади. Шунда ғул теварагида Омонтой эмас, Қорақул ўралашиб юргандек, беихтиёр кўнглида адоват ҳисси бош кўтаради. Бу ҳис Қорақуюнни ғулдан чиқариб юбориш истагини юзага келтиради. Сўнг тезда ўзини қўлга оларкан, буни қарангки, дўсти Омонтойни эмас, ити Қорақуюнни ўйлаб, бу ҳоҳиш-истагидан воз кечганидан жуда ажабланади. Кейин бу ҳолатни ўзича таҳлил этмоққа киришади. Оқибат, таҳлил хулосаси шу бўладики, Эрман итини эмас, ити тимсолидаги «жонли ўқ»ни авайлагани аёnlашади.

Мол ўғрилари водийга қадам қўйған тунда ҳам Эрман итини авайлаган. Эрманнинг бутун дикқат-эътибори кутилаётган хавфда бўлса-да, гаройиб бир ҳолатни сезмасдан қолмаган – ўша тун Қорақуюн итлигига бормаган, ўзини ҳайратли даражада сокин тутган. У бошда ўта паст овозда бир маромда ириллаб турган-турган-да, кейин кутилмаганда дамини ичига ютиб, тинч туриб қолган. Илгари салга тоғни бошига кўтарадиган Қорақуюннинг бу сафарги ҳолати – ғайритабиий босиклиги, турган гап, Эрманни ғоятда ажаблантирган. Ўша лаҳзада илк бора Қорақуюнга тан берган: «Сен ит эмас, алп йигитсан! Ўпкасини босиб олган шер йигитсан!»

Албатта, бу сўнг айтилган зътирофлардан бири эди.

Унгача Эрман, ўша таниш сезигига бўйсинган кўйи, яроғини қўлига маҳкам тутганча, сал наридаги харсанглардан бири ортига бориб чўккан. Шунингдек, ўтов ёнига қатор териб қўйилған оғоч найзалардан бирини, хар эҳтимолга қарши, ёнига қўйиб қўйишни ҳам унутмаган.

Эрман, пистирмага жойлашиш асносида, туйқусдан ити-нинг уни ўчгани ва ҳали кимлиги номаълум бўлган хавфни мисли баҳодирлардек сокинлик ила қарши олаётганини нак энсаси орқали ҳис этаркан, бундан ўзида йўқ севинган, итни ширин сўзлар билан алқагиси келган. Бирок Қорақуюндаги бу ҳолат таҳсинга лойик фавқулодда ҳодиса эмас, шунчаки жониворнинг жисми-жаҳонида, Қалайбекнинг таъбири билан айтганда, табиатнинг оналиги ҳамда донолиги бўй кўрсатганди, холос.

Одатда, табиий хусусиятлар боис, барча турдаги ёввойи ўсимликлар ташки муҳитга тез мослашади ва жойига қараб ўз ҳимоя тизимини яратади, яъни айрим ўсимлик турлари бежиз тикон билан қопланмаганидек, баъзилари бекорга ўзидан нохуш хид таратмайди. Бу хил табиий эврилишни ёввойи жонзотлар, жумладан, овлоқ гўшани ўзига макон тутган одам боласининг характер-хусусиятида ҳам кузатиш мумкин. Ёлғиз одамда ички сезги ва идрок, шунингдек, аввалдан ҳис эта билиш туйгуси бошқаларга нисбатан кучлироқ ривожланган бўлади. У қалин бутазорда биқиниб ётган йиртқични ёхуд ўзи томон бостириб келаётган хавфни олдиндан пайқай олишдек ноёб салоҳиятга эга бўлади.

Бу – табиатнинг инсон боласига берган инъомидир.

Инсоннинг ҳимоя тизими – идроқдир.

Идрок туфайли Эрман сабрли эди.

Аммо ўша тун Қорақуюннинг сабри уникидан-да зиёда бўлди.

Орадан бир неча дақиқа ўтиб-ўтмай, ғор оғзи тепасидаги сайҳонликда учта кўланка пайдо бўлганида, юкорида таъкидлаганимиздек, Қорақуюн итлигига бормади – акилламади, Эрманни хавфдан огоҳ этиб, эласгина сас бериш билан кифояланди, бу билан узоқ аждоди бўлмиш Оларитнинг қилигини такрор этди.

Оларит зохиран бошқа итлардан унчалик ҳам фарқланмаса-да, ботинан уларга сира ўҳшамасди. Масалан, у ўзга овул итлари каби кўринган қорага акиллайвермас,

мабодо даштда бирор ўлжа зътиборини тортгудек бўлса, уни кўлга тушириш учун, худди ёввойи жониворлардек, соатлаб пойлаб ётишга сабри етар, кексалар таъбири билан айтганда, ўз кунини ўзи кўришга қодир жонивор эди. Ул итнинг яна бир қилиғи – нотаниш кимсани ўтовга киритишга киритиб, сўнг қўналға соҳиби келмагунча уни эшиқдан чиқармай, ичкарида тутиб турарди. Гапнинг қисқаси, Оларитнинг куракда турмайдиган қиликлари бир дунё эди. Эндиликда ундаги бор яхши ва ёмон хусусиятлар секин-аста Қорақуюннинг вужудида қайта уйғониб, ўзини намоён эта бошлаганди. Шунинг учун ҳам водийга шунчаки ёт кишилар эмас, балки ёмон ниятли кимсалар бош сукқанини Қорақуюн дарров фахмлади ва гул оғочлари орасидан уларнинг ҳар бир харакатини дикқат-ла кузата бошлади. У шу тобда гулни унутган, ҳар лаҳзада олға ташланишга шай ҳолда ер бағирлаб ётарди.

Қароқчиларнинг бу тарафга доримаганига анча бўлган шекилли, дўнгда қорайиб турган ўтовга кўзлари тушиши билан бир лаҳза тек туриб қолиши. Кейин бош бир риктириб, тезгина ниманидир маслаҳатлашиб олишида-да, сўнг шарпа янглиғ қўйидаги сўқмоқ бўйлаб водий ичкариси томон жилиши. Тепадаги ёлғиз ўтов уларни сираям чўчитмаган, шунчаки ҳушёрликка чорлаганди, холос. Ахир кимсан – кўздаги сурмани сездирмай сидириб кетишига қодир қароқчилар эди-да улар.

Кўланкалар арчали дўнглик ортидаги тор ботиқда жойлашган подаётокни кўз остига олишганини Эрман дарров фахмлади. Ботиқда кўкламдан то қиши-кировли кунларгача оғил юзини кўрмайдиган овул моллари ётклар, аникроғи, тунарди. Айрим жониворлар эса бу эркинликка қаноат этмай, бутунлай ёввойилашиб кетарди. Тоғликлар удуми бўйича ёввойилашган жониворлар эгасиз саналар, кишида улар ким томондан овланса, ўшанинг ризқ-рўзига айланарди. Ботиққа жамланадиган жониворлар кишилар томонидан кўриқланмас, негаки, пода ҳар қандай йиртқичдан бемалол ўзини ҳимоя қила оларди.

Күройдинда ғимирлаётган күланкалар ўзи интиқиб кутаётган Итолмас түдаси бўлиб чиқмаганидан ҳафсаласи пир бўлган Эрманнинг алами ортди. Алининг ўчини Валидан олгиси келди. Айни шу лаҳзада Қорақуюн яна ўзини эслатди, мени эркинликка кўйиб юбор, деган маънода секингина ғингшиди. Эрман, бир хаёли, уни ғулдан бўшатмоқчи бўлди. Бироқ сўнгти лаҳзада бу фикридан қайтди. «Сен қандайдир қарокчиларга эмас, Итолмасга аталгансан», дея қўлидаги яроқни олдинда хиёл эгилиб бораётган новча кўланкага тўғрилади. Аммо сўнгти сонияда милтиқ милини андак четга буриб юборди.

Милтиқ гумбурлаб, тоғу тошлар ларзага келди.

У нечун бундай қилди?

Нечун у қарокчилар қотили бўлишни истамади?

Боиси, Эрманда қароқчиларга нисбатан ғазаб ва нафрат ҳисси етарлича уйғонмаганди. У ғор томон шаталоқ отиб қочиб бораётган кўланкалар ортидан қараб қоларкан, эрмакка яна отмоқчи бўлди, бироқ ўқини аяди.

Эгасининг шафқат ҳиссига бўйсунганини сездими, милтиқ овозидан кейин ҳам Қорақуюн акилламади, норози оҳангда бир-икки ириллаб кўя қолди. Сўнг ириллашга ҳам ройиши бўлмай, ғул тубига ғужанак тушиб ётиб олди.

– Бу... итингни саси чиқмай қолди? – дея сўради, овул йигитлари қатори ўпкасини қўлтиқлаб етиб келган Омонтой, энг сўнгтида ғулга эътибор қаратиб. – Бунинг, ишқилиб, ўлиб-нетиб қолмадимикан, а?

– Ўлса, кўнглинг тинчийдими?

– Нима деяпсан, йўқ.

– Унда хавотир олма, тирик у.

– Саси чиқмаяпти-ку...

– Мендан қаттиқ хафа...

– Ия, нечун? – Омонтой коронғида янти қабрдай тўмпайиб турган ғулга бу гал жиддий назар ташлади. – Нелигини англат менга, биродар.

– Қароқчиларга раҳм қилганим ёқмади унга.

Омонтой пиқирлаб куларкан:

- О-ла, ўзи шунақа дедими? – деди.
- Ит демайды, ишора қиласы, – деди Эрман бу мавзуда гаплашишга асло хохиши йўқлигини англатган оҳангда.
- Шу қилганига, – деди Омонтой ҳеч тузалмас ўша тўпорилик билан, – бор-йўғи бир ит бўлсанг, ноз қилишинг нимаси, дея ғулдан чиқариб, кетига бир тепайми, а?
- Агар кўлингдан келса, бир эмас, икки теп!
- Йўқ, бу иш қўлимдан келмайди, – Омонтой беихтиёр ғулдан узоклашади. – Ғулдан чиқиши билан тириклайнин еб қўяди мени! Шусиз ҳам кўрарга кўзи йўқ...

Эрман тундаги қароқчилар отларини гор оғзидаги чангальзорда қолдирганини эртаси куни эринмасдан аниқларкан, демак, Итолмас ҳам худди шу йўсинда иш тутади, деган хulosага келди. Шу куни пешинга яқин келиб, ҳар галгидек, бир муддат бошини котириб кетган Бибисора момо ҳам буни бот тасдиклагандай бўлди:

- Фанимнинг зўри учқур уловларда келиб, бу томонда арвоҳ янглиғ кезинади...

Ўша куни у сезмаган харсанг сиртидаги қон доғини Бибисора момо дарров илгади. Бу жониворнинг эмас, ёмоннинг қони, деди. Эрман эса ҳайрон, ахир мўлжални атай нотўғри олган эди-ку?

Овул кексалари уни олқишига кўмиб ташладилар.

Оқбўта оқсоқол уни «овул кўриқчиси» дея зълон қилиб, емок-ичмоғини овул зиммасига юкламоқчи бўлди. Бироқ Эрман бу имтиёздан кескин бош тортди. «Йўқ, ўз куними ўзим кўраман, оқсоқол», деди. Қорақуюннинг тунги гаройиб қиликлари ҳақида эса бирон кимсага чурқ этмади, ҳатто кунда шунда Омонтойга ҳам.

Ўша тунда Қорақуюннинг безовталиги қароқчилар туфайли эди.

Хўш, унинг бу сафарги беҳаловатлитининг боиси нима экан?

Эрман айри оғочда осиғлик турган бўри этидан бир парча кесиб олиб, уни кафтлари орасида обдон пиймалаб, думалоқ шаклга киритди-да, итнинг оғзига тутди. Бу – Эр-

манинг эркалаши ҳамда ўзига хос ҳол-аҳвол сўраши эди. Аммо Қорақуюн бу сафар эркаланмади, оғзига тутилган емакни ликқа ютди-ю, астагина ириллаб кўя қолди. Кейин, гўё бу дунёдан аразлагандай, ғул ўртасига гужанак тушиб ётиб олди.

* * *

Тутқунликда саклангани боисми, Қорақуюннинг ташқи оламга нисбатан нафрати ниҳоятда кучли эди. Оғоч тўсиқ ташқарисидаги барча нарса – тоғлар, қоялар, арчазорлар, эпкинда тебранаётган яшил майсалар, ўтовга келиб-кетувчилик, агар таъбир жоиз бўлса, ҳаттоки кўқдаги күёшнинг мавжудлиги ҳам унинг ғашига тегар, ғазабини қўзитарди. Каҳри тошган кезлари у барча нарсани бақувват жағлари орасига олиб, бурдалаб ташлагиси келарди. Бироқ яқиндан буён бу нафратли туйғулари қаторига қўмсаш ҳамда соғинч ҳислари ҳам қўшилган бўлиб, кунботиш томондан вақтбевакт, кўпроқ шом олдидан тўсатдан қўзғоладиган дайди ел қанотига илашиб келадиган шувоқ бўйини туйиши ҳамон жонивор ғулга сиғмай қолар ва беихтиёр ташга интила бошларди.

Агар узоқдан суриштириб келинадиган бўлса, Қорақуюн ўта ноёб ит зотидан эди. Аммо Қорақуюнга қадар бу зотга дахлдор итлардан бирортаси ғул юзини кўрмаган, барининг умри эркинликда, чексизлик уммонида – бийдек даштда поёнига етганди. Кенглик бу зотдаги итларнинг ошёни, шамол эса уларнинг энг яқин ҳамроҳи эди. Бўридек шиддаткор ва охудек елгир Олақалпоқ қавмининг чорваси каби итлари ҳам бисёр, кўч-кўронлари эса енгил эди. Оларит қавм итларининг олди ва етакчиси эди. Бу қавм ҳеч бир манзилда узоқ туриб қолмас, ҳамиша янги ўтлок илинжида даштма-дашт изғиб юрарди. Бу хил турмуш тарзи қавм аҳли қаторида итларга ҳам жуда маъқул эди. Мабодо қавм бирор манзилда сал зиёдроқ туриб қолса борми, одамлар қолиб, итлар безовталанишни бошларди: «Нима-

си бу, қачонгача бу маконда уялашамиз?» Шу боис, ҳар бир күчиш тарааддуиди итлар учун энг ажайиб, энг ҳузурбахш дамлардан бири саналарди.

Күчиш саъй-харакати ҳамиша тонгдан бошланади. Ўтовлар йигилиб, уловларга ортиларкан, ошиқмай манзилни тарк этаётган қавм ортидан бузилмаган тандир ва тошўчоклар, гирдига тош терилган қудук қоларди. Дарвоқе, кўчманчи қавмлар таомили шу – улар ўзларидан кейин келиб-кетувчиларни назарда тутиб, тошўчоклар ҳамда оғзи кўхна кигиз ва терига ўхшаш нарсалар билан ўраб-чирмалган тандирларни бус-бутун қолдириб кетишади. Кудук оғзи эса ёввойи жониворлар тушшиб-нетиб юрмасин дея, шох-шаббалар билан тўсиб қўйилади.

Турган гапки, одам боласининг бу хил удум ва одатлари билан овул итларининг мутглақо иши йўқ. Жониворларни бугун тушгача ёхуд кечга томон етиб боришлари лозим бўлган янги манзилдан бошқаси асло қизиқтирмайди. Шу ўринда куйидаги саволнинг туғилиши табиий – хўш, янги манзил нимаси билан жониворларни бу қадар ўзига торгади?

Фарахбахши дамлари билан!

Бу дамлар – янги маконнинг асл эгалари бўлмиш бўрилар билан юз берадиган кетма-кет тўкнашувлардир.

Қавм аҳли янги манзилга келиб ўрнашиши билан, кишилар назарида, маҳаллий бўрилар бийдек даштнинг қўз илғамас олис сарҳадларига бадар сингиб, йўқолиб кетгандек туюлса-да, аслида улар кўпам узоклашиб кетмаган, шу атрофдаги ўр ва қир пучмоқларида суманглаб юрган бўлишади.

Бўриларнинг кенглик кифтида муаллақ туриб қолган хиди биринчи кунданоқ овул итларини бирдамликка чорлайди – улар ўзаро гина-кудуратларни унугтан ҳолда ҳамжиҳатликда теварак-атрофни обдон айланиб, ўрганиб чиқишида-да, сўнг ўтовлар тикилган сайҳонлик яқинидаги бирор дўнгликка бирин-сирин кўтарилиб, чўлнинг олис уфқларига тикилганча, ҳап сенларними, дея «мушт ўқталиб» кўйишади. Бунақа пайтда айрим кўппаклар, кўпчилик

эканидан ҳаволаниб, пўписага зўр беради. Бошқа бири эса, ўзича чираниб, йўқ ғанимни жангга чорлаган бўлади: «Агар зўр бўлсаларинг, қани, бу ёққа чикларинг-чи!» Бу хил ҳолатлар, одатда, заифроқ итларда кузатилади. Ёвқур табиатли жониворлар эса чек-чегарасиз кенгликнинг узоқ чеккаларига хаёлчан назар ташлаш билан кифояланади. Бироқ бу оувул итларига чексиз завқ бағишилаши лозим бўлган ўша фараҳбахш дам эмас, балки унинг дастлабки енгил эпкинларидан бири, холос.

Барча завқли онлар ҳали олдинда.

Фақат бу дамнинг рўй бериш муддати ҳамда фурсати итларга эмас, бўриларга, уларнинг хоҳиш ва истагига боғлиқдир. Шу боис, учрашув онлари ҳаддан зиёд чўзилса, яъниким бўрилар галаси ҳадеганда қорасини кўрсатавермаса, кутишдан ториққан итлар ҳасратдан ёна бошлайди:

«Ўҳ-ҳ, нима бало, ўлиб-нетиб қолмадими кан улар, а?!»

«Тезроқ кела қолишмайдими, а!»

«Кўлимга тушсин, барини битта қўймай ғажиб ташлайман!..»

«Улар келса, қочгани тешик тополмай қоласан-у, тағин мақтанишингга бало борми?»

«Кўявер, мақтанаверсин».

«Ия, анови қоралар... ўшалар эмасми?»

«Кўздан қопсан шекилли, қўшни отар-ку...»

Шундан сўнг одатдаги ланжлик юзага қалқиб, ториққан ва ўлгудек зериккан итлар бир-бирлари билан ёқалаша бошлайди. Аксарият итлар эса, бўриларни ўзлари томон чорлаб, тунлари ув тортиб чиқади. Кундузлари ёшроқ итлар тулки қувлашу қуён овлаш билан ўзларини овунтиришса, нодонроқлари отар бир ёқда қолиб, тутқич бермас кийиклар ортидан бехудага югуриб юришади. Бироқ бу эрмакларнинг бироргаси ҳам даштнинг чин эгалари бўлмиш бўрилар билан юз берадиган хавфли бетлашувнинг ўрнини боса олмайди.

Ана шундай кунлардан бирида кутилмаганда бўрилар тўдаси ўзларидан дарак бериб қолади. Бу дам-

ни кутавериб тоқати тоқ бўлган баъзи итлар азбаройи кувонганидан чотини ҳўллаб қўяди; бошқа бири эса ўмгани билан ер сузид, инграб-ириллаб ўз кувончини шу йўсинда ифода этади; айримлари ҳаяжони зўридан, бошқа ер қуригандай, ўтов сиртига чоптириб қўйиб, эгасидан калтак еб юради.

Яна бири...

Хуллас, бунақа пайтда жонланган ва шодланган итлар тўдасига Оларит бошчилик қиласди. Итлар бир тану бир жон бўлган ҳолда бўрилар галасини чўлнинг узоқ ичкарисига кувиб солишади. Айни шу жараён аксарият итлар учун бир умрга татигулик хузурбахш дам саналади. Ахир бутун бошли ёвуз тўдани олдиларига солиб кувлашдек ажойиб тадбирда иштирок этиш ҳамма итларга ҳам насиб этавермайдида. Шунинг учун, бу завқли онлар лаззатини ҳеч бир нарсага тенглаштириб бўлмайди.

Бироқ биринчи, яъни синов ташрифдан сўнг бўрилар тўдаси, негадир, худди сувга чўккан тошдек, анча вақт йўқ бўлиб кетади. Оқибатда, овул итлари тағин ўзларини қўярга жой тополмай қолади. Улар ланжлик тўрига ортиқ чирмалишни истамай, чўл қўйнига илҳақ-илҳақ термулишга тушадилар:

«Қани, у ярамаслар, а?!»

«Нечун қораларини кўрсатишмаяпти, а?!»

«Ишқилиб, тирикмикан?!»

«Ё чинданам битта қолмай кирилиб битишдимикан?!»

Бу пайтга келиб, ҳар сафаргидек, майда-чуйда кўнгилочар юмушлар, яъни даштдаги беозор ертешар жониворларни овлаш ва бошқа шунга ўхшаш эрмаклар итларни ортиқ қаноатлантирмай қўйган, оқибатда, улар жizzакилаша бошлиайди.

Итлар бир-бири билан ёвлашиб ва ёқалашиб юрган кунлардан бирида, баҳтларига, туйқусдан дўнгликлардан бирида яна бўрилар галаси пайдо бўлади. О-о, ғанимлар шарпасини илғашлари билан барча итларнинг кувончи бу олам сарҳадига сифмай қолади – ланж торта бошлаган вужудла-

рига қайта ғайрат иниб, орадаги барча гина-кудуратлар зума-да унут бўлади.

Улар овул четидаги яйдоқ сайҳонликка йиғилиб, етакчи ит – Оларитни сабрсизлик билан кута бошлайдилар.

Бироқ хиёл нарида, негадир ҳалигача тикланмаган ўтов анжомлари панасида, бўлиқ ўт-ўланлар орасида, олис дўнгликда уймалашаётган бўрилар қорасини зимдан кузатиб ётган Оларит, ҳар галгидек, бу сафар ҳам ўлгудек бетоқатланаётган итлар чорловига тезда жавоб қайтара қолмайди – ўзича андак иззат сақлаган бўлади. Боз устига, кунботишдаги энг чекка ўтов ёнида тўпланиб турган овул ёшлиридан ҳадикда эди у. Мабодо йигитлар, эрмакка, бўрилар томон от суриб қолар бўлса борми, худо урди – итларга бир тўп суворийга дум бўлмоқдан ўзга чора қолмайди. Бу ҳол заиф итларга ёкиши мумкин, аммо Оларит каби ёвқурларга эмас. Азалдан у бу каби эрмакларга одам боласининг аралашмоғини ёқтирмайди. Назарида, ғаним томон улар устидан куладигандек туюлади. Аслида ҳам шу – итлар суворийлар соясига айланса, бўрилар чиндан-да кулади, яъни жониворларга хос увлаб-увлаб кулади. Хуллас, овул итлари тоқатсизликдан бўғилиб ўлар даражасига етгачгина, Оларит ўзидан белги беради – аста қаддини тиклаб, ҳузурланиб керишади-да, гўё ҳеч гапдан хабарсиздек, андак зардали, андак норози оҳангда аста ириллайди.

Бунта жавобан итлар бараваригачувиллашади:

«Бўрилар!»

«Бўрилар!»

«Бўрилар!»

Оларит – ақлли жонивор!

Бўрилар тўдаси бу сафар ҳам овул моли ва жонига тажовуз қилиш ниятида эмас, балки даштнинг энг сара ити бўлмиш ўзини, яъни бўрилар назарида, Оларит отлик ўта шиддатли, ўта ёвқур табиатли итнинг тинчини бузиш, ўмганини ердан узишга мажбур этиш мақсадида дўнгда пайдо бўлганини аллақачон фаҳмлаб ултурган эмасми, шу сабаб ғаним томонга нисбатан газаб ҳиссини туймайди. У

шериклари интиқиб кутаётган күнгилли юмуш – қув-кувга огул йигитлари аралашиб қолмасин, деган ҳадикда тезда ташаббусни ўз кўлига олади. Аввалига журъати сустроқ итлар тўла жамлансин, деган ўйда аста югуради. Кейин эса ички бир асов тўлқинга бўйсуниб, тўдадан юз-юз эллик одимча олдинлаб, мисли елдай уча бошлайди.

Оҳ-ҳ, бунинг гаштига нима етсин!

Олис уғқ томон шаталоқ отиб қочиб бораётган бўрилар галаси изидан тушган итлар шамол билан баҳс бойлашиб югуришади. Мабодо шамол пинакка кетган бўлса, уни қайта қўзғаб, уйғотиб югуришади. Дўнгликлар устидан учиб, зовлардан сакраб ўтишади. Қизиқ жиҳати, ғаним томонни тилка-пора қилиш важи ва қасдида эмас, балки ушбу макон, ушбу кенгликнинг асл эгаларини олдиларига солиб қувлашдек улуғвор устуворликдан, ўша улуғвор устуворлик туфайли юзага келган ғаройиб роҳатдан мароқланиб, хузурланиб-хузурланиб югуришади.

Оларит изидан келаётган шерикларининг бу ҳолатини яғрини орқали туйгани ҳолда олдинда елиб бораркан, доимо оралиқ масофани бир текис сақлашга уринади. Бироқ гоҳида азбаройи қизишиб кетгани боис, бу йўриққа бўйсуниш лозимлигини паққос унутиб қўяди, яъни даштнинг маълум бир сарҳадига етгач, ўзи билиб тийилиш ўрнига, телбаларча таъқибни давом эттиради. Аммо бу хил «ўйин»ларда меъёр ҳамда тартибни хуш кўрадиган етакчи кулранг бўри дарров унинг эсини киритиб қўяди. У кенгликнинг белгили бир нұқтасига етгач, кутилмагандан шартта изига бурилади-да, тишларини даҳшатли тарзда иржайтирганча, ириллаб: «Бас, иззатинг битди! Қани энди, бир жўнаб қол-чи!» – дейди. Одатда, бунақа қалтис пайтда, умуман, ҳар вақт ҳам етакчи бўри етакчи ит билан мулокотда бўлади. Қолган жониворлар эса доимо иккинчи даражали бўлиб қолаверади. Шунинг учун кулранг бўри бор захрини Оларитга сочади.

Ана шундан сўнггина Оларит, ўта қизиқишида йўриқни бузиб, «андиша» чегарасидан андак ҳатлаб кўйганини англайди. Биладики, бу ёғи ўта хавфли – агар яна жиндек сур-

бетликка эрк берилса, ғаним томон ўлар-тириларига қараб ўтиrmайди, гүё ўнгир бағридаги инларини ҳимоя қылғандай, бараварига ҳамлага ўтишади. Натижада, ҳамиша бу каби жарәнга хукмронлик қиласидан ёвузлик қаҳ-қаҳ отиб, дашт тупроғи қизил қонга бўялади.

Шу боис, Оларит, тўдабоши сифатида, ортиқча хунрезликка асло ҳожат йўқлигини англатган ҳолда аста ерга чўккалайди. Ўз навбатида, итлар галасининг ҳар бир ҳаракатини хушёрлик билан кузатаётган бўрилар жамоасининг тезроқ даф бўлишини сабрсизлик билан кута бошлайди. Ахир шунча қув-қувдан сўнг, ғаним тумшуғи остидан ортта қайрилиб бўлмайди-да. Аввал улар кетсин, сўнг итлар изига қайтади. Бироқ барча итлар ҳам Оларит каби тинчлик йўлини тутавермайди. Баъзи кўпаклар дарҳол номардлик кўчасига кириб, шу яқин-атрофда бирор одам боласи кўриниб қолмасмикан, деган илинж ва умидда теваракка аланглай бошлайди. Бундай пайтда итлар қутку ва пишангга ниҳоятда муҳтоҷ бўлишади. Агар шу тобда бирор кимса келиб: «Бос!» деса, бас – улар ҳар қандай муқаддас йўриқнинг юзига панжа уриб, бўрилар тўдасини даштнинг янада олис буржига суреб ташлашга ҳозир турадилар. Буни сезган Оларит, «Бас!» дея ғазаб-ла ириллайди. Негаки, барча ёвқур табиатли жониворлар каби бу хил тўқнашувлар одам боласининг иштирокидан холи бўлмоғини истайди.

Нечун?

Бунинг боиси шундаки, жониворлар ботинида андишага ўхшаш ғаройиб бир йўриқ мавжуд бўлиб, бу йўриқнинг тартиби ҳамда ички моҳиятини инсон боласи икки дунёда ҳам идрок эта олмайди. Идрок этолмагани сабабли, у ҳамиша бузувчи обьект ролини ўтаб келади.

Хўш, инсон зоти англаб етиши қийин бўлган бу йўриқ қачон ва қай тарзда вужудга келган? Унинг ибтидосию интиҳоси қанақа? Шунингдек, чинданам у мавжудми?

Ҳа, у чиндан-да мавжуд.

У ер юзида жониворлар пайдо бўлган кездаёқ юзага келган ва шу дамгача улар ботинида ими-жимида яшаб келади.

Мазкур йўриқ жараёнини ёввойи олам қучоғида кўриш ва ўрганиш учун қалин ўрмон оралаш ёхуд баланд тоғларга тирмашиб юриш шарт эмас, бу табиий ҳолатни бизга жуда яқин бўлган ит ва мушук муносабатида ҳам бемалол кузатиш мумкин. Бунинг учун бирор мушукни жон-жаҳди билан қувлаб бораётган кўпракнинг барча хатти-ҳаракатини синчковлик билан кузатишнинг ўзи кифоя: бир қарашда, ит шу қадар ёвузлашганки, мабодо мушук унинг чангалига тушгудек бўлса, тирик қолиши гумондек туюлади. Худди кутилгандек, ана, кутурган ит мушукка етай деб қолди. Агар у яна жиндек зўр берса, тамом – шўрлик мушукнинг куни битди деяверинг. Бироқ сўнгти сонияда воқеа ривожи кескин ўзгаради – ит энг охирги лаҳзада мушукнинг чап бермогига атай имкон яратади ва шу билан мушук муқаррар ўлимдан кутулиб қолади.

Хўш, нечун сўнгти дақиқада ғазабкор ит мушук тимсолидаги ғанимини маҳв этиш фикридан воз кечди?

Бунинг сабаби ғоятда жўн – ит мушукни одатига хос тарзда қувлаган эса-да, аммо аввалида ундан бирон ёмонлик кўрмагани боис, ўзи сезмаган ҳолда беихтиёр ботиний йўриққа итоат этган, мушукнинг қутулиб кетмоғига изн берганди. Масалага янада ойдинлик киритадиган бўлсак, итни фавқулодда туғилган шафқат ҳисси эмас, балки она табиат томонидан жисми-жонига сингдирилган муқаддас қоида – йўриқ жиловлади.

Агарда ит мушук томонидан бирон ёмонлик кўрган бўлса, бунинг бутунлай акси кузатилади – бундай пайтда кўпрак ботиний йўриққа эмас, йиртқичлик майлига бўйсунади ва мушукни маҳв этмасдан қўймайди.

Бир-бирига зид бу конун-қоидалар ит ва бўрилар орасида ҳам мавжуд бўлиб, ўзаро муносабатда улар бу йўриққа жиддий амал қилиб келишади. Агар шу ўринда Оларитнинг бугунги сокин ҳолатини бироз таҳлил этадиган бўлсак, бунинг асосий важи шундаки, ҳозирча бўрилар тўдаси овланинг моли ва жонига дахл қилганича йўқ. Шу боис Оларит уларга нисбатан ўткир адоват туйғусини туймайди.

Бўриларга келсак, изларидан аҳмок бўлиб кувлаб юрган итлар галаси бу ҳудудда муваққат: сайҳонликни тўлдириб турган ўтовлар йиғилиб, қавм кўчган қуниёқ уларнинг ҳам кораси ўчади. Хуллас, ҳозирча ўргада зиддиятга арзигулик жиддий сабабнинг ўзи йўқ.

Бу эса ҳар икки томоннинг ими-жимида изларига қайрилиб кетишларига изн беради. Ва доимо биринчи бўлиб бўрилар жамоаси қўзгалади. Улар изларига қарай-қарай, йўртишганча, дашт қўйнига қуюндеқ сингиб кетишиади. Аммо, ит дегани, барибир итлигига боради, айрим кўппаклар аллақачон ном-нишони қолмаган бўрилар ортидан пўписали тарзда акиллашда давом этади. Уларни азбаройи ёмон кўрганидан эмас, итлигига бориб, яна бироз шовқин солгиси келади. Бу билан ўзларининг бачканга ва заифлигини янада кўпроқ ошкор этишаётганини, табиий, билишмайди.

Оларит ярим йўлдаёқ шерикларидан ортда қолиб, ёлғиз ўзи секин йўртишда давом этаркан, гоҳида учраган тепаликлардан бирига кўтарилиб, шамолга юз тутганча узок туриб қолади. У шувоқ бўйини ёқтиради. Бу хид кенглик маҳобатини юрақдан туймогига янада кўпроқ изн беради.

Оларит, айниқса, айни ёз оқшомларининг ўзига хос ҳолат ва манзаралари – кафтдек сайҳонликда қўнқайтан турли ўтовлар, ўчоқлардаги гулхан шуъласи, кўкка ўрлаётган тутунлар, ёш-яланларнинг ўйин-кулгуси, овул этагидан нозланиб келаётган чанқовуз саси, қирмизи уфқ рангларининг товлана-тovлана сўна бориши, ягринини силаб-сийлашга журъати етган кимсанинг қайноқ кафтидан таралаётган илиқ ҳарорат таровати ва яна кўп нарсаларни шувоқ бўйисиз тасаввур этолмайди. Оларит бу хид оғушида эркаланади, сархушланади ва ярим тунга бориб унда тийиқсиз бир истак – куйлаш исғаги бош кўтаради.

Қавм аҳли иримчи – итларнинг увлашини ёмон кўради, бирор фалокатни бошлаб келади, деб ўйлашади. Шунинг учун увлашга уринган ит борки, ҳамиша калтак остида қолади. Шу боис Оларит овулдан узоклаб, бирор дўнгликка

күтарилади-да, қадимги аждодлари қўшигини бошлаб юборади. Овози бўриникидан асло фарқ қилмагани туфайли, эшитганлар уни бўри деб ўйлайди. Аслида унинг бир томони бўрига бориб туташишини бирор билмайди. Бўрилар ҳам худди ўзларидек келишириб ув тортаётган итнинг иззатини қилиб, узок-якиндан унга жўр бўлишади. Ана шундай кезларда томонлар бир-бирларига нисбатан асло адоват сезмайди, шунингдек, дўстлик ҳам, бироқ ўртада қандайдир яқинлик юзага келмай қолмайди. Бу нарса жониворлар ботинидаги йўриқни янада кучайтириб, турли кутилмаган тўқнашувлар пайтида «кандиша»нинг этагидан маҳкамроқ тутмоқларига сабаб бўлади.

Шу ўринда куйидаги савол туғилади:

Хўш, Оларитдай жониворни тизгинлаб бўлармиди?

Турган гап, асло!

Аммо, минг афсуски, Оларитнинг узокроқ авлоди бўлмиш Қорақуюндек ўта ёвқур жонивор тизгиннинг энг баттари ҳамда энг азоблиси – гулда сакланмоқда ва бу бедодликка қарши Қорақуюн ботинидан ўрин олган аждодлар руҳи исён кўтармоқда эди. Итнинг, худди бангидек, шувоқ бўйини кўмсаши ва бу хидни илғаши ҳамон ўзида йўқ дараражада кутуриб кетишининг асл сабаби ҳам шу эди. Қорақуюн сўнгти кезларда қибла ели қанотига илашиб келиб қоладиган ўша таниш, қадрдон бўйни илҳақ кутадиган ва шувоқ бўйини туйган заҳотиёқ унда эрк туйғуси бош кўтарадиган бўлиб қолганди.

Эрман жони ичига сиғмай тўлғанаётган итга зимдан боқаркан, гоҳида Қорақулнинг ҳов бирда айтган гапини эслаб қолади. Қорақул ўзининг бош-кети йўқ тутуриқсиз гурунгларидан бирида шундай деган эди: «Бу оламда ғул итидек расво феълли жонзот бўлмаса керак. Бир қарасант, ўлиқдай чўзилиб ётиб олган, бир қарасанг, гайрати ичига сиғмай кўкка сапчиган, бир қарасанг, ўз эгасига ола қараган, яна бир қарасанг... Шу десанг, гулда ўнлаб ит тарбияладим, лекин ҳалигача бирортасининг феълини тўла тушуниб етмадим. Гоҳида, улар жин-пин измида эмасмикан, деган ўйга

бораман. Баъзида ичидарди борлигини сезиб қолиб, молга ўхшамай ўл, дея олдига турли ўт-ўланлар ташлайман. Баъзилари майсаларни танлаб-танлаб ейди ва ювош тортгандай бўлади. Баъзилари эса тескари, худди тирикликка қасди бордай, баттар қутуришда давом этади. Майли, улар бир ит, агар сенга чинини айтсам, гоҳида ўзим улардан зиёд қутураман. Қутурган кезларим барига қўл силтаб, киндик қоним тўкилган гўшам – Илонўрмаларга кетгим келади. Шу десанг...»

Қорақулнинг гурунгини тинглар экан, Эрманнинг кўз ўнгида қуйидаги манзара жонланади: Илонўрмалар – туҳумсимон икки қоятош оралиғидан бошланувчи эгри-бугри узун дара. Тевараги тик кесилган қоялар билан қуршалган бу дара чоғроқ ёнғоқзор водий билан адокланади. Қорақулнинг киндик қони ўша водийда тўкилган. Водий жанубида тепадаги кенг арчазор яйловга олиб чиқадиган энсиз йўлак мавжуд бўлиб, унинг кичик қавми илиқ-иссиқ кунларни ўша ёқда ўтказиб, қиши-қировли кунлардагина қутига энишган. Дарвоҷе, водийнинг шимол томонида яна бир тор йўлак бўлиб, у Қизилча қавмига қарашли қўшни воҳанинг маҳфий остонаси ҳисобланган. Қорақулнинг таъкидига кўра, ушбу остона туфайли қўшни воҳа ҳам «Илонўрмалар» деб аталаркан. Бир-бирига елка тираб турган икки улкан қоятош оралиғидаги тор йўлакдан хиёл бош эгиб ўтган одам кутилмаганда табиати ўта сўлим бир гўшага дуч келади. Қизик жиҳати, водийнинг акси ўлароқ, бу сўлим маконда бирорта-ям ёнғоқ дарахти йўқ, аммо ёввойи токлар бас деганча, узум новдалари дарахт ва қоялар юзига тирмashiб кетган, ҳатто булоқ бўйларида ҳам учрайди улар. Бу воҳадаги қавмнинг ўзига хос айро жиҳатларидан бири – қизлари ўта сулув, йигитлари эса ҳаддан ташқари рашичи ва бадгумон – кўзлари бирор бегона кимсага тушди дегунча манглайлари тиришиб, бамисоли қутурган итдай ириллай бошлашади. Аммо ниятинг тўғри, кўнглинг тоза бўлса, улардан яхши, улардан дилкаш одамнинг ўзи йўқ. Бироқ Қорақулнинг уларга нисбатан хусумати ўта чексиз, ҳар гурунгда қандайдир қиз туфай-

ли қавм йигитларидан калтак еган амакисини тилга олиб, Қизилча қизларидан бирини ўғирлаб қочишини айтади. Бу борада бирор эътирозни тан олмайди, қасам ичганман, дейди-ю, аммо қасамини адо этишни хаёлига ҳам келтирмайди. Ниманидир кутади, нималигини ўзи ҳам билмайди. Кўнглидан баттар қора ва чиркин хотираларини кавлаштирганча, гурунг беришда давом этади.

Қорақулнинг бу ҳолати Эрманга яхши таниш. Негаки, унинг ўзи ҳам ўзга қавмларга ёт кўз билан қарайди. Ўз навбатида, улар нигоҳида ҳам ушбу бегоналикни кўради. Бунда гурунг ўчогини билиб-билмай кавлаштирадиган айрим уруғ оқсоқолларининг айби ҳам йўқ эмас, улар ўтмиш хотирларига бериларкан, ўзлари билмаган ҳолда, овул йигитлари юрагига низо чўғини ташлаб қўядилар.

Қандай килиб дейсизми?

Жуда жўн тарзда.

Масалан, қавм кексалари гапига қараганда, айни дамда Олабош қавми эгаллаб турган кунчиқишдаги Яхбулоқ худуди Донишотадан бурун Кўкалабош қавмига тегишли бўлган экан. Олис ўтмишда нимадир содир бўлибди-ю, қавм у ерни тарқ этиб, Туяқўзни макон тутибди. Мана энди, улар тангутор водийда сиқилишиб яшаётган эмиш. Аслида Туяқўз водийси тор эмас, ғоятда кенг, янада аникроғи, ўша Яхбулоқ худудидан ўлса ўлиги ортиқ. Аммо бор муаммо шунда эдики, қачонлардир у ерда ота-боболари яшаб ўтган. Шундай экан, Яхбулоқ Олабошларга эмас, уларга тегишли.

Бор гап шу.

Қизик, нечун аждодлари у ерни тарқ этган?

Овул кексалари бунинг сабабини қидириб, йўқ ердаги тахмин ва даъволарни илгари суришда давом этишади. Тўғри, оқсоқолларнинг куракда турмайдиган бу хил даъвою достонлари қавмлар ўртасида жанжал қўзғаш ниятида эмас, шунчаки, одатдаги гурунг сифатида тилга олинади. Бироқ бу хил гурунглар ёш-яланглар онги ва шуурига ўзгача таъсир этиб, улар кўнглида қўшни қавмга нисбатан адоват хиссини

үйғотмай күймайды. Сүнг, оқибатда, хиёл важ тугилиши биланоқ бармоқлар тугун тортиб, күл белдаги яроққа югурға бошлайды. Бундан-да ёмони, барча эзгу ҳис ва тушунчалар ўрнини адоват эгаллаб, куда-андачиликда қатор муаммолар юзага кела бошлайды.

Бу ҳолдан Қалайбекка ўхшаш тұғма донишлар күп азият чекадилар. У гоҳида овул йигитларини сұхбатта тортиб, жохыллыкнинг ранг-туси борасида чуқур мұлоҳаза юритишини истайды. Бирок оқыл фикрга қулоқ тутувчилаар ҳамиша анқонинг уруғи. Оқибат, у гап уқмас йигитлар даврасини тарқ этиб, хаёли ва тасаввуридаги ўша донишманд ҳузурига бориб, у билан сұхбат қурмоқни маъқул күради, эринмасдан водийнинг шимол томонида жойлашған Ажинақоя қошига чиқиб боради.

У сертикан пастак бута ёнидаги қызығыш, япалоқ харсанғтошға чўкиб, қоя юзидағи суратларга тикилганча, ўша дониш сиймөнинг хаёлида жонланишини кута бошлайды.

Донишманд күп күттирмайды.

У, эгнида оқиши узуи пўстин, қоя бағридан оҳиста сиргалиб чиқиб келади. Ҳар сафаргидек кулранг қоятош биқинида бир муддат туриб қолади. Кейин унга тирсак тираб, йигит томон жиддий назар ташлайды. Қалайбек учун у қоя юзидағи барча катта-кичик суратлар муаллифи. Бироқ йигитнинг луғат бойлигida «мусаввир» деган сўз йўклиги боис, қисқагина «донишманд» деб кўя қолади. Қалайбек у билан бўладиган хаёлий сұхбатдан ториқмайды, аксинча бу жараённинг узокроқ давом этишини истайды. Қоя юзидағи суратлар сұхбатда доимо бош мавзу вазифасини ўтайды.

Қалайбек мазкур суратларни ўзича уч гурухга бўлган – қоянинг ўнг ён юзасига ўткир жисм билан қириб, чегалаб туширилган турли жониворлар сурати биринчи гурухга мансуб бўлиб, негадир уларда одам боласи акс этмаган. Донишманд бу суратлар ҳақида чеҳраси нурланиб сўзларкан, жониворлар одамлар тазиикидан холи бўлган замонлар, дея ҳикоясига нукта қўяди.

Аммо қоя марказидан ўрин олган иккинчи гурухга мансуб суратлар томон юзланиши билан унинг чехрасидан нур қочиб, жиддий тус олади. У қўлига найза тутган ибтидоий одамлар шакл-шамойилини кўришни истамай, ички бир оғриниш билан кўзларини юмади. «Жонзотлар орасида одам боласидан баттоли йўқ! – дейди бир муддатдан сўнг аста қовокларини очиб, қизғиши ва қизил бўёкларда чизилган учинчи гуруҳдаги суратлар томон ишора қиларкан, оғир тебраниб. – Бу дунёда ер, қуёш, ой каби барча жонзот бир-бирига жондош ва биродар бўлиши лозим! Аммо одам боласи бу йўриқقا амал қилмайди! Шунинг учун мен бу суратларни қонли бўёкларда ишладим!..» Ҳакиқатан ҳам қонли бўёқда қонли саҳналар акс этган: ана, яғринига найза санчилган кўтосга ўхшаш улкан жонивор тиззалағанча туриб қолган, қўлларига ўткир найза тутган уч нафар сайёд навбатдаги зарбаларни бериш тараддуиди уни тевараклаб боришимоқда; хиёл сўл томонда кўксига бир эмас, бир нечта найза ҳамда камон ўқлари қадалган яна бир жонивор ўзининг сўнгти нафасини олмоқда; куйи ҳамда ўнг қанотдаги суратлардаги воқеалар янада аянчли... Табиатда ўчмас бўёклар мавжудлигидан бехабар Қалайбек бу суратлар қон ила битилган, деб ўйлайди, ички бир кўркув туфайли уларга бақамти бормасликка тиришади. Унинг фикрича, қоятошсуратлар мажмуасида акс этган барча воқеалар юз йил, нари борса, икки юз йилнинг нарисида рўй берган ҳодисалар сирасига киради. Агар шу тобда кимдир, «йўқ, бу суратлар кечаги давр маҳсули эмас, улар кам деганда, беш–үн минг йил нарисида қоя юзига муҳрланган», деса, ўлақолса-да инонмайди. Нега деганда, қадимиятга йигитнинг тасаввур дунёси ўта торлик қиласи.

Бу орада донишманд узун пўстини барлари билан тошлар юзини сийпалаганча қоя томон жилади. Қалайбек, хайр, деганча бўлмай, у қоя бағрига сингиб, зумда кўздан гойиб бўлади.

Қалайбек бир нарсани – хаёлоти маҳсули бўлмиш бу сиймо унинг ўзи, шуури, ботини эканини асло тан олгиси

келмайди, мабодо буни тан олар бўлса, яқин дўсти ва мас-
лакдошидан бир умрга айрилиб қоладигандек, тезда ўзини
чалғитишга урина бошлайди.

Унинг Ажинақоя қошида тошсуратларга тикилиб
ўтирганини кўрганлар, «Қалайбек жин-ажиналар билан
тиллашади», дея ғийбатини қилишади. Бироқ йигит бу
хил гап-сўзларга эътибор бермайди, ҳар «учрашув»дан
сўнг қалбида кучли яратиш иштиёқи ортиб, боши билан
ишга шўнгиб кетади. Ўз навбатида, тошйўнар асбоблари-
ни қўлига олиши билан иккинчи бир туйғуни – юрагига
ўт ёқкан ушбу иштиёқ ўзгаларнинг холисона муносаба-
тига ниҳоятда муҳтоҷлигини, янада аникроғи, рағбатга
chanқоқлигини туяди. Минг афсуски, бутун бошли овулда
Оқбўтадан бўлак уни тушунадиган кимсанинг ўзи йўқ –
бари лоқайдлик тўрига чирмалган. Баҳтига, у суйиб иш-
лайдиган буюмларга талабгорлар кўп, акс ҳолда Қалайбек
бу ишидан бирор маънавий ҳузур топмаган ва натижада,
аллақачон қўлинни ювиб, қўлтиғига урган бўларди. Хуллас,
йигитнинг туйғу ва түғёнлари билан теваракдагиларнинг
зигирча иши йўқ, улар учун Қалайбек шунчаки қўли гул
косиб, уста тоштарош. Ўша касби туфайли ўзга овулларда
ҳам унинг ҳурмати баланд, яъни Оқбўта оқсоқол ғуур-ла
таъкидлаганидек, Қалайбек учун тогнинг барча эшик ва
тешиклари ҳамиша ланг очиқ эди. Бу дегани шу маъно-
ни англатадики, дейлик, бирон-бир овулга тегирмон тоши
зарур бўлиб қолди. Бироқ оғир ва ноқулай юкни – ҳали
ўрга, ҳали гўрга тирмашиб дегандай – бу овулдан у овулга
олиб боришининг ўзи бўлмайди. Шунда қўшни қавм ахли
йигитни эҳтиром билан ўзлари томонга таклиф этишади,
қўлларидан келганча иззатини қилишади. Шусиз ҳам кас-
би ва хушхулқи туфайли қавмлар орасида алоҳида нуфуз-
га эга бўлган Қалайбек улар ўтинчини ерда қолдирмай,
қабатига овулнинг тўрт–беш бўз йигитини олади-да, шу
яқин-атрофдан тегирмонтошга яроқли тошни қидиришга
тушади. Учратса, ҳафта-ўн кун ўша ерда қолиб, керакли
жиҳозни йўниб беради, мабодо учратолмаса, бошқа бирор

кулай йўлини топади. Қисқаси, қўшни қавмнинг кўнглидан чиқмай қўймайди. Барчанинг корига ярагани учунми, у қавм ва уруғларо зиддиятлардан холи – ҳаммага бирдек эъзозли ва ҳурматга лойик одам. У мана шу тарзда эл оралаб юраркан, ҳамиша бир ҳолдан – инсон қавмининг зиддиятсиз яшай олмаслигидан ҳайрати ортарди.

Шунингдек, Ажинақоя пойида лаганбоп қат-қат силлиқ тошлар мажмуаси мавжуд бўлса-да, уларга қотинишга ботинмас, яъни қон рангидаги бўёқларда акс этган шафқатсиз ов саҳнаси бунга монелик қиласди. Бу маконга зиёратгоҳ сифатида муносабатда бўларди. Шунга қарамай, ҳар сафар силлиқ тошларга ҳавас билан кўз ташлаб кўйишни канда қилмасди. Боз устига, тошлар ранг-баранг, улардан қанчадан-қанча нафис буюмлар йўниш мумкин.

Қалайбекнинг яхши одати, тош йўнишга ўтириши ҳамон бу дунё икир-чикирларини бутунлай унутади, тош юзасида пайдо бўлаётган ғаройиб шакл ҳамда безаклардан кўнгли адоксиз ҳисларга тўлиб-тошади. Ана шундай кезларда у теваракдаги тоғу тошларни қучгиси, шўх болакайдай бор овозда ҳайқиргиси келади. Бироқ ҳув нарида, Кушкўнмасда кўнқайиб турган укасининг ўтовига кўзи тушиши билан рангдор туйғулари бирдан хира тортиб, ҳозиргина кўзига тароватли кўриниб турган чўнг тоғу тошлар ўта ҳавфли экани, яъни унинг қучогида янги безак топганида ўзида йўқ қувонадиган Қалайбек отлиғ йигитдан ташқари, қон ва жонга ташна кимсаларда мавжудлигини гўё эндинга идрок этгандек, дарров маҳзун тортади. Ўз бағрига яхши-ёмон воқеа ва ҳодисаларни ими-жимида яшира билиш қудратига эга бўлган тоғларга нисбатан нафрата га ўхшаш англарсиз бир туйғуни тужади. Ҳа-а, бу тоғлар маккор, ахир у ўзининг одам топмас овлоқ пучмоқларидан бирида иниси Эрманни неча муддат кўздан панада – қулликда сақламади, ҳар йили неча-нечада одамлар унинг бағрида, сувга тушган тошдек, изсиз гойиб бўлмайди дейсиз. Унинг бехудуд бағридан бирон кимсани қидириш, худди ғарамдан игна излашдек бир гап. Ва агар

чини билан қидирилса, йўқолган игнани ғарам орасидан топиш мумкиндир, аммо тоғлар бағридан эмас.

Тоғлар – сокин!

Тоғлар – алдамчи!

Тоғлар – бадкир!

Қалайбекнинг назарида, тоғларнинг бадкирлиги одамзод тимсолида ҳам бўй кўрсатади. Ана, иниси Эрман ўзига ўхшаш бир банданинг ширин жонини ситиб олиш нияти ва қасдида тоғнинг овлоқ бир қучогида мисли қоплондай пусиб ётибди. Билмаган одам дўнгдаги ўтовни бирор чўпоннинг қўналғаси деб ўйлади. У ерда бир қўлида тиф, бир қўлида ўт сочар яроқ тутган бандаси пайт пойлаб ётганини хаёлига ҳам келтирмайди. Бу камдек, зарур пайтда ғаним бўғзига чанг солиш йўригида тарбияланаётган гулдаги итга нима дейсиз? Ўтов ёндорига қатор териб қўйилган оғоч наизаларга-чи? Наҳотки, ғанимга биргина қайноқ ўқ камлик қиласа? Умуман олганда, одам ўлдириш учун шунча оҳанжама не чикора?

Бу ёқда Оқбўта оқсоқол, «ҳаммасига вакт даво», дейди. Аммо, ҳамма нарсани даволашга қодир вакт ҳам адоват қаршисида ғоятда ожиз экан. Агар у ожиз бўлмаганида, Эрман аллақачон аҳдидан қайтган, киши қонини тўкишдан кўра, бошқа бирор-бир фойдали юмушнинг бошини тутишни ўйлаган бўларди. Таажжублиси шундаки, қавмда эс-хушли одамлар анқонинг уруғи эмас, етарлича. Аммо ўшалар ҳам Эрманинг бу саъй-ҳаракатини қоралаш фикридан йироқ эдилар. Қолганлар ҳақида гапириб ўтирумаса ҳам бўлади.

Қалайбек тағин фикр қиласи, чамаси, тоғларнинг яна бир хатарли жиҳати – уларнинг сукут саклашидир. Агар у сукутга чўммай, вакт-бевакт яғринини, кўп эмас, хиёлгина сил-киб-силкиб қўйганида борми, одам боласи чивиндек жони ғамида мўмингина бўлиб қолармиди. Негаки, хатардан холи вакт ва маконда одамзод ўзини осмон чоғлайди. Бу дунёга сигмай, не истаётганини ўзи ҳам билмайди. Зиддиятларга ошна тутуниб, йўқ ердаги гавғоларни қўзғаб юради, ўзича

дамида ош пиширади... Қалайбек шу тарзда фикр юритаркан, кейинги пайтларда яна бир сезгани шу бўлдики, иниси Эрман ўзича интиқом онларини интиқиб кутаётгандек-у, аслида Кушкўнмасдек катта худудга эгалик хуқуқидан сармастдек эди. Ана, овул ахли ҳалитданоқ «Кушкўнмас» деган иборани тилга олмай қўйган, у ер энди «Эрманнинг жойи» дея атала бошлаган. Эрман булардан бохабар эса-да, ўзини билмасликка олади. Қалайбекнинг наздида, у гохида номигагина нолиб қўяди. Шу гумон остида иниси билан жиндек тортишиб ҳам олади. Аслида гумон тегирмонига у эмас, Эрманнинг ўзи сув қўяди.

– Шу десангиз, оғизга сўз олганда жуда эҳтиёт бўлиш керак экан, ака! – дейди иниси, сизга кўзим учиб турганча йўқ эди, деган оҳангда. – Мана, оқибат, боғлиқ итдан ҳеч фарқимиз қолмади...

– Нолима! – дея акаларча танбех беради Қалайбек, сўл қўлидаги емак тўла тугунни тошлардан бири устига қўяркан. – Бу қисматни ўзинг танлагансан!

– Шу... торигиб турган пайтимда кеп қолдингиз-да...

– Сен ториқма!

– Айтишга осон...

– Унда овулга қайт, сени ким тутиб турибди бу ерда.

– Овулга тиригим эмас, ўлигим қайтади, агар...

– Ҳадеб «агар»лайверма, энсани қотириб!

– Мабодо жанжаллашиш ниятида келмадингизми?

– Биласан, жанжалга тобим йўқ.

– Билганим учун ҳайронман-да.

– Хай, унда сенга бир гап айтайми?

– Айтинг, кулоғим сизда, ака.

– Йигитсан! – дейди Қалайбек юрагидаги оташни жиловлашга тиришиб. – Бу ерда умрингни бехуда ўтказмай, тўғри унинг овулига уриб борсанг-чи! Бир бошга бир ўлим, дея уни яккама-якка курашга чорласанг-чи!

Бу гапдан сўнг у Эрманни сапчиб-сачраб кетишни кутади. Аммо у кутганидек бўлмайди – иниси гуноҳкордек бошини эгади, шу ҳолда бир муддат туриб

қолади, сўнг кўзини ердан узмаган кўйи, хаёлчан бир тарзда қандайдир жувоннинг номини тилга олиб, ғаним овули томон қадам босмасликка сўз берганини айтади. Қалайбек, «бу – бир баҳона бўлса керак», деган ўйга боришга улгурмай, Эрман бот ўша аёлнинг номини тутган кўйи, уни дунёдаги энг нодир сўзлар билан таъриф ва тавсиф этмоққа тушади. Аёлнинг суратини гўё ундан қизғангандай, нукул сийратини таъриф этади. Бунга сари Қалайбекнинг ҳайрати орта боради. Негаки, бу кезда Эрман таниб бўлмас даражада ўзгаради. Қалайбек унинг ҳаяжондан чақнай бошлаган кўзларига таажжуб-ла боқаркан, беихтиёр ёқа тутади, «наҳотки шу сўзларни айта билган одам ўзга бир банданинг жонига қасд қила олса», дея ўйлади.

У бу саволга жавоб қидиргандай, аста теваракка разм солади. Кўзи ўтов ёндорига қатор териб қўйилган оғоч найзаларга тушгач, яна таъби хира тортади. Қизиқ, бирор ёввойи жоноворни эмас, балки инсон жисмига осонгина санчилиши кўзда тутилиб, ғоятда ҳафсала билан ишлов берилган бу оғоч яроқларни йўнаётган пайтда Эрман нималарни ўйлади экан? Тағин битта эмас, ўнга яқин. Бир кишига кўплиқ қилмасмикан булар? Наҳотки, ҳозиргина қандайдир аёлни гўзал лутф ила таъриф ва тавсиф этган, қўйиб берса, унга сажда қилишга ва ҳатто этагини ўпишга ҳозир турган Эрманинг иши бўлса шу?

Одамнинг ҳеч ишонгиси келмайди.

Қалайбек шу саволлар оғушида Кушкўнмас ҳудудини зимдан кўздан кечирабкан, дабдурустдан илгари эътибор бермаган бир ҳолни – пистирмада ўтирганини пайқаб колади. Эрман шундай жойни танлагандики, водийга бош сукмоққа ҳадди етган ғаним борки, аниқ нишонга айланиши тайин эди. Қатор харсанглардан бири ортига биқиниб олган ўтов соҳиби уни биргина ўқ билан осонгина саранжом қилиши ёхуд оғоч найза билан кўксини тешиши мумкин эди.

Тоғлар кўзига балодек кўриниб, Қалайбек ғаройиб бир ҳисни туюди – қани энди, ер юзидан барча тошларни бутунлай супуриб ташлашнинг имкони бўлса! Ана шунда

бариси – дўстдан тортиб душмангача яққол кўзга ташланиб турарди. Боз устига, чўнг тоғлар орасида ториқкан нигоҳлар чексизликда қулоч отиб, кўнгил эзгуликка тўлармиди?

У шунака пайтларда туйқусдан қалбини жунбишга келтирган туйғуларини ким биландир ўртоқлашгиси келади. Аммо биладики, агар дилидагини тилига чиқарар бўлса, ҳамма, шу жумладан Эрман ҳам уни фирт аҳмокқа чиқариши тайин. Боз устига, шусиз ҳам у акасининг ўтовга келиб-кетишиларини кўпда хушлайвермайди ва гоҳида буни яшириб ҳам ўтирумайди. Боиси, Эрман – аламзада, Қалайбекнинг ҳамма нарсадан яхшилик кидириши, бу қусурли дунёни эзгуликка йўғрашга бўлган барча интилишлари унга сира ёқмайди. Назарида, акаси юрагида оловланиб турган қасос ўтига атайин сув сепиш ниятида қадам ранжида қиласидандек туюлади. Билмайдики, худди Қоракул болалигида юз берган кучли зилзила туфайли кўчки тагида қолиб кетган қишлоғини ҳеч унуполмаганидек, Эрман ҳам кулиқда кечган дамларини асло ёдидан чиқара олмайди.

Ўша машъум зилзиладан омон, аммо ота-онасидан айрилиб, фирт етим бўлиб қолган Қоракул сал наридаги Қизилча қавми томон юрмай, таваккалига кунчиқиши тарафга йўл тортганидан ҳалигача ўзича масурланиб юради: «Бола бўлсам-да, каллам тўла экан, дўст-душманни ажратабилганман. Эмасам, юардим ҳозир Қизилчанинг меҳнатини қилиб...»

Баъзида эса, сира кутилмагандан Эрманга тирғалиб қолади:

– Ранг-рўйингта қараганда, сен шулардансан-ов!..

Эрман у назарда тутаётган Қизилча қавми ҳакида ҳатто бирор тасаввурга эга бўлмаса-да, бу ҳақда тортишгиси келмай, елка учириб кўя қолади.

– Аниқ шулардансан, – дея бунга сари баттар авж қиласиди Қоракул. – Ҳали кўрасан, овулинг сулувларидан бирини тўшимга босиб, тоза ичингни куйдирман мен сени!

Бу гап етти ёт бегона Қизилча қавми шаънига эмас, ўз овулига қарата айтилгандек, Эрман ўзида йўқ тутақиб ке-

тади. Ва шундай бир аччиқ гап қиласы, Қорақул алам ва ғазабдан тутаб, тутақиб, унинг бошига туширмоқ учун чох теварагини гир айланиб тош қидирмоққа тушади. Аммо Ойбекачнинг ҳүшёргили туфайли бўғзигача ишга кўумиб ташланади. Эрман эса қолган аламини шерикларига сочади:

– Бу ярамас, иблис қулнинг қиликлариға яна қанча чидаш мумкин, а?!

Бироқ итдай ҳориб қайтган ҳамроҳларидан тайнли бир гап чиқмагач, баттар хуноби ортиб, тақдиридан янишга тушади, сўнг гўё бандасидан эмас, тирикликтан аразлагандай, ҷоҳнинг бир чеккасига бориб, ғужанак тушиб ётиб олади.

У гоҳида ўзи каби ғул тубида ғужанак тушиб ётиб оладиган Қоракуюнга боқаркан, кўнглига шафқат ҳиссини доритмаслик учун Итолмаснинг номини тутмаган ҳолда, ҳар бир сўзини чертиб-чертиб:

– Кўнглим алдамайди, у ярамас сенинг чанталингда жон беради! – дейди.

* * *

Кўп ҳолларда кўнгли алдамаслигини у яхши билади.

Буни неча бор синаб кўрмаган дейсиз.

Ойбекачнинг гўзал рухсорига илк бор назари тушган кездаёқ, негадир айнан шу аёл ҳалоскори бўлиши мумкинлиги лип этиб кўнглидан ўтган, бироқ кейинроқ ақли буни инкор этганди – аёл боши билан ҳалоскорлик вазифасини қандай уддалаши мумкин: ахир бу иш оғир шотини киши билмас чоҳга тушириш билан чегараланмайди-ку, аксига олиб бунинг имкони ҳам йўқ – тунлари Қорақул чоҳ оғзини бамисли сергак итдек кўриқлаб ётади. Хай, уни бир амаллаб чалғитди ҳам дейлик, сўнг оқибати нима бўлади? Бу қиласишини Итолмас кечиравмикан, кейин уни тирик қўярмикан? Ва энг муҳими, шуни била туриб Ойбекач бу қалтис ишга қўл урармикан? Хуллас, кўнгли жувондан умидланар, шуури эса бу умидворликдан хи-

жолат тортарди. Бу камдек, аёлнинг ичдан нурланиб, ёлқинланиб турувчи кўзларида, теварак-атрофдаги ким-саларнинг ҳиссиз, лоқайд ва совук қарашларидан фарқли ўлароқ, ҳамдардликдан ташқари, таассуф ва қаҳрга ўхшаш шундай бир ифода зухур эдики, қуллик нонини кавшаб юргандан кўра ўлмоқ минг карра афзал туюларди унга. Аёлнинг мана шу таънали қарашидан қутулиш учун гоҳида, беихтиёр, ўлимни истаб қоларди. Лекин шунга қарамай, аёл тутқунлар тақдирида қандайdir ӯчмас из қолдириши тайинлигини сезиб турарди.

Иттифоқо, кунлардан бирида ярим тунда чоҳга шоти сирғалиб тушганида, Эрман дастлаб пинак бузмади. Оқшом кайфи тароқ юрган Қоракул яна ниманидир бошламоқчи, деган ўйга борди.

Бироқ сира кутилмаганда юқоридан аёл кишининг кескин ва шиддатли шивирлаши эшитилди:

– Бўлақолинглар, э!

Барча нарсани кутса-да, бу каби синоатни икки дунёда ҳам хаёлига келтирмаган тутқунлар аввалига бир муддат довдираб қолишли, сўнг тимирскиланиб, шотига яқинлашишли.

Қоронғи туйнукдан аёлнинг шиддаткор яниши эшитилади:

– Бўлақолсаларинг-чи тезрок!

Эрман биринчилардан бўлиб шотига оёқ кўяркан, ҳаяжон тўла оҳангда шерикларига деди:

– Ҳар ким ҳар томонга, эмасам баримиз қўлга тушамиз!

У, ўз хаёлида, ташқарига чиқиши билан хайр-маърузни насия қилиб, ўзини қоронғи тун қаърига урмоқчи эди. Бироқ чоҳ оғзида мисли арвоҳдай бўлиб турган Ойбекач унинг енгидан тутиб, зумга тўхтатди-да, ғоятда қатъий оҳангда:

– Шарти шу – бу овлу йўлини бутунлай унутасанлар! – деди.

Эрман аёлнинг қайнок тафти ва илиқ нафасини жуда яқиндан туюркан, ўта ночор вазиятда бўлишига қарамай, ноаниқ бир ҳисдан юраги бир қалқиб тушди. Ўз навбати-

да, тун бўлишига қарамай, жувоннинг ўқдек қадалиб турган кўзларида шу маънени ўқиди: «Ваъдангни эшитмадим!»

– Сўз бераман, овул йўлинни бутунлайга унугтаман! – деди у ҳаяжондан нафаси бўғзига тиқилиб. – Сиз учунгина бу томонларга қайтиб қадам босмайман!

Бу мулокот, йигитнинг назарида, жуда узоққа чўзилгандай туюлди. Қизиги, ўшанда илк бора аёлни суйишини ҳис этди. У озодлик лаҳзаларини нечоғлик зориқиб кутган бўлишига қарамай, жувонни бошқа қайтиб кўрмаслигини ўйларкан, алам ва айрилиқдан додлаб юборай деди. Аслида у аёлнинг чиройига эмас, унинг ўқтамлиги ҳамда журъатига ошиқ эди. Кўшни овул гўзали Мойчечакка нисбатан бу хил ҳисни ҳеч қачон туймаганди. Қизни ўйлаган кезлари, уни бирор овлоқда учратиб маҳкам бағрига тортишу дил изҳор қилишдан бошқасини орзуламасди. Аммо Ойбекач бу хил орзу ва тасаввурларидан жуда йирокда эди, ҳатто жувоннинг кўлинин тутиш ҳақидаги ўйнинг ўзи, унинг назарида, мумкин бўлмаган ҳол эди. Йигитнинг Ойбекачга нисбатан бўлган муҳаббати асло ўзга бирорвга айтиб бўлмайдиган ва бир умрга юракда пинхон сақланиши лозим бўлган муқаддас туйғу эди! Бу туйғуни ўзидан бўлак одам боласининг англаши қийиндек эди. Бу муҳаббат ҳеч нарса ваъда бермаганидек, бирор нарса тамаям қилмасди. Шунингдек, ундан узоқлашиши, имкони борича олислаб кетиши лозим эди!

Эрман аёлни ёнлаб ўтиб, тун кўйнига шарпа янглиғ сингиб кетаркан, хийла ортда қолиб кетган шерикларининг откаби дупурлашидан ғаши келди. Бироқ ҳозир бирорвга гап уқтирадиган фурсат эмас. Шунинг учун аллақачон хушёр тортган итлар шовқини остида янада илдамлади.

У аввалдан пухта ўйлаб қўйилган ва шерикларидан сир тутилган режа асосида сой ёқалаб қочишида давом этаркан, худди кутганидек, овул тарафдан кетма-кет ўқ овози эшитилди. Аммо Эрманинг ҳадиги яроқдан эмас, ҳали-замон изидан етиб келиши тайин бўлган фул итларидан эди. Итлар учун кеча-кундузнинг фарқи йўқ, ҳидини олса бас – зумда

кувиб етади. Итлар чанталида жон бергандан кўра, яхиси, сойга оқиб ўлгани маъқул. У изи ва ҳидини йўқотиш ниятида сойнинг саёз соҳилига тушиб, бир муддат сув кечиб борди-да, сўнг Бурунқоя қошидаги ёйикдан сойни кечиб ўтди.

У қўрқув ва ҳаяжондан қалтираган ва ҳолдан тойган бир алфозда шаршарага етиб келди-да, гўё ҳозир орқа этагидан ит тортиб қоладигандек, жонҳолатда сув пардаси ортига шўнғиди. Бахтига, худди кутганидек, шаршара орти бўшлиқ экан. У сув пардаси оғушидаги коя пойи бўйлаб, худди кўрдек пайпасланганча олға жиларкан, тўсатдан кўли бўшлиққа кетиб, қандайдир камарга дуч келганини англади. Иккиланиб турмай унга бош сукди. Камар ичи зах ва намчил, энг муҳими, сув зарраларидан холи эди. Эрман, ҳаяжони зўридан, эгнидаги шалаббо кийимларини ечиб, сиқиб ташлашни хаёлига ҳам келтирмай, беихтиёр камар тўрига интилди. Қачонки камар тўрига етгачгина шериклари эсига тушди, уларнинг холи не кечди экан? Буни минг истаса-да, бироқ ташқи сасни эшишишнинг асло имкони йўқ – тепадан қуйилаётган улкан сув қулоқни қоматга келтирди.

Эрманни ўз қучогига олган шаршаранинг эса на пинжидаги қочоқ билан, на овулдаги бесаранжомлик билан бир чақалик иши бор эди. У ўша-ўша водийни шовурга тўлдириб, коя пойидаги қиррадор харсанѓтошлар юзини ювганча, қуйидаги сой томон ошиқишда давом этарди.

Шаршара дегани ўзини тоғларга тенгдош деб биларди!

Шаршара дегани ўзини тоғлардан кучли санаарди!

У, «бу дунёда мен емирмайдиган нарса йўқ», деб ўйларди.

Чиндан-да, сув дегани табиатан ўта кучли ва тиришқоқ келади. У замин қаърида бўладими, ё ер юзасида жавлон урадими – ҳеч вакт тинч турмайди. Унинг энг севимли бир эрмаги – йўлига кўндаланг бўлган неки тўсиқ бор, уни емиришни, парчалашни яхши кўради. Бу юмуш учун вакт ва замоннинг аҳамияти йўқ – тикилган жойидан қон олмай қўймайди у.

Айтганча шаршара, тоғларга тенгдошман, дея ўзича ҳаволанса-да, ҳар ҳолда ёши миллион йилнинг берисида эмас, анча нарисида эди. У қачон бўлмасин тоғ кўксидан қайнаб чиқиши орзулаган жўнгина еости ўзанларидан бири эди. У орзуланиб юрган йиллари кучли зилзила рўй берди-да, тоғ табиати бутунлай ўзгариб, Чўнгқоя ҳудудида коса сифат улкан ботиклик юзага келади. Ботик асрлар давомида эриган қор, ёмғир ҳамда булоқ сувлари тўпланиши натижасида улкан кўлга айланади. Орадан яна бир асрдан мўлроқ вақт ўтгандан сўнг мисли денгиздек тे-ранлик, улуғворлик ва маҳобат касб этган кўл суви ташга интилиб, чиқиши ўзан қидира бошлайди. Буни қарангки, бўлғуси шаршара – еости ўзани кўлнинг тубига яқин ерда жойлашган бўлиб, ҳали-ҳанузгача ниятига етишолмай, яъни зилол булоқ сифатида тоғ кўксини зийнатлашга чоғи ва қурби етмай доғда юрарди. Кўл сувидан куч олгач, у булоқ эмас, биратўла шаршарага айланиб қўя қолди. Нафси-ламрини айтганда, унинг бу қадар юксак мавқега эришиши бежизга эмасди, чунки у мақсад йўлида тинмай интилиб, ўзи билиб ва билмаган ҳолда кўлдан Бурунқоягача бўлган масофада хийлагина салмоқли ишларни амалга ошириб қўйган, яъни тоғ қаъридаги юмшоқ жинсларни эритиб, еости йўлагини бунёд этганди. Кўл сувидан қувватлангач, йўлига ғов бўлиб турган барча тўсикларни мисли хасдек тўзғитиб юборди-да, улкан шаршара сифатида Бурунқояда юз кўрсатди. Гапнинг қисқаси, умри олис мозийнинг узоқ пучмоқларига бориб тақалувчи мазкур шаршара миллион йилнинг нари-берисини эслаб, ажабтовур хотиralар сўзлашга қодир эди-ю, бироқ уни тинглайдиган қулоқ йўқ эди. Дарвоҷе, яна бир гап – Тиллаводийга одам боласи қадам кўйгунга қадар, тогу тошларни тешмоққа ёлғиз ўзим қодирман, деб ўйларди у. Буни қарангки, ўта нотавон туюлган одам боласи тоғлар бағрини илма-тешик қилишда ундан кўра омилкорроқ чиқиб қолди. Сарик маъдан илинжика тоғ бағрини чўқилаётган одамлар қилиғидан бошда хўп ажабланган, сўнг уларнинг бу қадар тиришқоқлигидан

бағоят ҳайратланған. Кейинчалик эса одамзод хусусида унинг чиқарған холосаси шу бўлган – жонзотлар орасида одам боласидай тиниб-тинчимаси ва серғалваси йўқ! Улар теварак-атрофга дахл қилмасдан, бир-бирининг тинчи ва оромини бузмасдан яшай олмас экан!

Унинг бу холосага келишининг боиси шунда эдики, шаршара Тиллаводийга ташриф буюрган барча қавмларнинг турмуш тарзи ва хатти-харакатларини обдон кузаттан, ҳатто уларнинг қаердан келиб, қаерга кетганигача яхши билади. Масалан, кунчикишдаги корли довонлардан ошиб келган биринчи қавмнинг асл касб-кори маъданчилик эди. Қавм ахли тоғлар бағрини кавлаштириб, маъдан қидирар ва топган маъданларини ўзга жинслардан тозалаб, печда зритиб, турли шакл ва безаклар ясарди. Бу қавм шундоқ ёнидаги Учлиқояни, яъни унинг белидаги чоғроқ сайҳонликни мақон тутган бўлиб, улар томонидан ўта ҳафсала билан бунёд этилган тошқўргон харобалари ҳанузгача кўкка бўй чўзиб турибди. Бироқ шимол тарафдан босиб келган ёв – ўзга қавм тазиқига бардош беролмай, водийни тарқ этишга мажбур бўлдилар. Аммо орадан кўп ўтмай босқинчи қавмнинг ўзи ҳам кўчманчи қабила ҳужумига учраб, олис даштга бадар кетдилар. Кўчманчи қавм бетизгин эди, маъдан конлари билан уларнинг иши бўлмади – шамолдай келиб, шамолдай кетдилар. Улардан сўнг, Итолмасга қадар, водийга бошқа эга бўлмади.

Итолмас табиатан хийла ишбилармон эди – биринчи қавмдан ёдгорлик бўлиб қолган маъдан конини қайта жонлантирди, куллар меҳнатидан фойдаланишни йўлга кўйди. Бу юмуш, айрим кутилмаган фалокатларни демаса, ортиқча мураккабликни талаб қилмасди – маъданли тоғ жинсларини қазиш ва ювиш, улардан маъдан урвокларини ажратиб олиш – бор гап шу эди.

Шаршаранинг бу қавм ҳақида билгани шу эдики, улар ўз ишига у қадар уста эмас, каранг, ҳатто маъдан эритадиган печлари ҳам йўқ. Чамаси, печнинг уларга кераги ҳам йўққа ўхшайди. Итолмас ювиб тозаланган маъданларнинг

маълум бир қисмини вақти-вақти билан Учиқоянинг гору кавакларига бекитиб, қолган қисмини эса чарм халтага жойлаб, бир неча кунлаб қаёққадир ғойиб бўлади. Унинг қайси гўрларга гум бўлиши шаршарани мутлақо қизиқтирмайди. Умуман олганда, кейинги пайтда одам боласи билан унинг унчалик иши бўлмай қолган – ким нима килади ва нима қўяди, қисқаси, шаршара учун одамзод оёқ остида ётган тошдек бир гап, ҳатто эътибор бериб ўтиришга арзимайди. Мана, улардан бири ярим тунда қаноти остига кириб, биқиниб ўтирибди. Қолганлари эса, гўё кундузи куриб қолгандай, коронги тунда кувлашиб юришибди бир-бирларини итларга талатиб.

Тавба, нечун улар ярим тунда тўзғиб қолиши экан?

Шаршара ўзини ҳарчанд доно санаса-да, инсон қавмининг куракда турмайдиган айрим хатти-харакатларини англаб етмоққа ниҳоятда ожиз эди. Шу боис, фаҳми етган-етмаган нарсага ортиқча бош қотириб ўтирумайди. Ҳозир ҳам пинжига суқилиб кирган одам боласини эътиборидан мосуво этган ҳолда ўзининг азалий ҳамда абадий қўшигини барала куйлаганча, пойидаги харсангтошлар юзини ювиб, сойга ошиқмоқда эди.

Аммо унинг пинжидан паноҳ топган Эрманинг аҳволи ҳавас қиласи эмасди – тўсатдан рўй берган бу воқеа олдида у тамомила гангигб қолган ва бошида минг бир хаёл чарх урмоқда эди: «Ойбекач нечун бу тунни – тўй кечасини танлади?», «Нечун у туйқусдан бу ишга жазм этди?», «Итолмас тирик қўярмикан энди уни?!», «Йўқ, Ойбекач гўзал аёл – уни маҳв этмоққа киши кўли бормайди!» Бу хил тизгинсиз хаёллар боис, Эрман озодликдан қувнаш ва қувониш лозимлигини паққос унугиб қўйганди. Зеро, қувонишига ҳали жуда эрта – унинг қаршисида водийдан соғ-омон чиқиб кетиш муаммоси кўндаланг турарди. Боз устига, шерикларининг ҳоли не кечди, бу жумбоқ ҳам уни қаттиқ қийнамоқда эди.

Эрман ёлғизлик ва чорасизликдан сикилиб, беихтиёр ҳолатда шерикларини қўмсай бошлади. Агар улардан бири ҳозир қабатида бўлганида борми, турган гап, ғами ариб,

юрагига қувват инган, кечаги воқеаларни эслашиб, тонгни бир амаллаб оқартиришган бўларди.

Кечаги кун тутқунлар учун ғаройиб бир тарзда бошланганди: аввалига, соқчи йигитлар тўй ташвишлари билан банд бўлгани сабабли, тонгда уларни ҳеч ким безовта қилмади, Қорақулнинг таъбири билан айтганда, она қорнида ётган боладай чоҳда маза қилиб чўзилиб ётдилар. Сўнг у бугун ҳеч ким ишга чиқмаслигини зълон қилди. Тушга яқин эса, тўй нишонаси сифатида, чоҳга дастлабки сархил емаклар туша бошлади. Қорақулнинг беҳад кайфияти чоғлиги туфайли тутқунлар ҳафта бурун олис шаҳардан маҳсус олиб келингган мусалласдан ҳам тотиндилар. Қисқаси, гуруч ортидан курмак сув ичгандек, улар беармон едилар, ичдилар, мусаллас таъсирида обдон гурунглашдилар, бекорчиликдан ора-сира андак-андак мизғиб ҳам олдилар, эртага ишга чиқишлари лозимлигини ўйлаган кезларида эса, одатдагидек, Итолмасни чангитиб сўқдилар – кимдир уни қашқирларга ем қилди, кимдир унинг оғзига маъданли тош бўлакларини тикиб, бошини жилға сувига тикди, кимдир эса баланд қоядан пастга улоқтириди. Ўз навбатида, ора-сира туйнукдан хушҳол мўралаб, чоҳга у-бу ташлаб турган Қорақулни ҳам унутмадилар. Аммо томоқларига қарашиб тургани боис, ҳозирча унга оғир жазони раво кўрмадилар. Бироқ тўнг сокчи йигитларнинг барини лаҳимлардан бирига қамаб, оғзини харсанглар билан маҳкамлаб ташладилар, қани энди, ташга чикиб кўринглар-чи! Лекин эркаксиз қолган овул тақдирини ҳал қилишда тутқунлар орасида ихтилоф чиқди – кимдир овулни ер юзидан бутунлай супуриб ташлаш режасини олға сурди, кимдир бунга қарши чиқди. Қачонки Ойбекач номи бехос тилга олингачгина, беихтиёр ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетди. Ахир эркакнинг зўри бу ёқда-ку, қанақасига овул беэга бўларкан!

Сўнг ярим тунда бирдан...

Эрман бир нарсани билмасдики, агар бу тун, одатда, момолар ёхуд янгалар томонидан адо этилиши лозим бўлган удум – келин-куёвга ўрин ташлаш маросими, фалокат бо-

сиб, Ойбекачнинг зиммасига тушиб қолмаганида борми, тунги кочкин юз бермаслиги, яъни жувон бу ишга журъат этолмаслиги мумкин эди. Аслида ҳар қандай уй бекасининг юрагига ханжардек ботадиган мазкур маросим алами ундаги иккиланишга чек кўйиб, жувонга тийиксиз бир куч бағишлади. Барига ортиқча ирим-сирим ва маросимларга мутлақо хуши йўқ Итолмаснинг шошқалоқлиги, унинг сархуш бир кайфиятда ўтовга бош сукиб қолиши сабаб бўлди. Куёвнинг нигоҳи аёллар орасида мисли ғунчадай яшнаб ўтирган келинчакка тушаркан, бирдан уни тўшига босгиси келиб кетди. Етар шунча куттани! У шу истакда аёлларнинг барини ташкарига ҳайдади. Сўнг айиқдай лапанглаб, келинчак томон юаркан, бирдан унга айтадиган тузукроқ бирор гапи йўқлигини ичдан ҳис этиб, бу ҳолдан лолу ҳайрон туриб қолди.

Бироздан сўнг тилига келгани шу бўлди:

– Ўрин ташла!

Бу буйруқ айни шу дамда ичкарига бош суккан Ойбекачга эмас, аёллар кўзгалмасидан бурунроқ каттакон гулдор рўмолга чирманиб олган келинчакка қаратилган эди. Турган гап, Ойбекач бу буйруқни ўзига тегишли деб билди. Боз устига, қайси келинчак биринчи тундаёқ ўзига ўзи ўрин ташлайди?

Ойбекач шу андишада беихтиёр тўшаклар тахламига қўл чўзаркан, бу ишни аввалига одатдаги юмуш деб билди. Сўнг, кутилмаганда рашки кўзғалиб, тўшаклар бармокларини ўтдек куйдира бошлади. Ҳозир ўрин солиб бўлиши билан эри кундошини тўшига тортишини кўз ўнгидга гавдалантираркан, рашк ва аламдан жисму жаҳони азобда қолди ва тўсатдан бақириб юбормаслик учун маҳкам лабини тишлади...

Бир чеккада, оёқларини керганича, сузадиган ҳўқиздек бўлиб турган Итолмаснинг нигоҳи келинчакдан ўзгасини илғамас, ўрин солаётган Ойбекач эса унинг учун соядан ўзга нарса эмасди. Кундузиёқ катта хотинларининг қўнглини овлаб қўйгани боис, бу томондан жуда хотиржам эди. Биринчи

хотини Тожинор ҳадя этилган тилла тақинчоққа овунди-ю, лекин Ойбекачга совға қилингани ўтовнинг бир четида кераксиз матаҳдек ялтираб ётди-ётди-да, сўнг у ким томондандир ўмариб кетилди. Табиий, Итолмас бундан бехабар эди. У яна бир нарсани, яъни Ойбекачга ўхшаш туғма кайвони аёлларнинг кўнглини аллақандай ҳадялар билан овлаб бўлмаслигини ҳам билмасди.

Ойбекач қадимда ўтган момолари каби қавмни бошқариш салоҳиятига эга аёллар тоифасидан бўлса-да, аммо Итолмаснинг овулда ўрнатган қатъий йўриғи боис юзага келган муҳит таъсири туфайли жувондаги барча нодир хусусиятлар – онда-сонда бир бўй кўрсатиб қолишини хисобга олмаса – қолган пайт қалби ва шуурининг теран буржида димланиб ётарди. Бегоналар-ку майли, ўзининг кимлиги ва нималарга қодирлигини Ойбекачнинг ўзи ҳам билмасди.

Худо урган бир саркашман-да, деб ўйларди у ўзи ҳақида.

Бошқалар ҳам айни шу фикрда эди:

- Ўр, жуда ўр!
- Бир ўрлиги тутса, эриниям танимай қолади у!
- Ҳа, тунов куни қулларнинг ёнини олиб, Итолмасга не бир сўзларни айтмади...
- Тағинам Итолмас оғирлик қилди.
- У ҳамиша оғирлик қилади.
- Оғирлик қилди эмиш, яғринига қамчи билан солди-ку, айлантириб!
- Буям кам бу хотинга!
- Итолмасдан бошқа эр бўлганида, шу гапи учун ўлдириб кўя қоларди!
- Йўқ, ўлдиролмайди!
- Нега ўлдиролмас экан?
- Чунки у гўзал аёл!
- Нима, гўзал аёлнинг ойи борми?
- Ҳа, ойни ярим йўлда қолдириб кетадиган хусни бор!
- И-и, қисир хотиннинг хусни қаерга борарди!
- Худо бериб қолар унгаям...

- Э, берса, шу пайтгача берарди-да.
- Сабр... Худо ҳали унга шундай фарзандлар берсинки!
- Берсин-берсин!
- Феълини чарс демаса, яхши аёл у...
- Яхши аёл буйтиб юрмайди, келган йилиёқ дарров кўзилаб беради!
- Бу иш фақат унга боғлиқ эмас-ку...
- Ит ҳам, бит ҳам болалаб турганида, худо нега уни бу жиҳатдан қисди экан, а?
- Бу билан мени...
- Йўқ ердан нам олишни бас қилинг, ҳеч ким сизни ит деяётгани йўқ!
- Мен демоқчи эдимки...
- Шу... сиз демай туринг...
- Нима, оғзимга эгамисиз, и-и!
- Катталар сўйлаяпти, ов!
- Тўғри-да, аёл киши кўлидаги гўдаги билан чиройли-да!
- Ҳа, тұғмас хотин мевасиз дараҳтдай бир гап...
- Шуни айтинг, тұғмас хотиннинг чиройини бирор бөшига урадими! Ё унга нон ботириб ейдими!

Бу хил пасту баланд гап-сўзлардан Ойбекачни бехабар деб бўлмасди. Шунинг учун аёллар билан пачакилашиб юришни ўзига эп кўрмай, гоҳида бирор сабаб важидан эрига тирғалиб қоларди. Бирок Итолмас баъзи эркакларга ўхшаб на овозига, на ғазабига эрк беради – нордон нарса чайнаб қўйгандай, бирор муддат афтини буриштириб туради-да, сўнг ошиқмай белидаги қамчисига қўл юборади. Кўп урмайди, атиги бир қамчи уради, ургандаям жонни ачитиб уради, кейин жимгина ўтовни тарк этади.

Қамчи зарбини тотган Ойбекач эрини эмас, ўзини тақдири азал измига ташлаб кетган суюкли ёри – Тўқайбекни айблайди. Агар у қароқчилар тўдасига қўшилмаганида ва бошқа карвон қуриб қолгандай, амирликка қарашли карвонга хужум килмаганида, бу кунларга қолиб юрмасди. Ҳозир Тўқайбекнинг эркаси бўлиб ўтиради. Аммо бахтга қарши, амир сарбозлари қароқчилар тўдасини бу сафар аяб

ўтиrmади, барини битта қўймай қириб ташлашди. Шўрлик қароқчиларни ҳатто тоғнинг овлоқ каваклари ҳам асраб қололмади. Тўқайбекни эса овули биқинидаги арчазорда қиличдан ўтказиши. Шу кунларда унга узатилиши лозим бўлган Ойбекач кутилмаган бу фожеадан тамоман карахт бўлиб қолди. У карахтликдан қутулишга улгурмай, Итолмасга иккинчи хотин сифатида узатиб юборилди.

Итолмас эса ҳамиша бир ҳолдан, яъни қамчи еган кезларида Ойбекачнинг бошқа аёллар каби йифи-сиғи қилмаслигидан кўп таажжубланади. Хотини ўрнида бошқа аёл бўлганидами, уни нақ бўғзигача қарғишга кўмиб ташлаған бўларди. Ойбекач эса, мижжаларини намлаб, кўзларини ўқдай қадаб тураверади. Бу қилиғи камдек, қарашиб сира одам боласиникига ўхшамайди – яраланган йиртқичдай, кўзларидан учқун сачрайди. Айниқса, қочмоққа уринган тутқунлардан бири соқчи йигитлари томонидан отиб ўлдирилгандан сўнг Ойбекач зимдан эрига қарши уруш эълон қилди. Бу уруш бир кун келиб алангана олиши тайин эди. Фақат унга озгина туртки – учқун зарур эди. Эрининг кутилмаганда устига кундош олиб келиши тутаб турган аламнинг алангана олмогига зўр сабаб бўлди.

Ўша тун эри кундоши ёнида қолгач, Ойбекач ўтовлардан бирининг панасига ўтиб, ўз ёғида ўзи қоврилганча бир нуктага термулиб, узоқ ўтириб қолди. Сўнг аста бошини кўтариб, теваракка ғамнок разм солди. Шунда кўзи наридаги кигиз устида тўнкарилиб ётган баҳайбат қорага – Коракулга тушди. Аввалига, ит ётибдими, одам ётибдими, эътибор бермади. Кейин эса бирдан хушёр тортди. Синчиклаб қарасаки, эрининг итдан зийрак содик қули, одатига хилоф равишда, қаттиқ уйқуда. Жувон уни бу ахволда илгари сира кўрмаганди. Чамаси, Коракулнинг кайфи ошиб қолганга ўхшайди. Ойбекач кўлига илинган майдароқ тошни унинг яғринига қараб отди. Қорақул қилт этмади. Ана шундагина Ойбекач қачондан бери илҳақ кутаётган қулай фурсат охири етиб келганини дарров фаҳмлади. Бу ёқда эри кундоши билан

овора – бутун оламни унуган. Соқчи йигитлар ҳам хотинлари кўйнида ором уйқуга кетган. Кўшни ўтов тарафдан тунаб қолган меҳмонлар хурраги эши билади. Хуллас, ташқарида ўзи ва Қоракулдан бўлак тирик жон йўқ эди.

Ойбекач янада ишонч ҳосил қилиш учун Қоракулнинг тепасига борди-да, бармоғи учи билан уни аста туртклиб кўрди. Бунга жавобан Қорақул оғзидан бадбўй хид уфуриб, ғудранганча, иккинчи ёнбошига ағдарилиб олди.

Аёл чоҳ томон дадил ва илдам одимларкан, йўл-йўлакай, овозларинг ўчсин, дея ғулдаги итларга у-бу нарса ташлашни ҳам унумади. Шу тобда Ойбекачни акл-идрок эмас, оташли алам бошқаарди. Агар унинг чоғи етганида борми, юлдуз тўла осмон қаърида корайиб турган теваракдаги қоялардан бирининг белидан даст кўтариб, эри ва кундоши ётган ўтов устига қўндириб қўя қоларди. Афсуски, унинг кучи қояга эмас, чоҳ ёнида ётган узун шотини силжитишга ҳам етмасди. Арча оғочидан пишиқ-пухта ишланган шоти анча залворли эди. Қоракулдек одам, инқилаб-синқиллаб, зўрға эпларди уни. Шу боис ҳам шотини ҳадеб чоҳга тушириб-чиқариш баъзида унга жуда малол келарди. Сўкиниб, тутақиб, ала-мини тутқунлардан оларди. Бироқ бу сафар оғир шотини аёл эмас, унинг тимсолидаги алам кўтарди. Маълумки, аламнинг кучи ҳамиша ўта бисёр келади. Агар алам деғани чинакамига жаҳдланса борми, ойни қўёшга обориб уриши ёхуд кўкдаги юлдузларни маржондек териб ташлаши мумкин. Алам оғушида ўрганаётган Ойбекачнинг миясида, айни дамда, яккаш бир ўй чарх урарди: «Менга ўхшаш аёлларнинг бахти ва суюнчиғи бўлишга арзигулик гулдек йигитлар чоҳда тош қучиб ётишса-ю, нечун энди кўппак Итолмас хотин устига хотин олиб, вужудини ёш хотин тани билан иситиб ётиши керак! Хўш, қани бу ерда адолат?!»

Арча оғочли шоти узун ва залворли эди.

Бошқа пайт аёл уни жойидан жилдиrolmasлиги тайин эди. Аммо бу тун у Ойбекачга худди пардек енгил туюлди...

Тонгни шаршара бағридаги камарда қаршилаган Эрман аёлга бефарқ эмаслигига яна бир карра амин бўлди – кўзини очиши билан бу водийдан қандай қилиб чиқиб кетишни эмас, аввало Ойбекачни ўйлади, хаёлига келган нохуш ўйдан безовталаниб, беихтиёр камар ташқарисига ўрмаларкан, худди инидан эндиғина бош чиқарган полапондай, ўзини ташқи оламдан ажратиб турган сув пардаси – шаршараға тикилганча камар оғзида бир муддат туриб қолди. Кейин, ярамас Итолмас аллақачон уни бурдалаб, этини итларига ташлаган бўлса керак, деган хаёлга бораркан, димоги қаттиқ ачишиб, кўзлари ёшланди. Сўнг, чиқмаган жондан умид, дея сув пардаси ортидан овул томон мўралашга аҳд қилди.

У камардан мисли илон янглиғ сирғалиб чиқаркан, устига ёғилаётган сув зарраларидан янада ҳушёр тортди. Эгнидаги кийими сувга бўкмаслиги учун уларни ечиб камарга итқитди-да, сўнг нам тошлар устидан эҳтиёткорона одимлаб, дастлаб шаршаранинг сўл қаноти томон юрди. Аммо бу ердаги тор тирқишдан – қоя билан шаршара оралиғидан овул кўзга ташланмасди. У тошлар юзида сирпана-сирпана ўнг томонга жилишга мажбур бўлди. Бу ердаги оралиқ икки қулочдан зиёдрок бўлиб, сув пардаси ортига кириб чиқаётган кушларни Эрман шу ерда кўрган ва кеча тунда ўзи ҳам айни шу йўналишдан шаршара кучоғига интилган, янада аникроғи, жон-жаҳди билан отилганди.

Эрман сув пардаси ортидан секин бошини чиқариб, ташқарига мўралади. Тунда юзага келган бесаранжомлик тонгти куёш нурига чўлғанган овул рафторидан яққол сезилиб турарди. Овул аҳли ўта дилгир кайфиятда эди. Қатор ғуллардан бири ёнида, чамаси обдон калтакка пишган Қорақул ғамгин бош эгиб ўтиради. Ана, ҳозиргина қаердандир қайтган соқчи йигитлар Итолмас етовида қаршидаги сўқмоқни кесиб ўтиб, узун дара бағрига от кўйиб кетишиди. Суворийлар ортидан тикилиб қолган йигитнинг ички сезгиси овули айнан ўша томонда бўлиши мумкинлигини огоҳ этгандай бўлди. Шунингдек, ўзини шаршара

ортидан қидириш ўлақолса бироннинг хаёлига келмаслигини ўйлаб, кўнгли янада хотиржам тортди. Сўнг ўтовлар теварагида куйманиб юрган аёллар орасидан Ойбекачни қидира бошлади. У кўриниш беравермагач, юраги адосиз гуссага тўлиб, уни ўлдиришган, деган хаёлга борди. Аммо мижжаларини ёшлаб улгурмай, кутилмагандан ўтовларнинг биридан коса тутган Ойбекач чикиб келди. У ўша-ўша тинч ва бамайлихотир юрарди. Эрман ўзида йўқ шодланиб, шаршара ортига қайтди. Қоя юзидан тузукроқ жой – каттароқ камар қидиришга киришди. Ахир ярим тунгача шаршара ортида бикиниб ўтиришнинг ўзи бўладими.

У тунда тунаган камаридан, чамаси, икки қулочча юқоридан янада кенг, янада чукур камар топиб, унга баҳузур жойлашиб олди-да, зора вакт тезроқ ўтса, деган умидда мизғимокқа уриниб кўрди. Бироқ кучли сув шовури остида бунинг асло иложи йўқ. Бу ҳам етмагандек, Ойбекач хаёлидан кетай демасди. Эрман эса зумга бўлса-да уни унутишни, ўз ўйлари билан ёлғиз қолишни истарди. Аммо аксига олгандай, жувоннинг ўқтам, тиниқ ва дилбар чехраси эшикдан кувса, тешикдан кириб келар, назарида, у нигоҳи или йигитта нимадир демоқчи бўларди. Инчунун, Ойбекач бандилар билан ҳамиша нигоҳи орқали сўйлашарди, яъни нигоҳи билан ҳамдардлик билдирап, кўнгилларини қутарап, зарур пайтда тергаб кўяр, баъзида эса ошкора қаҳр билан: «Куллик ва хўрликка чидагандан кўра ўлиб қўя қолганларнинг минг карра дуруст эди!» – дерди.

Бироқ ўлмок осон эмасди!

Жон қурмағур жуда ширин эди!

Аммо Эрман учун жондан ҳам кўра орзуланган қасос онлари ширин эди. Азалдан маълумки, агар қасос онлари чин дилдан орзуланса, боз устига, онт билан муҳрланса, у ҳамиша жондан ширин туюлади. У умр мазмунига айланиб, кишини яшашга, ҳар қандай зулм ва хўрликка чидашга ундейди. Шу боис ҳам Эрман қасосли онларига етишолмай ўлиб кетишидан кўпроқ чўчирди. У ўч олиш иштиёқида ўтдек ёнаркан, ҳар кеча, бекорчиликдан, тур-

ли интиком режаларини тузар ва хаёлан улардан бирини адо этиб, Итолмасни қизил қонига бўяр, кундузлари эса минг бир азобда маъдан кавларди. Қисқаси, Эрман анчайин овкор феъл эди – бир қарасанг, ундан мўмин, ундан хокисор одам йўқ; бир қарасанг, яраланган йиртқичдай, чоҳга сифмай, ўзини ҳар ён ташлаган; бир қарасанг, ҳеч бир сабабсиз Қорақулга тирғалган, яна бир қарасанг... Баъзи қунлари эса кон йўлагидан қайтиб чиқмасликни истаб қоларди. Бироқ лаҳимдаги шароит шу қадар но-боп, шу қадар нокулай эдики, чала ошланган теридан тикилган халтаси қазилган руда парчаларига тўлар-тўлмас ташқарига ўрмалаб қоларди. Кончи йигитларни ичкарида қора чирок тутунидан бўғилиб ўлиш хавфи кўпроқ азобларди. Бунинг устига, сариқ маъданли рудани кавлаш осон юмуш эмасди – гоҳ чўккалаб, гоҳ чалқанча тушиб ишлашга тўғри келарди.

Эрман ўтган вакт давомида ички сезгиси ҳамда орттирган тажрибаси туфайли тоғ қаърида турли томонга тара-либ кетган маъданли томирларни тез ва осонгина илғаш ва аниқлай олиш даражасига етган малакали ишчига айланиб улгурганди. У ҳар тонг лаҳимга бош сукаркан, доимо бир нарсани – тоғни тешиб қочиб қолишни ўйларди. Турган гап, бу шунчаки хаёл эди. Лахимда тутундан бўғила бошлаган бандилар учун ташқарида яроғини шайлаб турган сокчилар ўқига учиб ўлиш роҳатлироқ туюларди.

Эрман тутундан беҳад азоб тортган кезлари бор захрини сокчиларга соғиси келарди. Афсуски, сокчилар Қорақул эмас у билан ади-бади айтишиб ўтирадиган, улар тирғалишга журъат этган кимсани сира аяб ўтиришмайди, нақ манглайига милтиқ кўндоғи билан тушириб қолишади. Қизиқ ҳолат, сокчидан калтак еган бандининг кўзига шу куни Қорақул ўта беозор, Ойбекач эса туғишганидан аъло кўриниб кетади. Бунинг боиси, Қорақул қанчалик кўпол ва жоҳил бўлмасин, кўлига кўпам эрк беравермайди – Ойбекачдан ҳайиқади. Дарвоқе, соқчи йигитлар ҳам аёлнинг ёнида ўзларини сипо тутишга уринишади. Гапнинг қисқаси,

жувонда шундай бир ботиний куч мавжуд эдики, унинг нелигини англашга Эрманинг идроки оқизлик қиларди.

Кунларнинг бирида тутқунлардан бири кутилмаганда шу гапни айтиб қолди:

– Қани энди Итолмасни қора ер ютса-ю, Ойбекачга уйлансам!

Улар эндигина кечки таомни адоклаб, ўчоқни тевараклаб ўтиришганди. Аввалига бу гапга зътибор берувчи бўлмади. Ахир ҳар оқшом чоҳда не бир гаплар айтилмайди, не бир ҳасратлар тўкиб сочилмайди. Бироқ юкоридаги хитоб илк бора тилга олинмоқда эди. У иккинчи маротаба хиёл бошқачароқ тарзда такрор этилгач, даврага бирдан оғир сукунат чўқди. Бошқалар қатори Эрман ҳам ичидаги қизғанишга ўхшаш ниманидир туйди. У бошини бир ён буриб, гап эгасига ғазабнок бокди. Бир оғиз нордон гап билан эсини киритиб қўймоқчи бўлди. Бироқ разм солиб қарасаки, гап эгаси бўлмиш дўнгманглай йигит бу дунёни бутунлай унугтган кўйи, оғир хаёлга чўмиб ўтирибди – туртсанг-да сезмайдиган бир аҳволда. Бироздан сўнг у аста бошини кўтарди. Киприкларида ялтиллаб турган кўз ёшлари олов ёлқинида бир лаҳзага акс этиб, аста яноқларини юва бошлади. Бу ҳолатдан Эрманинг юраги наштар санчгандай бир саншиб олди. У йигитга қарамасликка тиришиб, беихтиёр Уймовут қавмининг олд гўзалларидан бири бўлмиш Мойчечакни кўз олдига келтиаркан, негадир уни Ойбекач билан қиёслай бошлади. Йўқ, Ойбекачнинг ўқтам сиймоси қаршисида Мойчечакнинг рухсори анчайин хира ва нимжон эди. У ҳар қандай шабадага эгиладиган новдага, Ойбекач эса шамолу бўронларни писанд қилмайдиган арчага ёхуд тошлар орасида ўсадиган сертикан бутага ўхшаб кетарди. Аслида у ўша «тикан»лари билан йигитлар қалбидан жой олган. Уларнинг бир-биридан қизғаниши боиси шундан эди.

Дўнгманглай йигит тўсатдан пиқиллаб йиглашга тушаркан, деди:

– Агар у... Ой... Ойбекач бўлмаганида, бу азобларга ортиқ бардошим етмасди, аллақачон ўлиб кетган бўлардим!

Ойбекачга бошқалар ҳам безътибор эмаслигини Эрман азалдан сезиб юрарди-ю, аммо бу даражада деб ўйламаганди. Шу боис, рашки қайта қўзғаб, дўнгманглай йигитга тирғалмокқа важ қидира бошлади. Бироқ ўша таниш ички сезгиси бу сафар ҳам «бас» деганча бунга монелик қилди.

Одатда, фавқулодда кезларда уйғонадиган бу сезги Эрманни ҳеч қачон доғда қолдирмаган. Бу ғаройиб ҳолат унга болалиқдан таниш. Дейлик, у тогда қиялик бўйлаб бораркан, йўлда бирор бир кўнгилсизликка дуч келиши мумкинлигини аввалдан сезарди. Ўн беш йилнинг нарисида қўшни овулга тўйга отланган отасига тўсатдан йиғлаб ёпишган бола ҳам шу Эрман эди. Ўшанда ота кутимаганда тутқаноғи тутиб қолган ўғли билан андармон бўлиб, тўдадан қолиб кетган, илгарилаб кетганларнинг бир қисми эса кўчки тагида қолиб нобуд бўлганди. Шунингдек, Мойчечакка ошиқ бўлганида ҳам ўзини нуқул қандайдир чуқурликда ҳис этарди, баъзан ўша чуқурликни тушларида кўрар ва кимлар биландир олишиб чиқарди. «Қизнинг васлига етишгунча овул йигитлари билан жиққамушт бўларканмиз-да», дея ўйларди қўшни қавмга йўли тушган кезлари кўринган қорадан хавфсираб. Бироқ, буни қарангки, унинг йўлини қўшни овул йигитлари эмас, Итолмаснинг тўдаси тўсди. Тушларида кўрган чуқурлик эса ушбу чоҳ бўлиб чиқди. Баъзи ҳолларда сезгиси моддийлик касб этиб, бўлиши лозим бўлган айрим ҳолат ва воқеликнинг ранг-тусигача аниқ кўрса-да, бироқ нўноқлиги боис уни ўқий олмасди. «Сабр! – дерди шунда ички бир нидо юпатувчи оҳангда. – Сабр!»

Бироқ ўша сабр ортида нима бор?

Эрман унинг ортида нима борлигини ўша куни – чоҳга шоти туширилган тун хиёл фаҳмлагандай бўлди.

Шусиз ҳам тутқунлар сўнгги пайтларда Ойбекачнинг ёник бир қарашига тез-тез рўпара келадиган бўлиб қолишганди. Жувоннинг ўтли нигоҳи «ё ўлим, ё озодлик», дея уларни исёнга ундар, бироқ озодлик йўлида жонини курбон қилишни йигитларнинг бирортаси ҳам истамас-

ди. Бири қандайдир мўъжиза содир бўлишини, бошқаси эса ўша афсонавий ёмби топилишини кутарди. Ва худонинг берган куни, албатта, улардан бири туш кўрган, тушида бари озодликда юрган бўларди. Хуллас, соҳ туйнуги оқариши билан туш кўрган йигит уни сўйлашга, бошқалар эса жон қулоғи билан тинглашга, сўнг ҳар ким ўзича таъбир айтмоққа тушарди. Чохдаги йигитларнинг тақдиридек тушлари ҳам умумий эди. Агар туш таъбири кутилгандан зиёда чиқиб қолса борми, уларнинг кайфияти тоғдек кўтарилиб, Қорақулнинг жигига тега бошлашарди. Бу борада Эрман ҳамиша ташаббускорроқ эди.

– Сизга қийин, ака! – дейди одатдагидек уни «сиз»лаб. – Итда тиним борки, сизда тиним йўқ!

– Асло гапирма! – дейди жун арқонда чоҳга нонушта тушираётган Қорақул ўпкали оҳангда. – Ҳалакининг итидай доим у ёқдан-бу ёққа чопганим чопган!

– Шунинг учун ҳам сизнинг кунингизга тушиб қолишдан худонинг ўзи арасин деймиз-да, ака.

– Ия, менинг кунимга нима бўпти? – Қорақул бирдан ҳушёр тортади. – Еганим олдимда, емаганим кетимда, сизларга ўхшаб лаҳим кавлаб юрганим йўқ, яна нима керак менга?! Ундан кўра, менга ўхшаб ройишли бўлинглар, хизматни чин дилдан қилинглар, сўнг зора эркинда юрсаларинг....

– Кулдан итга айлан демоқчисиз-да, а?

– Бу билан мени итсан демоқчимисан?

– Тентакманми, сизни ит деб, ака.

– Йўқ, сен гапни айлантирма!

– Ака, қўйинг, овқатни заҳар қилманг.

– Ҳозир шу... заҳар-заққумингни бошингга ағдараман!

Куйида нонушта тушишини илҳақ кутиб ўтирган тутқунлардан бири жонҳолатда туйнукка қараб қичқириб юборади:

– Ойбекач!

Қичқириқсиз ҳам ўчоқбошида куйманиб юрган жувоннинг ўткир нигоҳини елкасида ҳис этиб турган Қорақул зумда тийилади. Яғринига калтак келиб тушишидан кўрқан

итдай кўзларини жавдиратганча чоҳдан узоқлашади. Чоҳдагилар эса, нонуштани заҳар қиласай дединг, дея Эрманга ёпишиб кетишади.

У ҳар тонг айни бир вақтда қўйига тушириладиган шотидан юқорига қўтариларкан, чоҳ оғзидаёқ қўлига кишин соладиган сокчи йигитнинг тунд башарасига бир мушт тушириб, боши оқкан томонга ура қочиб қолишни кўп ўйлайди. Бироқ бу ҳаракатидан зигирча наф йўклигини билгани боис, сал нарида ҳар қандай фавқулодда ҳолатга шай турган сокчи йигитларга, ғулдаги шамолдек елгир, бўридек йиртқич итларга аламнок кўз ташларкан, узун занжирга маҳкамланган кишанлардан бирига билагини тутиб бермоқдан бўлак иложи қолмайди. Айни шу ҳаракати, яъни итоаткорлиги Ойбекачнинг ғашига тегишини билгани сабаб бу пайтда бошини қўттармасликка тиришар, сўнг барибири уни кўриш истаги устуворлик қилиб, астагина теваракка разм солар, агар тонгги юмуш билан андармон аёллар орасида уни учратмаса, елкасидан тог ағдарилгандай, енгил тортар ва бир муддатдан сўнг эса кўнгли баттар ғашланиб, нигоҳи или жувонни қидиришга тушарди.

Кисқаси, узун занжирга тизгинланганча, сокчилар кузатувида ҳар тонг кон томон йўл тортадиган бандиларнинг ахволига овул аёллари аллақачон кўникиб улгуришган эсада, фақат Ойбекачгина бу ҳолатни ҳеч ҳазм қилолмас, ҳар сафар туткунларни кузатиб қоларкан, беихтиёр уф тортиб кўярди.

– Эсиз-з!..

* * *

Қорақуюн бутун тонгдан безовта эди.

Жонивор наридаги ёнбағирлик белидаги кўнғиртоб қоятош пойидан жимиirlаб сизиб чиқаётган булоққа, аникроғи, булоқ бўйидаги бўлиқ майсалар томон интилмоқда эди. Қани энди, ўша ўт-ўланлар орасида, назаридা, ўзга бир тусда яшнаб турган ялпизларга етишса-ю, авва-

лига тўйгунча уларни хидласа, сўнг ошиқмасдан биттаб-лаб ютса-ю, шунинг билан ярим тундан буён жисмини қийнаётган дарддан тезгина фориғланса. Бирок, ҳамма гап шунда эдики, бу истагининг амалга ошиш ёхуд ошмаслиги ёлғиз Эрманнинг диди ва фаҳм-фаросатига боғлик эди. Минг афсуски, одамзод жониворларнинг бу хил ҳоҳиш ва истакларини ҳамиша ҳам англаб етавермайди. Эрманга келсак, унинг бу борадаги тушунчаси ўта жўн эди – ит молмидики, майса кавшаса! Тўғри, майсаларга оғиз урган этхўр жониворларга унда-бунда қўзи тушган, лекин нечунлиги ҳақида бош қотириб ўтиргмаган. Ҳолбуки, этхўр жониворлар, хоҳ у ёввойи, хоҳ у хонаки бўлсин, вақти-вақти билан ўт чайнаб, жисмини турли дардлардан тозалаб туришини тоғнинг ёш боласи ҳам яхши билади. Аммо қўпчилик буни эътиборидан соқит этгани боис, бу ҳолга деярли ҳеч ким жиддий муносабатда бўлмайди. Буни қарангки, ғул итларини тарбиялаш борасида «бас» дегунча вайсаган Қорақул ҳам бу масала бўйича лом-мим демаган.

Қорақуюннинг тогялпизига бўлган истак ва ҳоҳиши оқшом олди бир бўлак этни ялпизга ўраб келган Омонтой томонидан кутилмаганда қондирилди.

Кўрада ғимиirlаб юрган Эрман унинг ғулга нимадир ташлаганини сезмай қолмади.

- Яна итга нарса ташладингми? – деди жаҳл билан.
- Зарил кептими... – деди Омонтой сир бой бермасликка тиришиб, кўзларини лўқ қилганича.
- Унда нега саси чиқмай қолди?

Омонтой гўё шунинг тагига етмоқчидай, бурнини хунук тортганча, ғулга мўралади ва кўрдики, ташланган эт бўлаги бир четда қолиб, ит сочилган ялпизларни тергилаб емоқда.

- Ия, бунингни ичи тўла дард экан-ку, – деди у феълига хос шовқинлаб. – Қара, ютақиб ўт чайнашини қара!
- Сен менга дўст эмас, душмансан! – деди Эрманнинг ғазаби баттар қайнаб. – Қачон қарама, кўзимга чўп сукиш пайида юрасан! Ахир, итга хўрак ташлама, деб неча марта айтганман сен нодонга!

— Ўзинг нодон! — Омонтой ҳар эҳтимолга қарши ғулнинг нариги томонига ўтиб, ундан ўтказиброқ ўдағайлашга харакат қилади. — Мен сенга айтсам, нодонларнинг нодони ўзингсан! Дўстман деб, душманинг ишини қилиб юрган маълунсан!

— Ия, тинчликми? — ундан бу хил гапларни кутмаган Эрман газабиниям унутиб, ҳайрон туриб қолди. — Нечун тўсатдан ириллаб қолдинг, а?

— Кеча оқшом гурунгда бир гапни эшидим, — деди Омонтой ўзича андак ҳовуридан тушган бўлиб. — Биродарим бўлатуриб, сен менга ажал тайёрлаётган экансан.

— Ия, бу яна қандай тухмат бўлди? — Эрман ажабсинди.

— Бу тухмат эмас, ҳақиқат, — деди Омонтой ўпкаланниб. — Сен мени итга едирмоқчи экансан. Мен аҳмоқ, гапнингга лакқа тушиб, ўзимга зўр бир душман орттириб опман. Кеча гурунгда шу гаплар бўлди. Жигига текканим учун бу мени энди омон қўймас экан, гулдан чиқиши билан биринчи бўлиб менга ташланаркан, еб-ютаркан.

— Оббо, яна ўша тирракилар даврасида бўпсан-да...

— Қаерда бўлишим билан сенинг ишинг бўлмасин, ё гапим нотўрими?

— Нотўгри, икки дунёда ҳам у сени емайди.

— Йўқ, авзойига қараганда, ямламай ютадиганга ўхшайди.

— Шунинг учун дўстлашиб олай дебсан-да.

— Ахир жоним ўзимга керак, — деди Омонтой алланечук тўлкинланиб. — Орқамдан ёrim бўзлаб қолмасин дейманда...

— Чеваргул...

— Ҳа, Чеваргул!

— Бўзлайди деб ўйлайсанми?

— Эмасам-чи!

— Шунинг учун эт ташладингми?

— Ҳа, оқшом ўзим емай, атай бунга опкелдим.

— Еяптими?

— Йўқ, ўт еяпти.

- Нечун?
- Айтдим-ку, ичида дарди бор деб.
- Ўт чайнаса, дарди бўладими?
- Билмагандай гапирма.
- Ўт чайнаши, тош чайнаши мумкинdir, лекин, такрор ва такрор айтаман, у сени емайди.

– Ким билади, – Омонтой андак тинчланган бўлиб, бошини қашлайди. – Улар «ҳа албатта, ейди», дейди, сен эса, «емайди» дейсан. Тўғриси, қайси бирингга ишонишни ҳам билмай қолдим. Бироқ бунинг турқи ҳеч яхшиликдан дарак бермайди. Қара, олдига емак ташласам-да, ириллашини бас қилмаяпти. Йўқ, бўшалган куниёқ ейди бу мени!

- Емайди!
- Емаслигига кафолатинг борми?
- Бор, сени ейишгача етиб бормайди у!
- Ия, нима деганинг бу?
- Ҳов бирда ҳам айтганман...
- Асло эсимда йўқ.
- Яна айтайми?
- Айт, биродар, айт.
- Тағин унутасан-да.
- Унутмасликка ҳаракат қиласман, айт.
- Бу ит эмас, ёнар ўқ деганим эсингдами?
- Ҳа-я, шундай дегандай бўлувдинг.
- Яна қайта айтаман, бу ит эмас, ўқ! – Эрман кўкрагига нуқиди. – Ғаним кўксини ёрадиган ўқ!
- Ғаним бир четда қолиб, биринчи бўлиб менинг кўксимни ёрса-чи...
- Йўқ, аввал ғаним кўксини ёради!
- Кейин-чи?
- Бу ишнинг кейини бўлмайди...
- Ё үлади, ё қолади дейсан-да, а?
- Фаросатингга балли!
- Барибир...
- Йўқ, мен кутаётган ёв айикданам кучли...
- Бундан чиқди...

- Ха, ё – у, ё – бу...
 - Шу... энди итингга раҳмим келиб кетаяпти, биродар.
 - Ўзимниям жоним ачиб туради гоҳида.
 - Шу ишга чек қўя қолсанг-чи, биродар.
 - Иложсиз нарсани сўрама!
 - Биродаримсан, сўрайман-да.
 - Йўқ, сўрама!
 - Ана, сўрамадик, шу билан кўнглинг тинчланса агар.
 - Кўнглим ганим кўксини чоклаганимдан сўнг тинчланади!
 - О-о, феълинг чаток, худди итга ўхшайсан!
 - Кушқўнмаснинг итиман-да ахир!
 - Айтганча, мен йўғимда буни бир муддатга бўш қўй.
 - Нега?
 - Ичида дарди бор, ўзига керакли ўтни топиб есин...
 - Йўқ, буни бўшатиб бўлмайди...
 - Унда бу ишни менга қўйиб бер, – Омонтой теваракка тезгина кўз ташлаб олди. – Майсаларни турлаб-турлаб берсам, қайси ўтга кўнгли суст кетганлиги зумда аёналашади. Ҳозирча у ялпизни ёқтириб еяпти.
 - Майли, фақат ҳаддан зиёд эркалаб юборма.
 - Бунинг тоғни қўпорадиган ит бўляяпти лекин...
- Аммо ўша таниш шувоқ бўйини туйган кезлари Қорақуюн тоғни қўпоришини эмас, аксинча, ундан нари қочишни истайди. Қани энди тинмай югурса, танидан жони чиқиб кетгунча тин олмасдан югурса, шамолларни ортда қолдириб, довонлардан учиб ўтса.
- Шу пайт боядан бери ғул атрофида гирдикапалак бўлаётган Омонтой тўсатдан яна додлаб қолади:
- Бунингда инсоф деган нарса йўқ экан-ку, биродар!
 - Тағин нима бўлди?
 - Қара, кўнглини овлай деб, шунча ўлиб-тирилсам-да, сира рўйхушлик берай демаяпти! Йў-ўқ, бунинг кишига эл бўладиганмас, биродар!

Аслида Қоракуюн ўлгудек содда ва хокисор Омонтойни эмас, қайсар ўғлидан, аниқроғи, унинг хўжалигидан хабар олгани ҳафтада икки-уч бора ўтовга энадиган Хонтўрани кўпроқ ёқтирилайди. Қизиқ томони шундаки, жонивор ҳар сафар йўқ ердаги даъволари билан Эрманнинг обдон бошини қотириб кетадиган Бибисора момога индамайди, шунингдек, Оқбўта оқсоқолнинг ташрифига ҳам ғинг демайди. Аммо муюлишда Хонтўранинг кўланкаси пайдо бўлиши билан гўё жин теккандай ириллай бошлади.

– Бир кунмас бир кун бунингни жағини йириб ташлайман-ов! – дейди ҳар сафар Хонтўранинг хуноби ошиб. – Айт, унини ўчирсин! Тавба, овози овозга, ўзи эса итга ўхшамайди-я!

Эрман, нафи йўқлигини билса-да, итга ўшқирган киши бўлади, сўнг кулимсираб дейди:

– Сизни эмас, койинишларингизни ёқтирилайди-да бу...

– Қачон койинибман? – Хонтўра ғул томонга адоватла қараб қўяди. – Ўзи-ку, қорамни кўрди дегунча, дарров ириллашга тушади.

– Менга овоз кўтарганингизни ёқтирилайди деялман.

– Нима, итинг ириллайди деб тергаб ҳам бўлмайдими энди сени! – Хонтўранинг баттар энсаси қотади. – Олдига бирор нима ташла, овози ўксин! Эмасам, ҳозир қоқ манглайдидан отиб ташлайман!

Хонтўра ўтов керагасида осиглик турган милтиқни отиш нари турсин, ҳатто қўлига тутиб кўрмаган. Негаки, яроқдан чўчиди. Бироқ, милтиқ томон дадил одимлаган киши бўлади.

– Тегманг, отилиб кетади, – дейди Эрман унинг ёш боладай чиранишидан кулиб. – Бундан ташқари, бу шунчаки ит эмас, энг яқин йўлдошим-ку, ота...

– И-и, топган йўлдошингдан ўргилай! – Хонтўра яроқдан берироқда тўхтайди. – Албатта, моховдай ёлғиз ўтирганингдан кейин ит ҳам, бит ҳам йўлдош бўлади-да

сенга! Биринг у ёқда тошдан от ясаб, кулгуга құясан, биринг бу ёқда бойўғлайдай якка ўзинг сүппайиб ўтиранг... мен куймай, ким куйсин! Нима, қасам ичдим деб, энди шу ерда бир умр ёлғиз ўтироқчимисан?

Бу гапларнинг бари шунчаки хұжакүрсинга, аслида афсонавий паҳлавон Тошполвоннинг қилигини такрорлаб, ўзини Күшкүнмасга ипсиз болаган ўғлининг бу ишидан Хонтўра ғоятда мамнун эди. Нега деганда, ўғлининг саъй-ҳаракати боис овулда отанинг обрўйи анча юксалған, иккинчидан эса, табиатан ўта журъатсиз бўлғани сабаб, кўзига ўғли баҳодирларнинг баҳодири бўлиб кўринар ва ота сифатида баҳодирларнинг баҳодирини койиб қўйишидан ўзида йўқ даражада масрурланарди.

Хуллас, ота бўлмишнинг бор-йўқ замзамаси шу важдан эди.

Дарвоқе, бошда ўғли Тошполвондан қолган тошқўргонга эга чиқмай, ўз бошига ўтов тикканидан хийла ўпкаланган, яъни ўғли қиёфасидаги афсонавий баҳодирнинг сурати ва сийратида қандайдир кемтиклик юзага келгандай туюлиб, бундан жиддий ранжиган. Отанинг назарида, элнинг кори дея танҳо ўзи майдонга чиқсан баҳодирнинг ўрни кигизлари униқсан чоғрок ўтов эмас, деворлари пишиқ ва пухта тошқўғон бўлиши лозим эди-да. Алмисокдан қолган ўтов туфайли у Тошполвоннинг соясида қолиб кетгандек эди. Ахир эл Тошполвоннинг номинигина эмас, балки ундан қолган тошкулбани ҳам алоҳида эъзозлайди-да. Шунинг учун ўғли ушбу эъзозли гўшада қўним топмоғи керак эди. Бироқ Бибисора момоси тушмағур отанинг бу хаёлларини бирлаҳзадаёт кунпаякун қилиб ташлаган. У Хонтўранинг тошқўғон теварагида ўралашиб юрганини кўрган шекилли, эртаси тангу тор сўқмоқлардан бирида йўлини тўсиб чиқсан, ёқасидан олиб, «Агар яна қўргонга бошингни суқар бўлсанг, манову тош билан бошингни уриб ёраман», деган. Турган гап, ота бу хил нохуш воқеаларни асло эслагиси келмайди, лекин ҳар ташрифида Эрмандан

куйидаги ёни хитобни эшитмасдан кетмайды. У шу хитобни эшиши умидида ҳар сафар атай шундай дейди:

- Балки овлуга қайтарсан, а, улим?
- Асло, ота!

Хонтўра ўғлининг тўсатдан оловланган чакноқ нигоҳига мамнун боқаркан, ич-ичидан ғурур хиссини туюди. Ўз навбатида, уни Қалайбекдек ройишли эмаслигидан ўқинади. Нега деганда, ота дегани ўғилларини дам-бадам тергаб турмаса, унинг таъбири билан айтганда, гапи ичида димланиб қолиб, юраги заҳар-заккумга тўлиб кетиши мумкин-да. Эрмани тушмагур эса, отанинг раъига қарашиб ўрнига, нуқул қўкка сапчийди.

Бу борада Қалайбекдан маъқули йўқ – қанча койисада ғинг демайди, лабларини қимтиганданча, тошини йўниб ўтираверади. Сўнг қошида ҳануз койиниб ўтирган отасига боқиб, ҳамишагидек ваъдани жуда қуюқ қиласи:

- Хўп, қўлим бўшади дегунча таг-томири билан қўпориб ташлайман, ота!

Аммо орадан қунлар ва ойлар ўтса-да, қўпориб ташланиши лозим бўлган тошот жойида килт этмай тураверади. Бунга сари эса овулнинг қитмири кимсалари баттар жиғита тегади.

- Тошотни қачон минамиз, а, Хонтўравой?
- Кутавериб бечоранинг бели толиб кетди-ку, а.
- Ўзиям отмисан от-да, туришини қаранг, туришини.
- Қўкка сапчийман дейди-я!
- Кеча Оқбўта оқсоқол унга маҳлиё бўлиб турувди...
- Мавқеидан фойдаланиб, уни сиздан опқўймасин тағин.
- И-и, тошот дегани бу кишига қаҳатми, бир оғиз айтса, Қалайбек шартта бошқасини ясаб бераверади-да.
- Қани энди бизди ўғиллар ҳам шундай бўлса.
- Улар тошот тугул, тошхўтиқ ҳам ясаб беришолмайди.
- Ҳа-а, маза-маза Хонтўрага маза.
- Хоҳласа тошотини минади, хоҳласа бошқасини.
- Үндай деманглар, кўзларинг тегади.

Бу борада Хонтўранинг овулдошларидан тариқча фарқи йўқ – тошҳайкал қатига сингдирилган маъно ва мазмунни, руҳий кечинмаларни англашга сираям қодир эмас. Унинг учун от ҳайкали шунчаки бир қоятош, Оқбўта оқсоқолнинг қистови билан вақт-бевақт унга пардоз бериб турадиган Қалайбек эса, ота назарида, нодонларнинг нодони. Шу боис, ўзича ўғлидан номусланиб юради. Юқоридагига ўхшаш гапсўзлар жонига тегиб кетган кезлари эса, сен бузмасанг, мана мен бузаман, дея тошотнинг қошига енг ҳимариб боради. Ва ҳар сафар унинг қархисида ҳардамхаёл туриб қолади. Боиси, тошот узокдан ушоқ кўрингани билан, аслида анча хайбатли, уни яксон этмоқ учун обдон тер тўқмоқ лозим. Хонтўра эса тер тўкишни сира ёқтирмайди. Боз устига, Оқбўтадан балога қолиши мумкин. Қалайбекнинг ҳам ранжиши аниқ.

Бу – тошотга қотинмаслик учун Хонтўрага зўр баҳона бўлади.

У бир-бир босиб, Қалайбекнинг устахонасиغا ўтади.

Устига нимдош пўстак парчаси ташланган тўнкага чўкиб, аввал ҳовли юзида куйманиб юрган келинига, сўнг бир четга тахлаб қўйилган тошлаганларга разм солади. Улардан бирини қўлига олиб, аввалига шунчаки, кейин дикқат ила кўздан кечира бошлайди. Кўзига чиройли кўринганини астагина қўлтиғига уришни ўйлади.

Аммо келинидан уялади.

Кейин, «ўғил мулки – ота мулки», деган ақида эсига тушиб, яна ўша лаганга кўл чўзади. Бу қилиғи келинига ёқмаётгандек туюлиб, қўрқкан олдин мушт кўтарар қабилида, «нега устахона супуриб-сидирилмаган», дея ўзича койимоқчи бўлади. Шунда бирдан ўғли аёл зотини устахонага яқин йўлатмаслиги эсига тушиб, дарров тилини тишлайди. Бу орада унинг ҳаваси ўта бежирим ёрғичноққа тушади. Ёрғичноқ тошлари шунчаки эмас, алоҳида дид билан тарашланган бўлиб, туси ғоятда чиройли – оқимтири, кўкимтири, қизғиши ранглар жилоланиб турарди.

Хонтўра тошлаганни бутунлай унугиб, ёргичоқни олиб кетишни ўйлайди. Бирок уйида бир эмас, иккита шундай тошбуюм борлигини ўйлаб, иккиланганча туриб қолади.

Агар шу тобда отхона томондан от кишнаб қолмаганида, у ёргичоқни олиб кетиши ҳам мумкин эди. Чунки у ҳаддан зиёд бежирим эди-да.

Отнинг овози ота хаёлини бутунлай пароканда қилиб юборади. У бу жониворни кўклам кезлари тоғлар бошига қўниб ва кўчиб юрадиган оппоқ булутларга ўхшатади. Сўнг, «Нечун Эрман уни менга эмас, Қалайбекка ҳадя қилди?» – дей пича койинган бўлади. Бирок буни ўғлидан сўрашга ийманади. Шунингдек, оқ тулпорга Қалайбекдек меҳр қўйиб қараёлмаслигини яхши билади. Негаки, бу каби нозик ишлар Хонтўранинг табиатига асло тўғри келмайди, унда кунт, ҳафсала ва муҳаббат етишмайди. Ўғли Қалайбекнинг йўриғи эса бутунлай бўлакча – уловни шунчаки эмас, қўғирчоқдай ясантириб минишни ёқтиради. Қалайбек ҳафталааб мук тушганча тош йўниб ўтиради-да, сўнг бирдан отланиб қолади. Шу кетганча уч-тўрт кунлаб овулда қорасини кўрсатмайди. У тулпорни улокқа қўймайди, чиройли отда чиройли бўлиб юришни ёқтиради. Баъзан эса уни миниб Ажинақоя қошига боради, яъни аксарият овулдошларининг фикри ва тахминига кўра, у ерда ажиналар билан гурунг қиласди.

Корамтири юзи турли қоятошсуратлар билан безалған Ажинакоядан, бошқалар қатори, Хонтўра ҳам жуда чўчиди. Коя юзидаги барча тошсуратлар жин-ажиналар томонидан ишланган, деган ишончга эга. У ўзича яна шуни биладики, агар ўғли жин ва ажиналар билан ҳамтоворқ бўлмаганида, бу хилдаги бежирим тошлаганларни йўнмаган ҳамда барчага кулгу бўлиб, ҳовлиси биқинига тошотни қўнқайтириб қўймаган бўларди. Тошотга кўниколмаслигининг яна бир муҳим сабаби, «Қалайбек буни жинлар амри билан ишлан», деган шубҳа ҳам йўқ эмас унда.

Хонтўра тўсик ортига ўтиб, булутдек оппоқ отни ҳавас билан силаб-сийпаларкан, ҳар галгидек, уни минишга истихола қиласди. Негадир, бу сафар, «ўғилнинг мулки –

отанинг мулки», деган ақида кучини у қадар теран ҳис этмайди.

У отдан кўнгил узиб-узолмай, отхонани тарк этганида, камсукум келини устахонадан сал наридаги хонтахта монанд ясси харсангтош устига дастурхон ҳозирлаб қўйган бўлади. Одатда, Қалайбек олдига юмуш билан келганларни шу ерда кутиб, шу ердан узатади.

Бу йўрикка ҳамма кўниккан, жумладан, Хонтўра ҳам.

У тош теварагига жойлаштирилган гўлалардан бирига чўкиб, ошикмай тамадди қиларкан, одатига хос равишида, ўғлининг хўжалигини зимдан кузатишга тушади. Қачонки кўзи ҳовлининг юқори қисмидаги дўнглик – кенг сайҳонликка тўдалаб қўйилган тошлар уюмига тушгачгина, ҳар сафаргидек, ўғлини тентакларнинг тентаги санаб, ғудраниб сўкинишга тушади. Сабаби, Қалайбек ғаройиб бир ишга қўл урган, яъни бу тошларни ғалати шаклшамойилдаги тошқаср бунёд этмоқ ниятида тўдалаган. Қисқаси, у сайҳонликнинг жануби-ғарбий томонида кўкка бўй чўзиб турган қояни ушатиб, тошини ўша қаср қурилишига ишлатмоқчи бўлган. Бунинг учун қуйидан маҳсус тупроқ ҳам топиб қўйган. Оқиш рангдаги бу тог жинси озгина намланса, ёпишқоқ лойга айланади. Куриса бамисли тошдай қотади.

Қалайбек овулдошларидан фарқли ўлароқ тошларни яхши билади – уларни турларга ажратиб, қайси тур нимага яраши ёхуд ярамаслигини бемалол айтиб бера олади. Унинг гапига кўра, тоғда, худди овулдаги баъзи кимсалардек, ҳеч бир нарсага ярамайдиган тошлар ўта бисёр экан. Гурунг мавзуи шу томонга бурилганда, Хонтўра ўзидан нам олиб, ўғлига гумонланиб боқади. Аммо бу пайтда Қалайбек қурилажак қасрига ишлатиладиган қандайдир тошлар хусусида фикр юритаётган бўлади.

Қалайбек қаср қурилиши хақида бирон кимсага чурқ этмаган ҳолда ялангликка дастлабки тошларни уя бошлаганида, Хонтўра бетдаги улкан арча тагида ўзига ўхшаш ярим бекорчилар билан гурунгни кувисини пишаётган эди.

Бошда у терлаб-пишиб меҳнат қилаётган ўғлининг хатти-харакатларини тушунмади, чунки йигитнинг кўшимча иморатта муҳтожлик ери йўқ, шусиз ҳам ҳозирги жойи ҳамманикidan зиёда эди.

Қизиқ, ялангликка нима курмоқчи у?

Ота ажаблана-ажаблана қуйилайди.

Бироқ, ҳорма, дейишга улгурмай, Қалайбекнинг ўзи сўз бошлаб қолади, дейдик, бу овлоқ ҳамда ғоятда фусункор гўшада отам замонидан бери яшаб келишаётган эсада, ҳалигача қавмнинг туриш-турмуши ва яашаш тарзида бирор-бир хайрли ўзгариш йўқ, худди ким ёки нимадандир ҳадиклангандай ёхуд эрта-индин бу гўшани бутунлай тарк этишадигандек, бир-бирига бақамти тушган омонат тошкулбаларда сиқилишиб-тиқилишиб, умргузаронлик қилиб келишади. Ҳолбуки, бу қадар гўзал маконни ватан тутган қавм тор ва паст тошкулбаларда эмас, қоя янглиғ баланд қасрларда умргузаронлик қилмоқлари лозим. Бироқ ўғли ҳар қанча жон куйдириб тушунтирмасин, ота у таъриф этган қасрни барибир тасаввур этолмади. Шунда ўғил ердан окиш ва юмшоқ жинс олиб, кўкимтири харсангтош юзига бўлғуси иншоотнинг шакл-шамойилини чизади. Маҳобатли қаср чизмасини кўрибоқ Хонтўранинг хуши бошидан учади. У бўлғуси иншоотнинг баланд, айлана зиналаридан тушиб-чиқавериш ҳалитдан жонига текканини ичдан ҳис этаркан, тасаввурида секин-аста жонлана бошлаган қаср ичкарисига бош сукмоқдан кескин воз кечади, ўзининг пастак тошкулбаси ундан минг чандон қулайроқ туюлади. Сўнг бу хил ажабтовур иморатлар шакл-шамойили нечун ўзининг миясига келмагани ҳамда келмаслигидан таажжуби ортади. Қалайбек каби тафаккур юрита олмаслигидан алами қўзиб, хаёлан аллақачон деярли қуриб битказилган қасрни қасдан яксон этмокка киришади. У қаср деворидаги ҳар бир тошни кўчириб оларкан, уларни роҳатланиб-роҳатланиб чор-тарафга улоқтиради. Бу пайтда Қалайбек қасрнинг томига зеб бераётган бўлади. Қизиқ жиҳати, қаср томи томга ўхшамайди, найза учидек ўткир, тик бир

бало. Ўғлининг айтишича, бу хил томга оғоч ишлатишнинг ҳожати йўқ эмиш.

Бу орада Эрман тўсатдан изсиз йўқолиб қолди-ю, ҳамиша нимадир яратиш ишқи ва иштиёқида ёниб яшайдиган Қалайбек бу юмушдан совуди – ака сифатида қайғуга чўмди. Бунёд этилиши лозим бўлган қаср тошлари эса ялангликда уюлганча қолаверди. Қисқаси, овулнинг мўмин, одобли, покдомон йигитларидан бўлмиш Қалайбекнинг куракда турмайдиган айрим қиликлари, ўй ва фикрлари, бегоналар нари турсин, ҳатто ўз яқинларига ҳам жуда эриш туюлади. Айрим кимсалар эса унинг бу каби уринишларини қусур санаб, ўзларича панд-насиҳат қилмоқчи бўлишади. Бироқ Қалайбек табиатан вазмин йигит эмасми, бунақа пайтда ҳақлигини исботлаб ўтирумайди – юзига дарров қобиллик ниқобини тортади: «Ана, энди истаганингча насиҳат қилавер!»

Қалайбекнинг яна бир одати – ясаган тошбуюмларига талабгор бўлиб келган кимсалар авзойини кўз қирида зимдан кузатади, улар чехрасидан завқланиш аломатларини қидиради. Афсуски, аксарият кишиларни идишнинг бежирим ва гўзаллиги эмас, ҳажми, яъни унга неча кишилик таом сифиши-сигмаслиги қизиқтиради, табийики, гапсўзлариям шунга яраша бўлади. Бундан у эзилади, лекин сир бермайди.

Бахтига, айрим талабгорлар кутилмаганда ўта дидли чиқиб қолади. Улар буюмларни айлантириб, обдон томоша қилишаркан, ҳайратлари ичига сиғмай, устасига ҳамду санолар айтишади. Турган гап, бу хил муносабатдан Қалайбек, том маънода, яйрайди ва янада бежирим буюмлар ясаш иштиёқида ёна бошлайди. Оқбутани ўзига яқин олишининг асосий сабаби ҳам шу – оқсоқол Қалайбекнинг саъй-ҳаракатларига бефарқ эмас, ҳайрат ва ифтихор ҳисси унда кам эмас, керагидан ортиқ даражада. Масалан, у Хонтўрадан фарқли ўлароқ, тошотни тезроқ ҳарсанг исканжасидан халос этилишини истайди. Аммо Қалайбек, отасининг хоҳишини бажармаганидек,

оқсоқолнинг истагини адо этишга ҳам кўпда ошиқмайди. Мабодо бу дунё иллатларидан ўта безинар бўлса, шартта отланади-ю, ўзининг хаёлий дунёси – Ажинақоя томон йўл олади. Қоя пойида хаёллар уммонига ғарқ бўлганича ўша номаълум мусаввир билан узокдан-узоқ сухбат қуради. Яна бир гап, иниси Эрман унинг ўтовига келиб-кетишини кўпам ёқтиравермаганидек, Қалайбек ҳам отасининг устахонага ташриф буюришларини унчалик хушламайди. Буни сездирмасликка ҳарчанд тиришмасин, барибир Хонтўра ниманидир фахмлайди ва унинг устидан андак шикоят қилгани Эрманинг хузурига жилади. Бироқ ғулдаги Қорақуюннинг норози қаршилаши худди кутилмаган тиш оғриғидек баттар гашига тегиб, Алининг ўчини Валидан олади, яъни, атай Эрманинг нозик ерига ниш уради:

– Юрaverасанми, уйлан-да энди!

Бу гап ҳар қанча ноўрин туюлмасин, Эрман ота юзига тик боқмайди. Аммо шу нарсани, яъни Итолмасни бир ёқлик қилмай туриб, аёл зотини қучмаслигини, орада Ойбекач отлиғ аёлга берган ваъдасини бузиб, бир эмас, икки борғаним овули томон йўл тортганини ёрдамиш сафар ҳам дарада аёлнинг чидаш қийин бўлган ўт-оловли нигоҳига дуч келганини хаёлидан бот ўтказмай қўймайди. Табиий, бу ҳақда отасига тиш ёрмайди. Боиси, ўсмирлик кезларида амакиси – Самадвойнинг таъна-дашномларидан шуни англаб етганки, падари талатўпда олдинга югуриб чиқадиган мард кишилар тоифасидан эмас, тўп орасига биқиниб жон сақлайдиган журъатсиз кимсалардан. Шунинг учун ҳам у Итолмаснинг олиб қочилган оқ тулпорини отасига эмас, аксинча, акасига тортиқ қиларкан, бундан унинг оғриниши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаган. Негаки, жиянларига кураш ва қиличбозликдан сабоқ берган овкор табиатли амакисининг тоҳо ғазаб билан, «отангга ўхшаб кетга тисланишни одат қилма», дея берган даккилари Эрманинг хотирасида бир умрга михланиб қолган. Агар шу ўринда гапни янада муҳтасар айласак, Самадвой шу хилдаги гапсўзлари билан, билиб-билмай, жиянлари олдида ўз жигари

бўлмиш Хонтўранинг нуфуз ва обрўйини тушириб қўйган.
Ўзи эса айни қиркқа етиб-етмай тоғлар орасида юз берган
қонли бир тўқнашувда ўлиб кетганди.

Эрман ҳамиша руҳан ўта тетик бўлган амакисини
ҳалигача кўмсайди. Шунингдек, оға-иниларнинг бир-
бирига ўхшамаслиги ва бу хил номутаносиблик деярли
барча оиласарда кузатилишидан таажжуви ортади. Маса-
лан, акаси Қалайбекни олинг, унинг ғирт тескариси – ҳатто
пашшага ҳам озор бермайдиган йигит. Теварак-атрофдаги
барча қавмларни ўзига яқин тутиб, баҳоли қудрат дўстлик
ришталарини маҳкамроқ боялашга уриниб келади. Эрман
эса, акасининг таъбири билан айтганда, тутқунлик туфайли
айнигандан бандада – кўйнида тош билан юришга одатланган.

Хонтўра ғулдаги итнинг ириллашига тоқат қилолмай,
ўглининг мол-ҳолига қараган киши бўлиб қўра томонга
ўтаркан, ҳамиша бир ҳолдан ажабланади – нечун ўзи овул
бағрига суқилгани сайин ўғиллари четга интилишади? Бири
уйланиши билан овулнинг кунботиш тарафида қўргон эги-
риб, айро тушган бўлса, иккинчиси, мана, минг қўйли бой-
дай, катта бир ҳудудни эгаллаб ётибди. Тавба, ёлғиз ўзи
ҳайиқмаганини бунинг! Хонтўранинг ўзига қолса-ку, бо-
шидан зар сочишган тақдирда ҳам бу овлоқ маконда бир
кун тунамасди. Бу – бир, иккинчидан эса, Эрманга ўхшаб
«қасам-пасам» деб ўтирмасди, жони омон қолганини шукр
қилиб, келган заҳотиёқ овул қизларидан бирига уйланиб ол-
ган бўларди.

У шу хаёллар оғушида қўра теварагида куйманиб юрар-
кан, орада итни сўкиб-сўкиб қўяди:

– И-и, ирилламай ўл!

* * *

Бу нарсалардан, яъни собиқ кули Эрман йўлига кўз тикиб
ўтирганидан Итолмаснинг мутлақо хабари йўқ эди. Эрман-
нинг ҳақиқатдан ўлганини секин-аста ишончи ортгани боис,
у тарафдан кутилган ҳужумни бутунлай хаёлидан чиқарган

эса-да, аммо йигит томонидан олиб қочилган ва ёввойи-лашиб кетган дея тахмин қилинган оқ тулпорни ҳалигача унутмаганды – фақат аввалгидек ичи ёниб қўйсамас, эси-га тушган кезлардагина, «о-о, от эмас, дур эди, гавҳар эди», деб кўя қоларди.

Шу боис, Эрманнинг ҳаётлиги ва суюкли оқ тулпори дарагини эшитганида, бошда унинг бир туки қилт этмади. Бироқ кейинги гапдан сўнг, юзидан одатдаги истеҳзоли табассум ариб, шамдай қотди.

Бамисоли қүёш нури тушмас ўнгирдаги қор янглиғ яхлади. Асрий музликлардаги сумалаклар каби тош қотди.

Ё дариғ, ахир у улоқ чопиладиган от эмас, ҳавасга, ҳа, фақат ҳавас учунгина миниладиган жонивор эди-ку!

Итолмас манглай чангллаганча, беихтиёр инграб юборди. Кейин бу ҳолати ўзига эриш туюлиб, тезда қаддини тиклади-да, қошида мўмингина бўлиб ўтирган хабаркашга совуқ назар ташлаб, чиқмаган жондан умид дея, беихтиёр овозини кўтариб деди:

– Йўқ, бўлиши мумкин эмас!

У шу тобда: «Шунчаки бир ҳазиллашгим келди-да» ёхуд «яна билмадим, кўзимга чалингандек бўлувди», деган гап учун жону жаҳонини беришга тайёр эди. Негаки, унинг назарида, оқ тулпорда улоқ чопиш ақл бовар қилмайдиган даражада гумроҳлик, тасаввурга сифдириб бўлмайдиган машъум бир ҳодиса эдики, бундан кўра жониворнинг ўлими ҳақидаги хабар минг чандон тузук эди. Қани энди қархисида омонат чўкиб, қайта чакак уришга тушган манови сўхтаси совуқ, ёлғондан бўлсада, «оқ тулпоринг ўлди, этини кузғунлар еб, суягини итлар тозалади», деса. Афсуски, бу вактда у отлар тўдасида терга ботиб улоқ чопаётган оқ тулпорнинг ҳолат ва ҳаракатларини шу қадар моҳирлик билан таъриф ва тавсиф этмоққа тушган эдики, Итолмас аламдан додлаб юборай деди.

– Бас! – деди у ўша-ўша босиклигини йўқотмай. – Агар оқ тулпорда улоқ чопишаётган бўлса, у қавм кўр экан!

– Бу ишга қавмнинг нима дахли бор? – деди хабаркаш таажжубланиб. – У тоштарошнинг қўлида-ку.

– Тоштарошинг ким?

– Қалайбек.

– Қалайбегинг ким?

– Ким бўларди, Эрманинг оғаси...

– От қандай қилиб унга...

– Унисини билмадим, балки ҳадя килган чиқар.

– Бас! – Итолмас унга мисли оч бўридай тикилди. – Шу ерда тўхта! Рухсатимсиз чурқ эта кўрма! Эмасам, ҳозир тилингни суғуриб оламан!

– Ахир мен...

– Бас!

– Унда мен...

– Ўтири!

Итолмас табиатан ўта рашкчи ҳамда ноёб ва нодир нарсаларни ғоятда эъзозлай биладиган кимса эди. Бу хусусият унда туғма бўлиб, унинг янада сайқал топишида шаҳарлик ошинаси Ҳасаннинг хиссаси ҳам кам эмасди. Итолмаснинг қавмдошларидан фарқли жиҳати, тоғликларга хос бағрикенглик ҳамда бепарволик унга ёт эди, нодир нарсаларни баҳолаш ва қадрлаш борасида ҳатто Ҳасанни ҳам ортда қолдириб кетарди. Шунинг учун терга ботиб улоқ чопаётган оқ тулпор, йўқ, оппоқ гавҳар ҳолатини ўзича тасаввур этаркан, бундан қалби ўрганиб, жуда мазаси қочди. У рашк майлига бўйсунган кезлари қўлидан кетган ёхуд кетиши эҳтимоли бўлган ўзига тобе жонни маҳв этмасдан қўймасди. Ойбекач унинг айни шу феъли қурбонига айланганди. Ҳозир эса оқ тулпорни ўзгалар қўлида улоқчи отга айланганини ҳеч ҳазм қилолмай, ич-ичидан ғоятда изтироб чекмоқда эди.

– Йўқ, бу иш бўмапти! – деди аста ғудраниб. – Оқ тулпорни ё кутқариш, ё ўлдириш керак! Яхиси, ўлдирган маъқул!

– Ўлдириш? – деди хабаркашнинг капалаги учеб. – Шундай отни-я... Увол-ку ахир!

— Увол бўлмаслиги учун ўлдириш керак!

Ўшанда Ойбекачнинг ғалваси билан андармон бўлиб, собиқ кули лошини шахсан ўзи текшириб кўрмаганидан, йигитлари гапига лаққа тушганидан энди жуда ўқинмоқда эди. Қани энди, ўша кунлар қайтиб келса-ю, у қоялар бағрини Эрманнинг қизил қони билан бўяса, этини тилкалаб, итларга едирса!

У қўлидаги заранг дастали қамчинни асабий чанглла-ганча, бир зумга ўша кунлар хотирига берилди.

Ўша тонгда сокчилар ҳамда ғул итлари томонидан нобуд этилган қочоқлар жасади бирин-сирин йигиб келинганида, улар орасида Эрманнинг жасади учрамагач, Итолмас йигитларини зудлик билан қайта отлантирган, ўзи уларга бош бўлиб, теваракни тити-пити қилиб чиққан, аммо Эрман сувга тушган тошдек ғойиб бўлганди. Унинг изини топишда ғул итларининг ҳам нафи тегмади. Ҳамма ҳайрон, ҳамма лол эди. Эрман шундокқина тумшуклари тагида – шаршара қаноти остида бикиниб ўтиргани ҳеч кимнинг хаёлига келмасди.

Агар шаршарада забон бўлганида борми, Итолмасга куйидаги воқеани сўзлаб берган бўларди, дердики, ўтган тунда қўйнимга кириб олиб, сўнг куни билан бағримда биқиниб ётган қўногим ярим тундан ўтиб астагина ташқарига сиргалиб чиққанида, сен ёшгина хотинчангни тўшингга тортиб, ширин тушлар кўриб ётган эдинг. Куни билан тиним нималигини билмаган йигитларинг тарракдай қотиб қолган, амрингга кўра, калтакка бўккан содиқ қулинг Қорақул эса шу тун май ва аламни ўзига дўст тутиб, нимдош ўтов биқинида сархуш чўзилиб ётарди. У худди тўй эртаси калтакка бўкишини билгандаи, саночни мешдаги майдан тўлдириб, бекитиб қўйганди. Тунда аламни газак қилиб, майдан тўйгунча ичганди.

Куни билан совуқ қучогимда гоҳ мизгиб, гоҳ дийдираф ўтирган қўногим аввалига кўройдинда хўмрайиб турган төглар оралаб яёв жислиб қолмоқчи бўлди. Сўнг бундай овул томонга разм солсаки, оқ ўтovдан хийла берида оқ тулпо-

ринг қантаригли турибди. Құногым зукко үйгит экан, дар-ров фахмладики, агар отни миниб қочар бўлса, итлар тугул шамол ҳам қувлаб етолмайди уни. Шу хаёлда от томон юрган ул шоввозни овулинг итлари бегоналамади, буни қараки, ўша лаҳза гулдаги итларнинг ҳам уни чиқмади. Агар худо бандасини қўллайман деса, итлар тинчиб, эгалари ўликдек донг қотаркан. Шу десанг, қўноқ үйгит жуда если экан – ошиқмади, ҳовлиқмади, эгаси ҳозиргина ўтовга кирган-у, ҳадемай қайтиб чиқадигандек йўлга шай турган оқ тулпорни, яъни сен ғам билан бўлиб қаровсиз қолдирилган уловни овулдан анча нарига ими-жисимида етаклаб борди-да, сўнг уни миниб, бирпасда төглар бағрига сингди кетди.

Агар билсанг, роса калтак егани боис шу тун Қорақўл илк бора сенга хиёнат қилди. Йўқ-йўқ, хиёнат қилмади, маст бўлгани сабабли кўз ўнгидга юз берган бу воқеа худди тушида кечаётгандек, уни тўла идрок этолмади. Бақадек бақрайиб, сўнг яна қайта пинакка кетди. Қачонки у ўзига келиб, воқеани гира-шира фахмлаб етганида, тонг бўзарган, үйгит эса аллақачон Ялпоқдовонга етиб қолганди.

Шу ўринда шаршара хиёл хатога йўл қўйганди. Биринчи тундагидек, иккинчи тун ҳам Итолмас ёш хотини қучоғида ором топмаган – Ойбекачнинг хиёнати туфайли ҳақиқатан ғами ошиб-тошиб, юмшоқ ўрин бир четда қолиб, яланг кигиз устида тошдек қотиб қолганди. Айникса, кундузги сўрок пайтида Ойбекачнинг ўзини тутиши уни тамомила қол қолдирган, аввал сезмаган, аникрофи, сезишни истамаган ҳолатлар юзага қалқиб, у тамомила гангиб қолганди.

Эрман ўйлаганчалик, Қорақўл ўшандамардлик қилмаган, сархушлигимдан фойдаланиб, чохга шотини Ойбекач туширган, дея очиғини айтди – ўзича барча гуноҳни бўйнидан сокит қилган бўлди. Итолмас, табиий, бу гапга инонмади, ички бир илинж билан аёлидан рад жавобини кутди. Бироқ тонгда йигилиб, пешинга яқин жанубдаги дўнгликлардан бирига қатор қўмилган жасадларга кўзи тушган заҳотиёқ, агар тунда шотини чохга туширганимда, йигитлар нобуд бўлмасди, дея ич-этини еб турган Ойбекач қошида саволига

жавоб кутиб ўтирган эридан ҳеч нарсани яширмади. У Итолмаснинг ҳар бир сўровига жавобан «ҳа», дея тасдиқ ишорасини билдиаркан, нега бу ишга қўл урганини изоҳлашдан бош тортди, шафқат сўрашни эса ҳатто хаёлига келтирмади.

Биладики – эри энди уни кечирмайди.

Қизиқ жиҳати, аёл ўзи не аҳволда-ю, Итолмаснинг шу тобдаги ҳолатига, яъни ўзини тута билишига тан бермасдан қолмади – эри у кутганидек, қутурмади, «нечун?» деган саволи изоҳсиз қолгач, бу сўзни қайтиб тилига олмади, гўё уни энди кўраётгандек, ўша-ўша тош қотиб ўтираверди.

Аслида Итолмас қархисида Ойбекач отлиғ иккинчи аёлинни эмас, жароҳатланган урғочи қоплонни кўриб турарди. У жазосиз қолмаслиги муқаррар бўлган қоплонга – жувонга бир қадар ачиниш, бир қадар ҳамдардлик ҳамда ботиний ғазаб билан боқаркан, ўзига қадалган нигоҳларда, «қани, қандай хукм чиқараркин?» деган маънони уққач, барчага ибрат бўлсин, деган йўсинда жазонинг энг оғир тури бўлмиш ўлим ҳукмини ўқимок истади. Бироқ тили ўзига бўйсунмай, англарсиз ғудранишдан нарига ўтолмади. Негаки, кўкси аралаш юрагини юлқиб, суғуриб олган бу мағрур «урғочи қоплон» ҳаддан зиёд гўзал эди. Фақат ҳамма бало шундаки, Итолмас буни энди сезиб, энди кўриб тургандек эди. Ойбекачнинг, киприк қоқмай, мардона тикилиб туриши унинг бардошини нуратмай кўймади. Итолмас хиёл саросималаниб, аввал ўнг, сўнг сўл томондаги йигитларига қаради. Ҳозиргина ўзи қатори тоғнинг тити-питисини чиқариб қайтган ва тунда уйқудан қолган йигитларнинг аламнок, ҳиссиз ва тунд қиёфасидан ғashi келиб, уларни чангитиб сўккиси, шу баҳонада ичидаги бор дарду аламини ташқарига чиқаргиси келди. Ҳолбуки, ҳеч бир йигитнинг айби йўқ – улар ўзининг, «мен бор жойда баринг тош ва гунг бўлларинг», дея берган ўгитининг маҳсули эди, холос.

У йигитлардан юз ўгириб, бир четда ғуж бўлиб турган овул аҳлига юзланаркан, ҳар доимгидек, бу сафар ҳам ғазаб ва нафратини сокинлик қатига усталик билан яширган кўйи, деди:

– Элдан сўраймиз! Қани, эл нима дейди?

– Агар элдан жонимни сўрамоқчи бўлсангиз, – дея кутилмаганда тилга кирди Ойбекач, – сўрамай кўя қолинг!
Шусиз ҳам мен ўлган аёлман!

– Качондан бери? – Итолмаснинг афтига ўша истехзоли табассум қалқиди.

– Йигитлар... жасадига кўзим тушганидан бери!..

– Ҳа-а, уларга мен ҳам ачинаяпман, – Итолмас таассуфла бош чайқаган киши бўлди. – Эсиз, бари яхши йигитлар эди-я.

– Ёлғон! – деди Ойбекач овозини бир парда кўтариб. – Сиз ҳеч қачон уларга ачинмагансиз!

– Ҳақ гап, – деди Итолмас ўша босиқ оҳангда. – Нега энди ачинишим керак? Ахир улар... ўз жонига ўзлари зомин бўлишиди-ку!

– Йўқ, уларнинг жонига мен зомин бўлдим! – деди Ойбекач дўнгдаги қатор қабрлар томон бот кўз ташлаб. – Уларни... мен ўлдирдим!

– Сен нафақат уларни ўлдирдинг! – деди Итолмас янада босиқлик билан. – Эрингни кўзига чўп сукдинг!

– Қилмаган гуноҳимни бўйнимга илманг! – Ойбекачнинг нигоҳида ўт чақнади. – Гумонга эрк берманг!

– Хиёнатни... тор тушунма, хотин!

– Тушунганим шу – мен сизга хиёнат қилмадим!

– Ундан баттарини қилдинг!

– Хиёнатдан баттари бўлмайди!

– Сен қисир!..

Итолмас ғазабга эрк бераётганини англаб, одатдагидек, тезда ўзини қўлга олди. Аёлдан нигоҳ узиб, ўйчан бир алфозда манглайнини қашларкан, беихтиёр тарзда шимоли-шарқий томонга чўзилиб кетган чўнг довонга тезгина кўз ташлаб олди. Аслида унинг бор ҳадиги ўша томондан – довон орти водийларидан бирида умргузаронлик қиласидиган Ойбекачнинг жангари қавмидан эди. Биладики, агар аёлга оғир жазо қўллайдиган бўлса, кейин довон ортидан қўзғаладиган бўронга бардош бермоғи жуда қийин кечади.

Аёли туфайли нафақат ўз бошига, балки қавмига ҳам гоятда хавфли душман орттириб олади. Шунингдек, жувонни кечириб ҳам бўлмасди. Дарвоқе, агар у эрига жисмонан хиёнат қилганида борми, Итолмас бу масалада ортиқ бош котириб ўтирмас, аёли қавмининг ўзиёқ «шаънимизни оёқ ости қилдинг» деб, Ойбекачни отнинг думига боғлаган бўларди. Бироқ тутқунларни қочишига кўмаклашган аёлни жазолаб бўлмасди – бу ҳаракатда инсонийлик устуворлиги сабабли ҳар қандай жазо инкор этиларди. Тухматни эса Итолмас ўзига эп кўрмас, боз устига, агар аёлига тухмат қиласа, ўз қавми орасида унинг сариқ чақалик обрўйи қолмасди.

Хўш, унда нима қилиш керак?

Боши котган Итолмаснинг кўзи аёллар орасида қимтиниб турган кичик хотинига тушаркан, хароб этилган илк кеча алами унинг чехрасида тўнғиб қолганини сезди. «Бу кеч осмон ўпирилиб тушсаям сени бағримга босмай қўймайман», дея аҳд қилди Итолмас. Бироқ бу тун ҳам нијатига етолмаслигини, Ойбекач етказган алам туфайли юрагига қил сиғмай, яланг кигиз устида ер бағирлаб ухлаб ётганида, севикли оқ тулпоридан ажраб қолишини хаёлига ҳам келтирмади.

* * *

Оқ тулпорнинг Эрман томонидан олиб қочилиши навбатдаги кутилмаган зарба бўлса-да, Итолмас акл-хушини йўқотмади. Тонгдаёқ, яъни Қорақулнинг хабариданоқ тулпор изидан тушиб, тушга яқин ғул итларини эргаштириб, қуруқ кўл билан қайтган йигитларни сокин ва ўйчан бир алфозда қаршиларкан, улар етказган хабарни ишонқирамай тинглади. Йигитлар, «кочоқ жардан учиб ўлибди, қушлар талаётган лошини ўз кўзимиз билан кўрдик» дейишса-да, аслида воқеа бундай бўлганди: йигитлар пешинга яқин тубсиз жарлик тепасида айлананаётган ўлаксахўр қушларни кўриб тўхташди ва жар тубида улар томондан хомталаш қилинаётган одам жасадини илғашди. Фақат у Эрманнинг

жасадими ё бошқа бироникими, буни аниглаш, яъни жар тубига тушиш учун қўшни довон белидаги қилдек сўқмоқдан айланиб, дарага тушиш лозим эди. Бу эса отда ярим кунлик йўл эди. Мазкур вазият ўтган тундан бошлаб бутунлай ҳаловати йўқолган йигитларга малол келди. Бири жар тубига узоқ тикилиб туриб: «Аниқ шу...» деди. Иккинчиси гўё титилган кийимларидан таниган киши бўлди: «Шу-шу, эгнидаги кийимидан танидим», деди. Бошқалар ҳам уларни бир овоздан маъқуллашди. Ахир тоғнинг одам доримас бу овлок ҳудудида Эрман каби қочоқдан бўлак кимнинг ити адашарди дейсиз. Бунинг устига, жасад янги, йиртқич кушлар эндиғина унинг башарасини чўкилаб, бузишга улгурибди. Ана, ғул итлари ҳам жар тепасидан кетмай қолди. Шундай бўлгач, олис довонгача бориш, ундан дарага эниш, сўнг дара ўзани бўйлаб жар тубига келиб-кетиш кимга зарил дейсиз. Окибат, йигитлар фикри бир жойдан чиқиб, «не бир сабабданdir Эрман жарга учиб ўлган, тулпор эса қочган», деган тахмин ва тўхтамга келинди. Итолмасга етказилган хабар эса «тахмин» сифатида эмас, «аниқ ҳакиқат» йўсинида талқин этилди.

— Опкелиш керак эди, — деди Итолмас уларни кунтсизликда айبلاغан оҳангда.

— Асло иложи йўқ, кушлар аллақачон... — дейишиди йигитлар.

Итолмас уларга ҳушсизгина рухсат берди-да, сўнг эндиғина оғир касалдан турган одамдай, қомати шалвираб, Ойбекач ўтирган ўтов томон юрди.

— Бир ит йўқ, хўжайн.

Итолмас гарангсиб овоз келган томонга ўгирилди ва кўзи сал нарида қўл қовуштириб турган Қорақулнинг бежалган башарасига тушди. У, нима дейсан, деган маънода ўнг қошини кўтарди. Содик қули ғул итларидан бири ҳанузгача овулга қайтмаганини қайта баён этди. Итолмас толғин нигоҳини ундан узмай, чатоқ бўпти, деди. Бу билан нимани назарда тутди, шу тобда буни англашга ўзи ҳам қодир эмасди. Қорақулнинг қораси ўчгач эса, не ўй, не мақсадда

келганини идрок этолмай, ўтов қошида пича туриб қолди. Сўнг хаёлини базўр жиловлаб, ўтов солинчиғига қўл чўзди.

У эгилиб, ичкарига бош сукиши билан Ойбекачнинг қаҳрли нигоҳига дуч келди. Оҳ-ҳ, аёлининг бу бокиши Итолмасга шу қадар малол келдики, қани энди, бу мағрур ва қайсар сулувнинг кулини кўкка совуриб, тупроқка қориштириб ташласа. Минг афсуски, юқорида таъкидланганидек, жувоннинг ортида, гуноҳи не эди, деб сўраб-суриштирадиган жангари қавми турибди. Итолмасдек кончи бой учун ортиқча даҳмазадан бўлак нарса эмас бу. У ўта қалтис кезларда ҳамиша шаҳарлик дўсти Ҳасаннинг қуидаги ўгитини ёдга олади: «Эркак дегани совуккон, ақлли ва ўта тадбирли бўлмоги лозим, – деганди у дастлабки учрашувларидан бирида. – Ортиқча ҳис-туйғу сизу бизга душман, ғазабга эрк бериш эса ўз ихтиёри билан сиртмоққа бўйин тикишдек бир гап. Ҳалимлик ила дунёни тўнтарган ҳолда, қаҳрнинг кучи билан ушоқдек тошни жойидан жилдиролмаслик мумкин. Биродарим Итолмас, келинг, мен сиздан босиқликни, сиз эса мендан лутфни ўрганинг, шунда бу дунёда иккимиздан зўри бўлмайди...»

У Ҳасан ҳавас қиласидан ўша сокинлик ва босиқлик билан қаршисида, «ўлар ҳўқиз болтадан қайтмас» қабилида кўзларини ўқдек қадаб турган Ойбекачга зимдан тикиларкан, шу ҳолида ҳам ғоятда гўзал эканини бот пайқади.

Ойбекач нафақат гўзал эди!

У бирор уруққа бош бўлишга лойик аёл эди!

Бироқ фарзандсизлик тилига тушов солгани боис, қавмда гапи инобатта олинмасди.

У одил эди!

Лекин унда ҳеч қанақа ҳуқук йўқ эди.

У жавоҳир эди!

Аммо қавмда жавоҳирни тошдан фарқлайдиган одамнинг ўзи йўқ эди. Боз устига, бу овулда туғмас хотин ерда ётган тошчалик қадрга эга эмасди.

Бу камдек, қавм аҳли назарида, у кечириб бўлмас гуноҳга қўл урган, яъни хотин боши билан эркаклар ишига бурун

тиқмокқа журъат этганди. Мабодо, Итолмас аёлга нисбатан күнгилбүшлик қиласа бўлса, сўнг унинг обрўйи ортиқ тош босмай кўярди. Тош босмайдиган обрў билан эса, табиийки, қавмни бошқариб бўлмайди.

* * *

У Ойбекачга ғамнок ва аламнок боқаркан, беихтиёр қимтилган лаблари орасидан қуидаги сўзлар аста қанот қоқди:

— Гап шу... энди овуллингга... кетавер!

Эрли аёл учун бундан даҳшатлироқ гапнинг ўзи йўқ. Бу гап ҳар қанча пардаланиб, ҳар қанча юмшоқлик билан ирод этилмасин, барибир аёл зотига дабдурустдан жуда қаттиқ таъсир этади.

Ойбекач фаросатли аёл сифатида бу лаҳзага аллақачон ҳозир эса-да, барибир унинг қақшатқич зарбидан қалқимай қолмади. У беихтиёр бир сапчиб тушаркан, бирордан сўнг, қўлтиғида кичик тутунча, гавдаси билан ўтов эшигини тўсиб турган эри қархисида пайдо бўлди-да, қани, йўлдан қочинг, ўтиб кетай, деган маънода қошини чимирди. Бу ҳолдан Итолмас деганлари шошиб, довдираб қолди: «Ё тавба, бунча тез, ҳатто ялингиси ҳам келмади-я!» Аслида у аёлнинг лўлилиқ қилишини куттанди. Агар шундай қиласа бўлса, эл кўзига, гирибонидан маҳкам тутиб, ташқарига улоқтирмоқчи эди. Афсуски, бир ён сурилиб, Ойбекачга йўл беришдан бўлак чораси қолмади.

Ўтовдан чиққан аёл тезгина йўлга тушмади.

У тошчоқ ёнигача бир-бир босиб келди-да, аста ўтирилиб, аввали овул томонга кўз солди.

Хўрсинди.

Кейин қоя пойидаги яланг дўнглиқда куни кеча пайдо бўлган янги қабрлар томон назар ташлади.

Хўрсинди.

Сўнг овулни гир қуршаган тоғлар бошига кўз солди.

Хўрсинди.

Үтөв ёнига йиғилиб кела бошлаган аёллар томон разм солди.

Хүрснди.

Ва шундан кейингина қоматини тик, бошини мағрур тутиб, аста йўлга тушди.

У жиларкан, нарида турган Итолмасга қиё боқмади.

У ёнлаб кела бошлаган катта кундоши томон ҳатто кўз кирини ташлашни лозим топмади.

Аёллар тўвидан кимдир, чидаёлмай, пиқиллаб йиғлаб юборди.

Бироқ у қилт этмади.

– Қоракул! – деди Итолмас унинг мағрурлигидан алами кўзиб. – Буни овулигача узатиб бор! Тағин йўл-пўлда айик-пайик тортиб кетмасин!

Ойбекач изидан эргашган Қоракул томон кескин ўгирилди:

– Йўкол, ювуқсиз!

Бу аёлнинг сўнгти ибораси бўлди.

У кунчиқишдан эсаётган енгил эпкинга қарши юрди.

Эгнидаги лиbosни тортқилаётган эпкин туфайли унинг ўта даражада сарвқоматлиги янада яққол намоён бўлди.

Бундан бутун овул ахли боҳабар бўлди.

Барча қатори Ойбекач изидан тикилиб қолган Итолмас унинг эгни юпунлигини шунда пайқади. Аёл эри томондан ҳадя қилинган барча либосларни ўтова колдириб, одми кўйлақда кетиб бораради. Барча хатти-харакатида тириклика нисбатан кучли исён барқ уриб турарди. Бироқ қавм ахли бу исённи уқмоққа қодир эмасди, барининг Ойбекач ҳакида яқдил фикри шу эди: «Бунча ўр, бунча саркаш бўлмаса, бу туғмас ўлгур!»

Бироқ бу «туғмас ўлгур» эрсиз қоладиган аёллардан эмасди, эрта бир кун кимдир уни суйиб, қайноқ бағрига тортиши аниқ эди. Буни дафъатан туйган Итолмас рашкнинг куйдирувчан оташию чексиз азобини бутун вужуди ила ҳис этаркан, муқаррар жудоликдан кўнгли бузилиб, теваракдаги қоя ва тоғларга миҷжалари намланиб боқди, куракдек каф-

ти билан кўксини силаб-сийпалаб боқди ва ич-ичидан шуни каттиқ истади – қани энди, мағур кетиб бораётган Ойбекач қаршисидан бирорта қутурган айиқ лоп этиб чикса-ю, уни тилка-пора килиб ташласа! Бу фожеадан сўнг Итолмас бахти қора эр сифатида тогу тошни гам-аламга тўлдирса, Ойбекачнинг номини тутганча, дам-бадам манглай чанглласа, энди нима қилдим-а, дея бошини сарак-сарак қилса.

Тасаввуридаги бу манзара Итолмасга ҳар қанча эриш, ҳар қанча бачкана туюлмасин, шу тобда барига рози эди. У йўқ ердаги қутурган айиқни орзулаган кўйи: «Эрта бир кун бу мочагарнинг ўзга эр оғушига кирганини эшитганимдан кўра, жонсиз жасади устида икки қатра кўз ёши тўkkаним минг бора афзал эмасми?» – дерди.

У ўтовга кириб, Ойбекачнинг либосларидан бирини қўйнига тиқиб чиқди-да, уни киши билмас Қорақулга тутқазаркан, лаблари асабий қийшайиб, маънодор томоқ кирди.

Қорақул – маълун!

Қорақул – аблаж!

Қорақул – ярамаслар султони!

У Итолмаснинг мақсадини зумда илғади, теваракка зимдан кўз ташлаб, мамнун ишшайди. Ойбекачнинг қилмиши туфайли кеча еган калтаклари учун ўч олишга имкон туғилганидан ўзида йўқ суюнди. Аммо қувончини билдирмади, тош қотиб тураверди.

Бир муддатдан сўнг у анча узоклашиб кетган аёл томонга имо қилиб, секин шипшиди:

– Ҳали... сал эрта, хўжайин!

– Ҳа, эрта! – дея Итолмас бош ирғади.

– Довонга ўрлашини кутамизми?

– Йўқ, довон белигача қўтарилисин!

– Хўп, хўжайин!

Ойбекач довонга ўрлай бошлагач, Қорақул қатор ғуллардан бирига яқинлашиб, қўлидаги аёл либосини «Чақмоқ» отлиғ ола итнинг тумшуғига тутиб ва нуқиб, шундай кезларда ирод этилиши лозим бўлган гапларни айтиб, итга керак-

ли пишангни бера бошлади. Аёл ҳидини олган ит тегишли буйрукни кутиб, гулда кутура бошлади.

Итлар тўлалигича Қорақулнинг инон-ихтиёрида туюлса-да, аммо ғулларнинг оғзи, фавқулодда ҳодисаларни хисобга олмаганда, Итолмаснинг рухсатисиз очилмайди. Ана, Ойбекач аллақачон довон белига кўтарилиб, арчалар орасида кўздан ғойиб бўлган эса-да, ҳануз буйрукдан дарак йўқ. Бу орада Итолмас оқ ўтовга бош сукиб, қизил шаробдан бир коса симириб ҳам чиқди, сўнг ўтов қабатида тўдалашиб турган хотин-халажларни нари ҳайдади. Кейин довон томонга тескари ўгирилиб, «оч» деган маънода им қоқди. Итолмаснинг ҳар бир амрини ҳамиша ўз вақтида адо этишга кўнинкан Қорақул бу сафар, одатига хилоф равишда, сўнгги дақиқада негадир ошиқишини истамади – ғул оғзидаги әрқонга атай тугун тушириб, уни ечишга тиришаркан, бу ҳаракати билан ўзича Ойбекачга муруваттаган, яъни унинг ўлим онларини саноқли сонияларга бўлса-да кечиктиришга уринган бўлди. Кимгадир яхшилик қилиш ғоятда кўнгилли иш эканини илк бора туйган бу кимса Итолмаснинг тагдор томоқ қиришларига қулогини кар қилди, ҳатто, «намунча ошиқмасанг, қўй, яна озгина яшаб қолсин», дея тўнғиллашга ҳам журъат этди. Яхшиямки, бу эътирози кутураётган итнинг овозига қоришиб кетди. Акс ҳолда Итолмас унинг тилини суғуриб олиши тайин эди.

Қорақул ғул оғочи бир ёнга сурилиши билан ташқарига камон ўқидек отилиб чиқкан итнинг ортидан қараб қоларкан, кўксида ачинишга ўхшаш галати бир оғрикли туйғуни туйди. Бу туйғуни ҳис этиши билан ҳадемай йиртқич ит чангалида умрини адоклаши лозим бўлган аёлнинг жонҳолатдаги чинқириғи гўё тоғларда акс-садо берадигандек, ўзини ним дош ўтовга урди. Ҳолбуки, салгина бурун ўша қонли манзарани ўз кўзи билан кўрмоқ ва уни янада яқиндан мириқиб томоша қилмок учун ҳатто ит билан тенгма-тенг югуришга ҳам рози эди.

Энди эса...

У руҳиятида юзага келган бу хил тебранишларнинг сабабини англаёлмай ва уни шуурига сингдиришга чоғи етмай, кигизлар тахлами ортига шоша-пиша қўл тиқди. Тўй куни атай яшириб қўйган шароб тўла саночни топгач эса, ўтовга ўзга бирор бош сукмасдан бурунроқ нафсини қондириш учун ияги қалтираб, нордон суюқликни ютоқиб ичишга тутунди. Негаки, тогда шароб дегани анқонинг уруғи. Кўнгил тусаган пайтда Қорақулдек қора-қура пиёдалар нари турсин, отлиқ Итолмасга ҳам топилавермайдиган нарса. Шунинг учун у Қорақулга ғоятда азиз туюларди.

Бу пайтда Ойбекач ёввойи жониворлар солган ингичка сўқмоқдан қоя ёнбағирлиги бўйлаб кетмоқда эди. Бугунги чароғон қуёшли куннинг акси ўлароқ, дарду дунёси қопкоронги, зимистон: у этагига маҳкам ёпишиб олган «туғмас хотин» деган тавки лаънат залворини бутун вужуди билан ҳис этгани ҳолда, бундан сўнг ота овулида кечадиган яхши-ёмон кунлари ҳақида нохуш ўйлар суриб борарди. Шунингдек, боя тоғдан қайтган йигитлар гапини эшитмагани боис, бандилардан бири – Эрманнинг туткунликдан қутулиб кета олгани юрагининг бир четини нурлантириб турарди. У ёпирилиб келаётган қора хаёлларни бошидан қувлаш ниятида Эрманни ўйлашга тиришаркан, йигитнинг чеҳрасини тузукроқ эслай ололмаёттанидан ғоятда таажжубланди.

Ё тавба, нимаси бу?!

Ахир ҳар куни кўриб юрган одамнинг афт-ангорини уннутиши мумкинми?

Ойбекач, гўё бу саволга жавоб қидиргандай, аввал сўл ёнида савлат тўкиб турган қояга, сўнг ўнг ёндаги тубсиз жарликка кўз ташларкан, изидан шамолдай елиб келаётган ажални нақ кураги орқали ҳис этди. Лекин дастлаб нелигини англаёлмади. Одатда, сезги деганда, юрак назарда тутилади. Буни қарангки, келар балони юракдан ўзга аъзолар ҳам ҳис этар экан. У кураги ўргаси жунжикиб, беихтиёр кескин ортига ўгирилди. Бироқ ит ҳали анча қуйида эди. Аёл ҳарсангтош устида ўлжак талашиб, бир-бири билан ҷўқишаётган ўлаксахўр қушлардан бошқасини пайқамади.

У тайинли бирор хавфни илғамагач, елка қисиб, тағин ўз хаёлида ошиқмай йўлда давом этди. Ахир қизлик овулига меҳмонга бораётгани йўқ-ку, нима қилади ошиқиб!

Бироздан сўнг аёл ички бир ундов таъсирида Тиллаводийга яна бир бора – сўнгги марта нигоҳ ташлаш истагини тайди.

У шу ҳасратда ортига қайрилди.

Афсуски, водий аллақачон арчали дўнгликлар ортида қолиб кетганди. Аёл бир неча йиллик умри ўтган қадрдан овулинни қайтиб кўролмаслигидан алами келиб, чукурдан-чукур хўрсинаркан, худди шу аснода арча ва харсанглар оралаб, ўзи томон сассиз-садосиз, ўқдек учиб келаётган итни илғади ва воҳеани дарров фаҳмлади: Итолмас эр кишига асло ярашмайдиган ишга – ғирромликка кўл урибди, Қорақулдан ўзга кимсага бўй бермайдиган ғул итларидан энг баттолини изидан туширибди. Бу ит чангалига тушган одам боласи тирик қолмайди.

Демак, ўлим муқаррар!

Ана, у ола ит тимсолида шамолдай елиб келмоқда!

Бироқ мағрур тоф аёли Ойбекач аллақандай ёвуз ит чангалида жон берадиган банда эмасди. Бу хил ўлимни ўзига ордеб биларди. Итга таланиб ўлгандан кўра бўри ёки қоплонга ем бўлишни ёхуд қонсираган бирор маймоқ айик чангалида жон таслим қилишни афзал биларди.

Холбуки, ўлим ҳақ экан, уни кутиб ўтиришдан не фойда!

У шу ўйда тубсиз жарлик томон кескин қайрилди. Жар лабига етганида, чехрасини ғалати табассумга тўлдириб, кўкиш ҳовурга чулғанган тоғларга бир сира кўз ташладида, сўнг худди онаси кучоғига талпинган гўдакдай куйига интилди.

Ўта мудҳиш воҳеа юз берганини сал ўтиб жар лабига етиб келган ит ҳам сезди. У не қиларини билмай, бир муддат анг-танг туриб қоларкан, сўнг тажовузкор ғул итига хос бўлмаган оҳангда аста ғингшиди. Кейин, аввалги важоҳатидан асар ҳам қолмаган, думини чотига қисганча, аста изига қайрилди.

Аёлнинг ўлимидан сўнг юз берган воқеаларни Итолмас ҳали-ҳанузгача эслагиси келмайди. Яхшиям аёл ўз жонига қасд қилгани, акс ҳолда икки қавм қирпичноқ бўларди. Қисқаси, аёлнинг ўлими Эрманнинг жонига ора кирмай қолмади. Агар бу фожеа юз бермаганида Итолмас йигитнинг ўлик ва тириклигини аниқламасдан қўймасди.

Мана энди куттилмаганда тулпори дарагини эшитиб, эски дарди қайта янгиланиб ўтирибди.

Тулпорни ё олиб қайтамиз, ё ўлдириб!

У, тулпори ҳакида хабар етказиб, дилини хуфтон қилган хабаркаш йигитни бўғиб ўлдиргиси келди. Бироқ, таомилга кўра, уни ўлдириш эмас, сийлаши лозим эди. Шу боис, қўлидаги чарм халтачани, итга ҳўрак ташлагандай, у томон итқитди. Хабаркаш йигит халтачани ҳаводаёқ илиб оларкан, мамнун илжайди. Бироқ у муҳим бир хатога йўл кўйган, яъни водийга кириш йўллари ҳакида батафсил маълумот бергани ҳолда Эрманнинг ғул или тўғрисида бир оғиз ҳам чурқ этмаганди. Негаки, уймовутлик бу шоввоз ғулда сақланётган Қоракуюн ҳакида ҳеч нарса билмас, билган тақдирида ҳам айрича эътибор бериб ўтирмасди, ахир овул ва ўтовни итсиз тасаввур этиб бўлмайди-ку.

* * *

Бибисора бугун тонгда яна ғордан чиқди.

У илк бора одатига хилоф иш қилди – дарров қўйига энмай, ғордан беридаги дўнгда туриб қолди, юраги ниманидир сезгандай, ўзи айтмишли, дўнг белида саримойдай тўнғиб қолди.

Момо табиатан камюрим эди.

Бироқ ғордан чиқдими, овул айланмай қўймасди. У овул айланаркан, йўлида учраган одам борки, қулогини қоқиб қўлига беради. Шу боис, эси бор одам Бибисоранинг қорасини кўриши ҳамон қорасини ўчиради. Билмасдан рўпара келиб қолганлар эса унинг дийдиёсини эшитишдан ўзга чоралари қолмайди. Момодан қочиш мумкин,

аммо эътиroz билдириб бўлмайди. Қарғишидан қўрқишиади. Қарғасам ёмон қиласман, деса-да, аслида момо ҳеч кимни қарғамайди, ҳаммани бирдек яхши кўради. Аммо овулда бирор фалокат юз бергудек бўлса, барча яқдил шундай деб ўйладиди: «Оббо, момоси тушмагур ёмон қарғабди-да!» Бу аҳмоқона қараш қачон урчиган, буни ҳеч ким билмаса-да, момони бехос ранжитиб қўйишдан ҳамма бирдек чўчийди.

Бибисора бекорга овул айланмайди.

У ҳар сафар ғордан узун ва кенг енгининг бир четини маҳкам тутамлаб чиқади. Узун енгида нимадир борлигига ишонган ҳолда қаршисидан чиқсан ҳар кимсага ўша нарсанни инъом этган бўлади.

— Рухлар бериб юборди, — дея енгини очаркан, унда ҳеч вақо йўклигини қўриб доимо ҳайратланади, сўнг хижолатомуз кулимсираб дейди: — Вой ўлмасам, тушиб қопти-я! Энди нима қиласман? Тушиб қопти-я!

Агар қаршисидаги одам эслирок бўлса, бу хил вазиятдан тез чикиб кета олади.

— Йўқ, тушмади, момо, — дейди ўзини худди ҳадя олган-дек тутиб. — Мана, қўйнимга солиб қўйдим.

— Алдамаяпсанми? — Момо унга шубҳаланиб тикилади.

— Сизни алдаб ўлибманми, момо.

— Унда нега раҳмат демайсан?

— Ўн марта, юз марта раҳмат дедим-ку, момо.

— Хай, раҳмат деган бўлсанг бўпти.

Бибисора ҳадя тарқатаётганидан мамнун ҳолда йўлида давом этади. У узун ва кенг енги учини тутганча, навбатдаги кимсага бет бўлади.

Бу ҳол Қалайбекка рўпара келмагунча давом этади.

Йигитга кўзи тушиши ҳамон момо, ҳар сафар, ўзида йўқ қувониб кетади. У енгидаги ўша ниманидир Қалайбекка берган, у эса беҳад мамнунлик ила қабул қилган киши бўлади.

— Маҳкам бекит! — дейди момо. — Тағин битта-яримта илиб кетмасин-а!

— Мана, — дейди Қалайбек қўлинни қўйнидан олмай, — маҳкам бекитдим.

– Ишқилиб, яхшилабгина бекитдингми? – Бибисора у қадар ишонқирамай унга боқади.

– Бекитдим, момо, бекитдим.

Бибисора, гоҳ пайтларда, кутилмаганды бирдан ғайрати күзіб, ишchan бир кайфиятда енгларини химара бошлайды.

– Тошполвон сафардан қайтсін, дарров түйни бошлаб юборамиз! – дейди күzlари ғалати чақнаб. – Дўстлари кувониб, душманлари куйиб ўлсин дейман-да. Шунинг учун түйни катта қиламиз!

– Катта қозонга ўзим эга бўламан, – дейди Қалайбек қитмирланиб.

– Бекорларни айтибсан! – Бибисора жаҳлланади. – Катта қозон меники!

– Тўйда қозон талашиб юрсак уят бўлар, момо, – Қалайбек кўрсаткич бармоғини ўнг юзига босганча, бошини сарак-сарак қиласди. – Уят, момо, уят! Сиз қозон бошида эмас, чимилдиқда сузилиб ўтиришингиз керак, келин бўлиб.

– Қозонгаям қарайман, чимилдиқдаям ўтираман! – дейди Бибисора баттар ўрланиб. – Тошполвон нима деса, шуни қиласман! Ошни мендан бўлак одамга ишонмайди у!

Қалайбекнинг меҳри жўшиб, унинг елкасидан қучгиси, қучиб эркалагиси келади. Бироқ момо ёш қизлардай бунга изн бермайди.

– Сен менга номаҳрамсан, – дейди силтаниб. – Қўлингни торт!

– Хай-й, ҳеч қуриса, – Қалайбек изза бўлган киши сифатида дарров гапни бошқа томонга буради, – қозон тагига ўт ёқишимга рухсат берарсиз, а, моможон?

– Йўқ, алдаб қўлимдан капкиримни обкўясан!

– Капкирингизга тегмайман, момо, – Қалайбек унга меҳр-ла тикилади. – Бизга оддий косов ҳам етади.

– Капкиримга тегмайсан-а?

– Йўқ, тегмайман.

– Тегмайсан-а?

– Тегмайман дедим-ку.

- Унда Донишчолнинг арвохи урсин деб қасам ич!
- Одамни буйтиблар қасамга таяманг-да, момо, – Қалайбек ўпкаланган бўлади.
- Йўқ, қасам ичмасант бўмайди! – Бибисора қайсарланиб ер тепинади.

– Хай, агар капкирингизга тегар бўлсан, Донишчолнинг... – Қалайбек гапнинг қолган қисмини ичита ютиб, алланималар дея минғирлайди-да, сўнг: – Энди кўнглингиз жойига тушдими, момо? – дейди.

- Ҳа, энди кўнглим жойига тушди.
- Бундан сўнг ҳадеб одамни қасамга таяйверманг-да, момо.

- Таяйман!
- Ҳафа бўламан.
- Вой ўлай! – Бибисора кутилмагандан бир сапчиб тушади. – Ошни нимада сузаман?!
- Ана идишлар... моможон, – дея Қалайбек идишлар тахламига ишора қиласди. – Танлаб олаверинг.

У ҳарчанд зўрласа-да, Бибисора биттадан зиёд идиш олмайди. У лаган танламайди, дуч келганини олади. Баъзида эса кўкка бўй чўзиб турган тошотга чалғиб, қўлида идиш, ўша томон юради.

– Бечора, сағрисини тошдан узолмай қопти-ку! – дейди тошотга ичи ачиб. – Буни тезда халос этиш керак!

Қалайбек «хўп», дейди. Бироқ бу жавоб момони қониқтирмайди. У жаҳд-ла келиб, йигитни турткилай бошлияди.

- Сенга тезда бўшат деяпман!
- Ҳозир, – Қалайбек жилишга ошиқмайди.
- Сенга нима деяпман мен! – Бибисора баттар тирғалади.
- Айтганча, – Қалайбек узокда қорайиб турган гор оғзи томонга ишора қиласди, – боя Тошполвон овоз берғандай бўлди. Чамаси, сизни кутиб қолди-ёв, момо.

Бу гап Бибисорага ўқдек таъсир этади. У суюкли ёрини горда тасаввур этиб, қўлидаги идишни дуч келган тош устига қўяди-да, зингиллаганча йўлга тушади.

— Лаганни... лаганни унутдингиз, момо! — дея ортидан кичкиради Қалайбек. Аммо бутун эс-хуши суюкли ёрида бўлган Бибисора унинг чакириғига эътибор бермайди, шунда йигит овозини янада баландлатиб дейди: — Ошни нимада сузасиз, момо?

— Вой! — Бибисора кескин изига қайрилади-да, қолдирган идишини қўлтиғига қисганича жадал олға интиларкан, дейди: — Ахир Тошполвонга ошни кафтимда сузиб бермайманку!

У Қалайбекдан ундиранг анчада идишни нима қилади, буни Яратгандан ўзга ҳеч ким билмайди. Бунга сари йигит ундан ҳеч нарсани аямайди, худди ўз момосидек эркалайди ҳам эркаланади, койишларини жимгина тинглайди, калтагига елкасини тутиб беради, хуллас, овулда ёлғиз угина Бибисорани ҳаддан зиёд эъзозлайди. Агар момо бир муддат кўринмай қолса, соғина бошлайди. Дарвоқе, булутли кунда қуёш ялт этгандай, Бибисоранинг ақли дам-бадам тиниқлашиб туради. Бу оний лаҳзада момо ғоятда юксак ва ғоятда теран фикрлайди. Масалан, тошотга ҳақиқий таърифни Оқбўта оқсоқол эмас, у берган.

— Бу сен! — деган бир куни тошотга ишора қилиб, ўта қизғин оҳангда. — Аниғи, кўнглинг ва орзу-ҳавасларинг ифодаси бу! Сен бечорага бу дунё жуда тор! Кўнглинг мудом парвоз истайди! Бироқ сен ҳеч қачон парвоз қилолмайсан! Бу дунё икир-чикирларидан сағрингни озод этолмай, шу тоғу тошлар орасида ими-жимида ўлиб кетасан!

Бир муддатдан сўнг эса Бибисора юкоридаги гапларни ирод этган одамга асло ўхшамай қолади. Тағин ҳали тоғдан, ҳали боғдан кела бошлайди. Бунақа пайтда фақат Тошполвоннинг номини тилга олибгина ундан халос тошиш мумкин. Тошполвоннинг номи тилга олиниши билан Бибисора, «вой, ўлмасам, ахир уйда ёрим кутаяпти-ку мени», деганча жўнаб қолади. Шу билан бир неча кунгача қайтиб корасини кўрсатмайди. Агар бу муддат андак чўзилар бўлса, Қалайбек халтани емакка тўлдириб, форга

ўзи чиқиб боради. Аммо ғор пешайвонида тиззаларини кучиб ўтирган момо уни ичкарига қўймайди.

– Жим! – дейди йигитга кўзи тушиши билан кўрсатгич бармогини лабига босиб. – Тошполвон мизғияпти, йўқ, ухляяпти. Кеча овдан кеч қайтди, жуда кеч қайтди. Секин! Уйғотиб юборасан.

Момо ғорни жуда орастга тутади. Кираверишда, сўл томонда ўчоқбоши жойлашган. Ғор марказидаги майнин тупроқли кафтдек текис майдончага кигизлар тўшалган, ўртада бир чети қайириб қўйилган шолдастурхон, чет-четга болишлар ташланган. Сал нарида устига гулдор ёпингич ташланган кичик тахмон, ёпингич чеккасидан пўстин ва кигизлар чети кўзга ташланиб туради. Ўчоқбошида қозон ҳамда икки-уч тошлагандан ўзга буюм кўзга чалинмайди. Қизик, Қалайбекдан ундирилган идишлар қани, улар ғорнинг қайси пучмофига яширилган? Қисқаси, Бибисора ғор ичини ўзича омборхона, ошхона, меҳмонхона ва ётоқхона каби бўлмаларга ажратган эса-да, бироқ бирон кимсани, айниқса, эркак зотини ичкарига қўймайди: «Тошполвон овда, эркаксиз уйда пишириб қўйибдими сенга!» дея ҳайдаб солади.

Агар Тошполвон омон бўлганида борми, ҳозир етмишнинг ёқасидан туттан бўларди. Мардлиги ва жасурлиги эл орасида достон бўлган бу одам айни йигит ёшида талончи қавмлар билан кўп курашган, қўлидан келганча элининг бошини қўриган ва оқибат, ўзига зўр ғанимлар орттириб олган. Бибисорага уйланиши арафасида эса Сувлик деган жойдаги тўқнашувда номардларча ўлдириб кетилган. У ўлдириб кетилган куннинг эртаси тонгда Бибисора эси оғиб уйғонади ва нуқул дейдики: «Тошполвон мени ғорда кутмоқда! Ғорни саройга айлантириб, шамлар ёқиб, кигиз ва гиламлар тўшаб, йўлимга илҳақ бўлиб ўтирибди!» Аёлнинг туғишганлари уни зўрлаб гордан олиб чиқишли. У эса яна ғорга қочди. Бу ҳол муентазам равишида давом эта-вергач, охири хешлари қўл силтаб, уни ўз ҳолига қўйишиди. Шундан сўнг овул биқинидаги бу ғор «Бокиранинг ғори»

деган ном олди. Негаки, қизга ҳали Тошполвоннинг мурти ҳам тегмаган эди-да. Горни макон тутған момонинг емаги элнинг зиммасида эса-да, у ҳеч вақт қўлдан нарса олмайди. Кишилар атаганларини ғор оғзида қолдириб кетаверади. Кундузлари ғор оғзида нари кетмайдиган Бибисора ўзича гоҳ ичкарида ухлаётган Тошполвоннинг тинчини қўриқлаган, гоҳ унинг овдан қайтишини кутиб ўтирган бўлади.

Қалайбек ғор оғзида одатий ҳазил-хузуллардан тийилади. Қўлидаги емак тўла халтани бир четга қўйиб, тезроқ изига қайтиш пайида бўлади.

– Сен кетма! – дейди Бибисора ҳар сафар. – Бугун кўй сўямиз. Тошполвон ичкарида пичоқ қайраяпти. Оқшом қозон тўлдириб шўрва осамиз. Бир косагина ичиб кетасан.

Қалайбек, оқшом келаман, дея жўнаб қолади.

У ғордан куйига энаркан, Кушкўнмас ҳудудида офтобда униққан дўппидек дўмпайиб турган Эрманнинг ўтовига назар ташламасдан ўтмайди. Кушкўнмасга ипсиз боғланиб қолган инисига жуда раҳми келади. Баъзида акалиги тутиб, йиғиштирип барини, дегиси келади дея олмайди. Яхши биладики, мабодо Эрман кўч-кўронини кўтариб овулга қайтар бўлса, бу қилигини бирор юзига солмаса-да, бироқ эл-улус орасида йигитнинг тариқча обрўйи қолмайди. «Қасамхўр!» ёхуд «Субутсиз!» дея ҳамма ундан ҳазар қила бошлайди. Хуллас, бир қараашда, эл унинг бу хил яшааш тарзига кўнинкан ва ҳеч бир кимса Эрманга эътибор бермаётгандек эса-да, аслида барчанинг дикқати унда. Бу борада кутилаётган ганим ташрифи эмас, йигитнинг ичган онтига содиқлиги муҳим ҳисобланади. Эл онтида маҳкам турмаган бандани дарров моховга ошна тутади.

* * *

Бу сафар Бибисора овул ораламади.

У дўнгда бир муддат хаёлчан туриб қолди-да, сўнг тўғри Эрманнинг ўтови томон эна бошлади. Момо бу гал яна бир

мухим нарсани – йўқ нарсани снгига тушиб чиқишни унуди. Қайтамга узун енгларини химарган, қадам олишлари эса жуда бежо эди.

У ўтовга етиб-етмай оҳурди:

– Оҳ-ҳ, бу манзилда қон тўкилади! Кўп қон тўкилади!

* * *

Бибисора бекорга безовта бўлмаган – чиндан-да оқ тулпорнинг қаерда ва кимнинг қўлида сақланнаётгани ҳақида тўла маълумотга эга бўлган Итолмас бугун тонгданоқ тунги босқин режасини тузмоққа киришганди. У, одати бўйича, тузган режасини ипидан-игнасиғача қайта ва қайта таҳлил этиб, уни обдон пишитаркан, ўзини тевараклаб турган содик йигитларига қуйидаги гапни айтишдан истиҳола қилиб ўтирумади, дедики: «Кўйнимдаги хотинларимдан бирини олиб қочсалар, бардош бермоғим тайин! Овулимга хавф солсалар, ҳеч иккиланмасдан жонимни тикмоғим аник! Аммо тулпоримни, кўлда сузган оқкушдек гўзал, янги ёққан қордек оппоқ тулпоримни теру чангга ботириб, сағрисига аччиқ-аччиқ қамчи бостириб улоқ чопишларига эса, бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам чидай олмайман! Буни эшитиб ва била туриб, сукутда юргандан кўра, ўлганим минг карра дуруст! Гапнинг қисқа ва энг лўндаси шу – бу тун тулпорни ёстаклаб қайтамиз, ё унинг умрига якун ясад, жасадини ўша ёқларда қолдириб келамиз! Шундан бўлак бошқа йўли ва амали йўқ, йигитлар!»

У режасини пишитишда давом этаркан, Эрманни жиддий тўсик деб эмас, шунчаки овл овул итларидан бири деб билди. Яна ўйладики: «Агар у қочоқ чин йигит бўлганида – ўлик эмас, тирик экан – ўша кунлардаёқ, йўқ-йўқ, ўша куниёқ қабатига йигитларни жамлаб, овулимга уриб келарди. Қўлидан келса-келмаса, ўч олишга уриниб кўрарди. Ҳолбуки, бу ишга унинг журъати етмадими, демак, у оёқ остида, сўқмоқда ётган бир тош, осонгина жарга тепиб тушириб юбориш мумкин». Шу билан бир-

га, Итолмас ўзидан жуда мамнун эди. Негаки, ўшанда Эрман ўлдига чиқарилган бўлишига қарамай, барибир у томондан кутилган ҳужумни назарда тутиб, зимдан айрим ҳозирликларни кўриб қўйганидан ва энг муҳими, кўнгли шунга ундағанидан ич-ичидан ғуурурланиб қўярди.

— Менинг кўнглим ҳеч қачон алдамайди! — деди у ўзидан ўзи фахрланиб.

Бу билан у нимани назарда тутганини, табиийки, йигитлари англашмади.

* * *

Эрман, ҳар галгидек, бу сафар ҳам Бибисорани унча хушламай қаршилади, «тозагина бошимни қотиради энди бу», дея ўйлади. Бироқ момо бу дафъа унга тирғалмади, ўша биргина «оҳ» уришдан нарига ўтмади. Сўнг ўтов билан тошкулба орасидаги майдончада бир муддат сукут саклаб турди-да, тўсатдан кўринмас бир балодан қочгандай пилдиллаганча жўнаб қолди.

Қоракуюн момонинг кетишини истамагандай, негадир жўн итларга хос оҳангда унинг ортидан ғингшиб қолди.

Турган гап, бу ҳолат Эрманнинг назаридан четда қолмади.

У Бибисоранинг ғалати хатти-ҳаракатидан таажжуби ортиб, унинг изидан тикилиб қоларкан, бу тун недир содир бўлишини бот кўнгли сезиб, юраги ўз-ўзидан бир қалқиб тушди. Эрман тонгдан безовта эди, шунингдек, тунда кўрган туши ҳам яхшиликдан дарак бермасди.

Наҳотки, бу тун Итолмас қора берса?

Ё яна жўн қароқчилар тўдаси билан тўқнаш келармикан?

Шу боис, у ўтов керагасида осиғлиқ турган милтиқقا ўзга бир туйғу билан назар ташлади. Яроқни қўлига олиб, таниш мой бўйини туйиб ҳидлагиси ва шу билан юрагига мадад туйғусини жойлагиси ҳамда ҳеч ҳожати бўлмаса-да, унинг темир қисмини артиб-суртиб, кўндоғини силаб-сий-палаб қўйгиси келди.

Қизиқ жиҳати, тутқунликда бир неча бор Ойбекачга нисбатан шунга яқин ғалати ҳисни туйган эди.

Нечун?

Аёл билан қурол ўртасида не боғлиқлик бор?

У беихтиёр тарзда күз ўнгидә гавдаланған Ойбекач-нинг ёниқ сиймосини бу гал ўзидан нари сургиси келмай, негадир илк бора ўзи билған ва құрган қыздарни унга солиширмокқа түшди. Йўқ, у билған қыздар орасида Ойбекачга ўхшаши йўқ. Бу тоғу тошда бир-бирига айнан ўхлаш чўнг қояларга истаганча дуч келиш мумкин бўлған ҳолда қиз-жувонлар орасида Ойбекачга ўхшашини учратиш амру маҳоллигига яна бир карра амин бўлди.

Негаки, Ойбекач бошқача!

Ойбекач бутунлай ўзгача!

У худди қўлдаги яроқ каби киши юрагига мадад бағишлади!

У кўнгилга нур бахшида этади!

У ториқишинг билан қаршингда пайдо бўлади!

У фикрингни уққандай – гоҳида тергаб, гоҳида алқаб туради!

Эрман хаёлинини бутунлай банд этган аёлни ўйлаганча, яроғини обдон артиб-суртиб тозалади. Сўнг уни қайта жойига осиб кўяркан, Бибисора келмасидан бурун итнинг емаги ҳақида ўйлаб тургани эсига тушиб қолиб, аста ташқарилади. Айриғоч ёнига борди. Тунги салқин шабадада маҳсус қотирилган бўри эти ўйлаганидан кўра анча кам қолганини кўриб, манглайи тиришди, афти тундлашди. Ахир бўри овлаш чакана ташвиш эмас-да – кишидан озмунча вақт ва ҳафсалада талаб этмайди у. Тўғри, Қоракуюн ғулдан бўшатиб юборилса, у тоғдан қуруқ қайтмаслиги мумкин.

Дарвоқе, қайтармикан у?

Бу савол илк бор унинг миясига келди.

Ахир жониворга бу тарбия берилмаган-ку.

Бу соҳа билимдонлари, жумладан, Қоракулнинг гапига қараганда, қайтиши керак. Қайтганда ҳам ўлжасининг қорнидан ортган қисмини елкасига ортмоқлаб изига

қайтиши керак. Бирок Эрман буни амалда синаб күрмаган. Бу синов унинг режасида кўзда тутилмаган. Унинг бирдан-бир режаси – ит лаънати Итолмас водийга кирган кездагина ғулдан бўшатилади, тамом-вассалом. Бунинг устига, шусиз ҳам кейинги пайтда Қорақуюннинг руҳиятини англаш тобора мушкуллашиб бормоқда. У гоҳида ҳатто ўз эгасига ҳам ола қараб қўядиган бўлган. Бирок Эрман бу ҳолдан сира ташвиш тортмайди, балки «тоза оби-тобига келаяпти», дея ўзича суюнади. Агар ҳозир буни бўшатиб юборсам, бутун тоғу тошни қўпориб ташласа керак, деб ўйлади. У кун сайин кучга тўлиб бораётган ити ва унинг айрим бир нотабиий қилиқларидан қанчалик ўзида йўқ масурурланмасин, аммо юрагида жониворга нисбатан зигирча меҳрни хис этмайди ва бундан ажабланиб ҳам ўтирмайди. Назарида, Қорақуюн буни сезади, сезгани туфайли ҳам баъзида унга ётсираб қарайди. Бу борада Қорақул кайфияти жуда соз пайтида шундай деганди: «Гул ити ўлгудек сезгир бўлади, юрагингда не бор, не йўқ, барини билиб-сезиб туради. Агар унга чинакам меҳр бермасанг, у сенга ҳеч қачон содик бўлмайди. Билки, уларнинг минг битта қилиғи бор. Минг битта қилиғига минг битта тил билан мулоқотда бўлишинг керак. Буни эплаёлмасанг, унинг сийратига эмас, суратига эга бўласан. Тўғри, у амрингга итоат этиши мумкин. Бирок бу итоаткорлик сарҳадланган, унинг нарисида нима бор, буни ҳеч қачон англаб етолмайсан...» Мана бугун Қорақуюн минг битта қилиғидан бирини намойиш этиб, ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ, Бибисора ортидан ғингшиб қолди. Эрман бу-нинг нелигини англай олдими? Англаш нари турсин, ортиқ қизиқмади ҳам. Ёхуд ҳар оқшом кунботиш томонга тикилиб ётишлари, сўнг бирдан ғулга сифмай қутуриб қолишлари нимани билдиради? Итнинг бу ҳолатидан Эрманинг ўзича идрок этгани шу бўлди: «Ё мен кутаётган бало қибла томондан бўй кўрсатармикан? Ахир азал-азалдан ҳар неки бало кунботишдан эмас, кунчикишдан қора берган-ку...»

Чиндан-да тогнинг кунботиш томонидан овлу ахлига ҳеч қанақа хатар хавф солмайди. Олис даштга қадар чўзилиб,

чуваланиб кетган тоғ тизмаларида биронта ҳам ғаним қавм йүқ. Бу кенг ва бепоён худудда ким ва қандай қавм умргу-заронлик қиласи, уларнинг феъл-атвори, туриш-турмуши ва тутуми қанақа, дўстми ё душман – буни деярли ҳамма беш қўлдай билади. Аммо, бунинг акси ўлароқ, кунчиқишидаги сарҳадсиз тоғли ўлка қавм аҳли учун бутунлай ёт худуд ҳисобланади. Қавмдан саноқли кишиларгина икки, узоги билан уч довон нарига ўтишган. Кўксидан қишин-ёзин оппоқ қор аrimайдиган чўнг чўққиларининг кўкрак кериб туришига қараганда, у тарафларда одам боласининг яшай олиши душвордек туюлади. Итолмас овули ўша тоғли худуднинг шимоли-шарқий қисмида жойлашган. Унинг овулига бир неча катта-кичик довону дараларни кесиб, ҳайбати ҳамда табиий шакл-шамойили номига нисбатан бутунлай номутаносиб бўлган Япалоқдовондан ошиб борилади. Агар ўша тонгда Эрман оқ тулпор бошини тасодифан Япалоқдовон томонға бурмаганида, овулини топиб келиши даргумон эди. У чора қидириб довон тепасига кўтариларкан, Туяқўз водийси қояларидан бирини тасодифан илғаб, таниб қолган ва айни шу нарса унинг жонига ора кирганди. Ўшанда у шу нарсани такроран аниқ ҳис этгандики, Итолмас кунчиқишидаги бу тоғлар салтанатини яхши билади. Чек-чегарасиз бу тоғу тошларнинг қайси кавагида ким ва қандай қавм яшайди, уларнинг сони қанча, куч-кудрати қанақа, дўст-душманлиги нечоғли – барини имкони ётганча ўрганган ва чамаси, ҳозирда ҳам ўрганиб келади. Бу ҳақда Коракул бирда, билиб-бilmай, шундай деганди: «Хўжайнин нечун овулда камроқ бўлишини биласанми? Билмасанг, билиб қўй, у теваракда кимлар яшайди, яшамайди – барини туванлаб, ўрганиб юради. Керак жойда хуфияларини ишга солади. Ҳа, энди тиллачи бойга осон эмас-да...»

Эрман камгина қолган қуритилган бўри этини ўта ҳафсаласиз бир қайфиятда кўздан кечиаркан, бирор чора қўллашни, яъни овга чиқишина хаёлига келтирмади. Назариди, бу хилдаги ғайритабиий емак итга ортиқ керак эмасдек эди. У, «бу тунни эсон-омон ўтказиб олайлик-чи, эртан бир

гап бўлар», дея ўзини овутган, аниқроғи, чалғитган бўлди. Ўз навбатида, бу кеч ўзини обдон эркалагиси келди. Шу истакка бўйсуниб, ошиқмай қозон осди. Ўттан кунгидан қолган қўзи этининг аввал чорак қисмини, сўнг тенг ярмини қозонга ташлади.

У қозон тагига ўт ёқар экан, ҳозир келаман, деганича ҳалигача қорасини кўрсатмаётган Омонтойни кута бошлади. Аслида унинг пойинтар-сойинтар гурунгларини кўпам ёқтиравермаса-да, бугун негадир айни шу тахлитдаги суҳбатини қўмсамоқда эди.

Омонтой кўп куттирумади, оқшомга яқин пастдаги харсанглар орасидан ошиқмай чикиб келаркан, ўтовга яқинлашмаёқ, Эрман бугунги кечки таомга алоҳида ҳозирлик кўраётганини дарров илғади. Бундан беҳад димоги чоғланиб, дўстига ёқиши учун ҳар иккала кафтини очиб кўрсатаркан:

– Қара, кўлим бўм-бўш, – деди хушҳоллик билан. – Бугун итингга нарса ташлаш ниятим йўқ.

Эрман унинг гап-сўзларига эътибор бермай, ўтов арқонларидан бири орасига кистириб кўйилган икки тўқмоқдан бирини олиб, дўстига узатди.

– Буни... ишлатишни биласанми?

– Нима деганинг бу? – Омонтой ўчоқ бошига кўз қирини ташлаб қўяркан, масурланиб кулди. – Ахир бизам йигитмиз! Нима, бу тун айик овламоқчимисан? Лекин бу билан айик овлаб бўлмайди-да, биродар!

– Айикдан баттароғини...

– Айикдан баттари бўлмайди, биродар!

– Бўлганда қандок.

– И-и, бу товда айикдан зўри борми?!

– Бор...

– Нима экан, менга бир кўрсат.

– Агар кўнглим алдамаётган бўлса, бу тун уни ўзинг кўрасан...

– Шошма... бу ҳалиги...

– Худди шундай...

— И-и, сени қара-ю, ҳали күнглингта ишониб, менга түкмоқ тутқаздингми?

— Ҳа...

— Унда овқатдан сўнг бемалол уйқуни ураверсак бўларкан.

— Нега?

— Чунки бу дунёда күнгилдан ўтар ёлғончининг ўзи йўқ-да, биродар! — Омонтой андак хомушланади. — Ия, ишонмайсанми? Масалан, менинг күнглим, «ана, бугун ёр васлига етишасан, ана, эрта етишасан», дея ҳар куни мени алдайди. Бу камдек, тушларим ҳам мени алдайди.

— Менинг күнглим алдамайди.

— Алдайди! — Омонтой бу сафар жиддий эътиroz билдиради. — Агар алдамаганида эди, ойлаб сарғайиб ўтирмасдинг бир ерда! Кўнглинг буюрган куниёқ ғаним йўлига пешвоз чиқиб кўя қолардинг, бекорга вакт кеткизмай.

— Кўй, ақлинг етмаган нарсага аралашма! — Эрман зарда ила тўнғиллайди. — Ундан кўра кўрқаяпман деб кўя қол.

— Нега кўркар эканман, кўрқмайман!

— Унда дуруст.

— Агар чинданам кўнглинг алдамаётган бўлса, менга бундан зўрроқ яроқ бер.

— Бундан зўрроғи анову ёғоч найзалар-да. — Эрман боши билан имо қиласди. — Ана, ўзинг танлаб олавер.

Омонтой бир ён ўгирилиб, ўтов сиртига қатор териб кўйилган оғоч найзаларга нописанд кўз ташлайди. Сўнг ичкаридаги милтиқни назарда тутиб, ярим чин, ярим ҳазил оҳангда, ўшани бер, демоқчи бўлади. Бироқ умрида милтиқ тутмаган, отиб кўрмаган, дарров бу гапдан тийлади. Шунда унинг нигоҳи Эрманнинг белидаги узун тифга тушади. Аммо ўзининг белидаги пичоқ дўстиникидан зиёда эканлигига амин бўлгач, бу борадаги баҳсга якун ясад, салмоқлаб деди:

— Демак, кўнглинг безовта?

— Ҳа, жуда безовта.

— Кўп безовта бўлавермасин, қабатингда мен борман!

Эрман қозон кавларкан, ўзига тунги ҳамроҳ эмас, оқшомги сұхбатдош кераклигини, тунги ғалвага Омонтойни аралаштириш нияти йўқлигини дабдурустдан англаб етаркан, юқорида бўлиб ўтган сұхбатдан тиши қаттиқ қамашди: «Менга нима бўлайпти ўзи? Нечун Омонтойни тўшимга тортиб қолдим бунча?» Унинг дилидан нелар ўтаётганидан бехабар Омонтой эса эрмакка оғоч найзаларни бирма-бир қўлига олиб кўраркан, дўстининг корига ярашга қодирлигидан ўзида йўқ мамнун ҳолда шовқинлайди: «Мен бор ерда сен ҳеч нарсадан хавотир олма! Битта эмас, ўнта ғаним келмайдими, барини ўзим тинчитаман!»

Бу орада Эрманнинг яна сезгани шу бўлдики, дўсти ортиқча шовқин кўтарган кезлари, одатда, ириллаб қўядиган Қорақуюннинг бу сафар уни чиқмасди. Эрман, қўлида капкир, гул тепасига келиб ичкарига кўз ташлади. Мабодо ўлиб-нетиб қолмадимикан бу? Йўқ, жонивор ўлмаган, бошини оёклари устига қўйганча, гул оғочлари орасидан кунботишга тикилиб ётарди.

Буям ниманидир сезганга ўхшайди, – дея хаёлидан ўтказаркан, – вой, савил, бунинг меҳри момога тушиб колганга ўхшайди, деб ўйлади, Бокирағори кунботишда эмас, шимол томонда эканига аҳамият ҳам бермай.

Қорақуюн, зотдор итларга хос ноёб табиий майл туфайли, бу тун кутилмаган меҳмонлар ташрифини аввалдан сезган эса-да, аммо у илҳақ бўлиб кутаётган лаҳза олдида бу тунги ташриф бир чақага арзимаслиги боис, ортиқча безовталанмаётган эди.

Хўш, у нимани кутмоқда эди?

У асосан оқшом кезлари, гоҳи пайтда эса ярим тунда тўсатдан қўзғоладиган қибла шамоли олиб келадиган ўша таниш, ўша қадрли шувоқ бўйини зор-интизор кутмоқда эди. Зор-интизорлитининг боиси, шувоқ бўйи унга тириклик бағишилар, юрагига кутку солиб, шуурида тийиксиз эрк истагини қўзғар ва у мисли шамолдек елиб-югуриш иштиёқида ўт бўлиб ёнарди. Кечадан буён унда яна бир истак бош кўтарган, яъни олис аждоди бўлмиш Оларит каби,

тушларыда бүй күрсатган чексиз кенглика хукмронлик қилгиси, бүриларни чангитиб кувлагиси, тунлари эса теварак-атроф яққол күзга ташланиб турадиган бирор-бир дүңгликка чикиб, аждодлари қүшигини куйлагиси, илик-иссиқ кунлари бўлиқ ўт-ўланларга бағрини бергиси, суйкалгиси, обдон юмалагиси, оёқларини осмонга қилиб ғалати алфозда ётишни, елга димоқ тутиб теварак-атрофида не воқеалар содир бўлаяпти, даштга ким келиб, ким кетаяпти, барини туванлагиси келмоқда эди. У табиатан дашт жонзоти эди, чўпонлар таъбири билан айтганда, мингта ит орасидан битта ёки иккита чиқадиган, тенги йўқ, ноёб жонивор эди. Шувоқ бўйи тенгсизлигини англатар, мудроклигини кувиб, аслига қайтишга мажбур этарди. Ана шунда эркига монелик қилаётган лаънати ғулга, ғул тирқишидан кўзга ташланиб турувчи теварак-борлиққа – оқшом пардасига чулғана бошлаган паст-баланд қояларга, улар этагидаги қуюқ арчазорларга, овул тарафдан онда-сонда эшитилиб қоладиган итлар сасига, наридаги оқиш ўтовга, сиртини ранг-баранг моҳ босган қоятошларга, ўтов ёнидаги ўтли ўчоққа, ўт-ўланларга, қуёш ётокламай туриб тоф бошида пайдо бўладиган қўқдаги ойга, азоб оғушида тўлғонишларини мароқ билан томоша қилишни хуш кўрадиган Эрманга, кунора келиб, атай ғашига тегиб кетадиган Омонтойга, қўйингки, ўз тақдири азалига нисбатан нафрати қўзиб, у ғулга сиғмай қоларди. Омонтой айтмишли, ажал кўланкасига айланиб, ғазабдан бўғилиб, ана кетди-мана кетди бўлиб қоларди.

Бу азобнинг қанча давом этиш-этмаслиги қибла шамолига боғлиқ эди. Шамол тиниб, ҳаводан шувоқ иси ариши билан Қоракуюн тинчланар ва гўё қаттиқ кучдан қолгандай, ортиқ бу дунёда яшашни истамай қўйгандай, ғул тубига гужанак тушиб ётиб оларди.

* * *

Бу оқшом у зорикиб кутган шувоқ бўйидан дарак бўлмади, яъни қибла шамоли қўзголмади. Оқибат, жонивор

уни кутиб, ўша-ўша тошдек қотиб ётаверди, ҳатто олдига ташланган емакка қиё бокмади. У емак едими-емадими, бу билан жўраларнинг иши бўлмади. Қозон бошидаёқ ўзининг ҳеч қачон амалга ошмайдиган одатдаги севги қиссасини бошлаб юборган Омонтой бу мавзуни алламаҳалгача чайнаб ўтириди.

Аммо ярим тунга бориб, тўсатдан итга жон кирди.

Бироқ жонивордаги бу жонланиш шувоқ бўйидан эмас, балки тонгдан буён Эрманнинг кўнглига нотинчлик солиб турган ўша номаълум хавфнинг яқинлашиб қолгани важидан эди.

У охиста ириллашга тушганида, Эрман бедор, Омонтой эса хурракни варанглатиб ётарди. Бу сасдан дарров ҳушёр тортган Эрманнинг илғагани шу бўлдики, итнинг ириллаши бу сафар янада ўзгача – кўксининг ўта теран буржидан бир текис, бир маромда тишга қалқиётган бу бўғиқ сасда таҳдид, огоҳ, ундов ҳамда таажжубга ўхшаш бир нечта ифода қоришиқ бўлиб, юракка англарсиз ваҳима соларди. Эрманнинг назарида, Қоракул айтганидек, Қоракуюн баттол ғул ити сифатида ўша минг битта қилиғидан бирини на мойиш этмоққа тушгандек эди гўё.

Қоракуюнга келсак, у пусиб келаётган номаълум хавфдан эгасини огоҳ этиш учунгина эмас, балки уни мавҳ этиш умиди ва илинжида беихтиёр ириллашга тушганди. Агар унинг ўрнида бошқа ит бўлганида борми, аллақачон тоғу тошни бошига кўтарган, яъни қўрқсан олдин мушт кўтарар қабилида роса овозига зўр берган бўларди. Бироқ у хашаки ит эмас, дала-дашт ҳукмдори Оларитнинг авлоди эди.

Шу ўринда, Қоракуюннинг саркаш феълига янада ойдинлик киритадиган бўлсак, аждоди бўлмиш Оларитнинг бир томони бўриларга бориб туташарди. Бўридан қочган Суманг лақабли итнинг зурриёти табиатан ғоятда айёр эди. Бу зот табиатидаги ёвқурлик ва маккорлик ҳамиша эмас, зарур онлардагина ўзини намоён этарди. Қоракуюнда мавжуд

ёввойи йиртқичларга хос сабр-тоқат, ўлжани хуркитмасдан, яқин келтириб таппа босиш каби хусусиятлар туғма эди. Эндиликда у наридаги арчазорда ўз майлида тентираб юрган айикқа беҳуда ҳурадиган ит эмас, яъниким бу каби иллат ва ғүрликларни аллақачон ортда қолдиришга мұяссар бўлган жонивор эди. У эрксизликка чидай олмай, гоҳида ўзини қўйгани жой тополмай қолгани билан муқаррар ҳавфни сокин қаршилашта қурби ва қудрати етадиган эс-хушли жонивор эди. Ана, у Эрманинг шовурини эшитиши билан тезда унини ўчириди. Зўр тоқат билан ҳали ғорга етиб улгурмаган тунги меҳмонларни кута бошлади.

Эрман ичидаги унга тасанно айтиб, ошиқмай, ҳовлиқмай, аста ўрнидан қўзғалди. У хаёлан Итолмас билан олишавериб, миясида минг бир усулни обдон пишитиб олган эмасми, ўнг қабатида ётган милтиқни қўлига олиб, ўтовдан ўрмалаб чиқди-да, ҳарсанглардан бири ортига бикиниб, аста ғор томонга бўйланди. Бироқ қўзларини йириб ҳар қанча тикилмасин, бирор қорани илғаши қийин бўлди. Ким бўлиши мумкин – Итолмасми ё одатдаги жўн қароқчилар тўдасими? Нима бўлганда ҳам, ҳар эҳтимолга қарши, итни ҳозирлаб қўйиш керак.

У қўлидаги яроқни тошга сужаб қўйди-да, енгилгина бир юмалаб ғул ёнида пайдо бўлди. Қаддини қўтармай, тиззан-лаганча ғул тепасидаги тўрт оғочдан бирининг боғичини бўшатиб, маҳсус илгакни сўнгти лаҳзада тортишга тайёрлаб қўйди.

Тинч ётган итни эса бу гал чин дилдан яна бир бора алқаб қўйди.

Агар аввалги Эрман бўлганида борми, биринчи бўлиб дўсти Омонтойни уйғотарди. Бироқ бу Эрман аллақачон омилкорга айланган эди – дўстининг баланд хуррагидан тузоқ сифатида фойдаланишга қарор қилди. Биладики, водийга бош суккан ғаним кўкдаги яримта ой нурида дўнгда дўппидек қўнқайиб турган ўтовни илғамасдан қолмайди. Оқибат, у янада хушёр тортиб, ҳар нарсага ҳозиру нозир ҳолда олға илгарилайди. Хуррак овози эса уларни чалғитади,

натижада, хотиржам тортиб, ҳушёрикни хийла сусайтиришади, ахир масть уйқуда ётган одамни таппа босишдан осони борми.

Бу пайтда Омонтой туш кўраётган, тушида у суйган ёри билан арчазорда куйлашиб ва қувлашиб юрарди. Қизи тушмагур қиқирлаб ва диконглаб дермишки, «кўшиқ айтсангиз, тегаман сизга». Умрида қўшиқ айтиб кўрмаган Омонтой бинойидек қўшиқ айтармиш, аммо айтган қўшиги нуқул хуррак бўлиб жаранглармиш.

Айни шу дамда Итолмас отлари ҳамда йигитларидан бирини қалин чангальзорда қолдириб, уч йигити билан ғор оғзига яқинлашиб қолганди. Унинг ибратомуз одатларидан бири шу эдики, ҳар қандай қалтис ишга ўзи бош-қош бўлар ва шу феъли боис, йигитлари орасида обрўйи ғоятда юксак эди.

У йигитларга бош бўлиб, қорачироқ нурида ғор йўлагини бир амаллаб босиб ўтаркан, дўнгда қорайиб турган ўтовни дарров пайқади. Ва шу заҳотиёқ бутун вужуди қулоққа айланиб, итнинг акиллашини кутди. Бироқ ит овози ўрнига хуррак сасини эшитгач, хотиржам тортиб, истехзоли жилмайди. Аммо, айни шу ўринда, уймовутлик хоин жиддий хатога йўл қўйганидан унинг хабари йўқ эди. Уймовутлик шоввоз водий тархи, ундаги дара ҳамда сойликларнинг жойланиш ўринларини миридан-сиригача чизиб кўрсаттан эса-да, гулдаги Қоракуюн ҳақида ғинг демагандек, Эрман тўғрисида берган бор маълумоти шу бўлган: «...қайдам, унинг соқчилиги шунчаки бир баҳона, водий этагидаги катта бир худудни ёлғиз ўзи эгаллаб, чорвани кўпайтириб ётибди». Ана шу гапдан сўнг Эрман бутунлай Итолмаснинг назаридан қолган – хавфли ғанимдан жўнгина бир одамга айланганди. Ана исботи – тогни бошига кўтариб баралла хуррак отиб ётибди. Итолмаснинг андак раҳми келгандай бўлди: «Маймогу майиб бўлса-да, бир ит асримайсанми, но-дон! Ўтов итсиз, ёр қайлиқсиз бўлмайди-ку, ахир!»

Унинг режасига кўра, биринчи галда ими-жимида Эрманни тинчтииш лозим эди. Сўнг йигитларидан бири

сүлдаги арчазорга шўнғиб, қолганлар эса Итолмас етовида ўнг ёндаги дарага эниши ва дара ўзани бўйлаб бориб, оқ жавоҳирни улоққа қўйган Қалайбек отлик нодонни ҳовлиси тўғрисидан – тошот бўй чўзиб турган қоя бикинидан се-кин юқорига ўрлаш кўзда тутилганди. Мабодо овул итлари шовқин солгудек бўлса, сўлдаги арчазорда қўним топган йигит бўридек увлаб, уларни чалғитиши режалаштирилган эди.

Итолмас хуррак овози тобора баландроқ жаранглайдиган ўтов томон дадил одимлади. Бу пайтда Қорақуюн ғул тубида ётавериб титилиб кетган чакмон эгасининг хидини олган, ўзини тевараклаб турган ғулни паққос унутгани ҳолда, Итолмасни таппа босиш қасдида унини чиқармай ётарди.

Ўтови сари жилган шарпалар бошида Итолмас келаётганини Эрманнинг нигоҳи эмас, дастлаб юраги таниди. У бу дақиқани орзиқиб кутгани боис, дастлаб андак шошиб қолди, Қорақуюнни эса бутунлай ёдидан чиқарди. Зеро, юзага келган вазият унинг хаёлий режаларини бузиб юборган, у ўзи томон келаётган Итолмасдан ўзгасини кўрмасди. Дарвоке, уйдаги гап кўчага тўғри келмас деганларидек, у ўзининг азалий орзуси – Итолмасни Қорақуюннинг чангалида кўриш ва унинг жонталвасада тўлғонишларини томоша қилишни паққос унутган. Ганим кўксини мўлжалга олганча, унинг янада яқинроқ келишини кутарди.

Ана, қўлидаги милтиқ қарсиллаб, Итолмас сўл ёнига гуппа ағдарилиб тушди. Ортидан келаётгандар эса пиистирманинг зўрига дуч келишганини англаб, изларига бурила солиб, жуфтак ростлашди.

Шундан сўнггина Эрман ғулдаги итни бўшатиш лозимлигини англади. У милтиқ овозидан аввал чўчиб, сўнг тезда ўзига келгунча ғулда тўполон кўтараётган итни тезроқ бўшатаман деб, азбаройи шошганидан, илгак бир ёқда қолиб, арқонга тугун тушириб қўйди. Бу етмагандек, Қорақуюн қутурганча нари-бери сурилаётган оғочлар

оралигида юзага келган тирқишига кетма-кет ўзини ура бошлади. У икки-уч бор тирқишдан бош чиқаришига ҳам улгурди. Эрман белидаги тигини унубиб, ҳануз арқонни ечишига уринаркан, жаҳл устида ўта жиддий хатога йўл қўйди – ирилаганча оғочлар орасидан тумшуғини чиқарган итнинг бошига «тек тур», дея бир мушт туширди. Сўнг бу ҳол яна ва яна такрорланди. У қизишиб кетгани туфайли Қорақулнинг: «Агар ажалингдан беш кун бурун ўлай десанг, қутураётган ғул итига қўл кўтар...» деган ўгитини буткул унутган ҳолда ўта саркашлик билан ташқарига интилаётган ва қўлини тишламоқчи бўлган итнинг бошига тўртинчи бор қаттиқ мушт туширди.

– Бирпас тек тур, ярамас!

Бунга сари Қорақуюн баттар қутурад, энди унинг қонга тўлган кўзлари ёлғиз Эрманигини кўрар, унга ташланиш қасдида бўғилиб ирилаганча, ҳануз тирқишига интиларди. Бу орада белидаги тифи эсига тушиб, Эрман арқонни кесиб юборди-да, ҳозирча ўлик-тириклиги ноаниқ бўлган Итолмасни назарда тутиб, зарда билан итга: «Бос!» – дея буйруқ берди. Бироқ ғулдан сакраб чиқсан Қорақуюн нарида чўзилиб ётган Итолмасга эмас, ерга оёғи тегар-тегмас, илкис сўл ёнига ўтирилиб, яшин тезлигига ўз эгасининг бўғзига чанг солди.

Аллақачон уйқуси ўчган Омонтой эса ҳануз ўтов ичида тимирскиланиб, уйқуга ётишдан олдин ўрин четига кўйиб кўйган тўқмоғини қидириш билан овора эди. Қачонки, ўтов сиртидаги овозлар тиниб, овул томондан югуриб келаётган кишилар дупурини эшитгандан сўнггина юрак бетлаб, ташқарига мўралади. У ташга сирғалиб чиқаркан, на нарида ўмгани тешилган кўйи ўлиб ётган Итолмасни илғади, на боя ваҳима оғушида жуфтак ростлаб, сўнг гор ўзанида эс-хушини жамлаб, яна изларига қайтган ва эндиликда овул томондан югуриб келаётган кишилар шовурини эшитиб, гор юқорисидаги тор йўлак бошида, не қиларини билолмай, сарсар туриб қолган ғаним тўдасини пайқади. У ғул ёнида чўзилиб ёт-

ган дўсти бошига чўкиб, аввалига, «тур ўрнингдан», дея турткилади, сўнг воқеани фаҳмлаб, бор овозда бўкириб йиғламоқقا тушди.

Бу пайтда қибла шамоли қўзғалган бўлиб, нихоят озодликка эришган Қорақуюн шувоқ бўйига бетланганча, олис олисдаги кенглик сари елдек учиб борарди.

Адабий-бадиий нашр

НОРМУРОД НОРҚОБИЛОВ

ҚОРАҚҮЮН

(Роман)

Мұхаррир Гулчөңра Азизова

Рассом Равшан Маликов

Техник мұхаррир Бекзод Каримов

Кичик мұхаррirlар: Дилбар Холматова, Гулбайра Ералиева

Мусахих Зухриддин Кудратов

Компьютерда тайёрловчи Бурулой Душанова

Нашриёт лицензияси AI № 158.14.08.2009.

Босишга 2016 йил 5 сентябрда рұхсат этилди. Бічими $84 \times 108 \frac{1}{32}$.

Офсет қозғози. «Times New Roman» гарнитурасыда оғсет усулида

босилди. Шартли босма табоғи 11,34. Нашр табоғи 10,89.

Адади 3000 нұсха. Буюртма № 16-555.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «O'zbekiston»
нашриёт-матбаа ижодий уйи. 100011. Тошкент, Навоий күчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10

e-mail: iptduzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

Нормурод Норқобилов

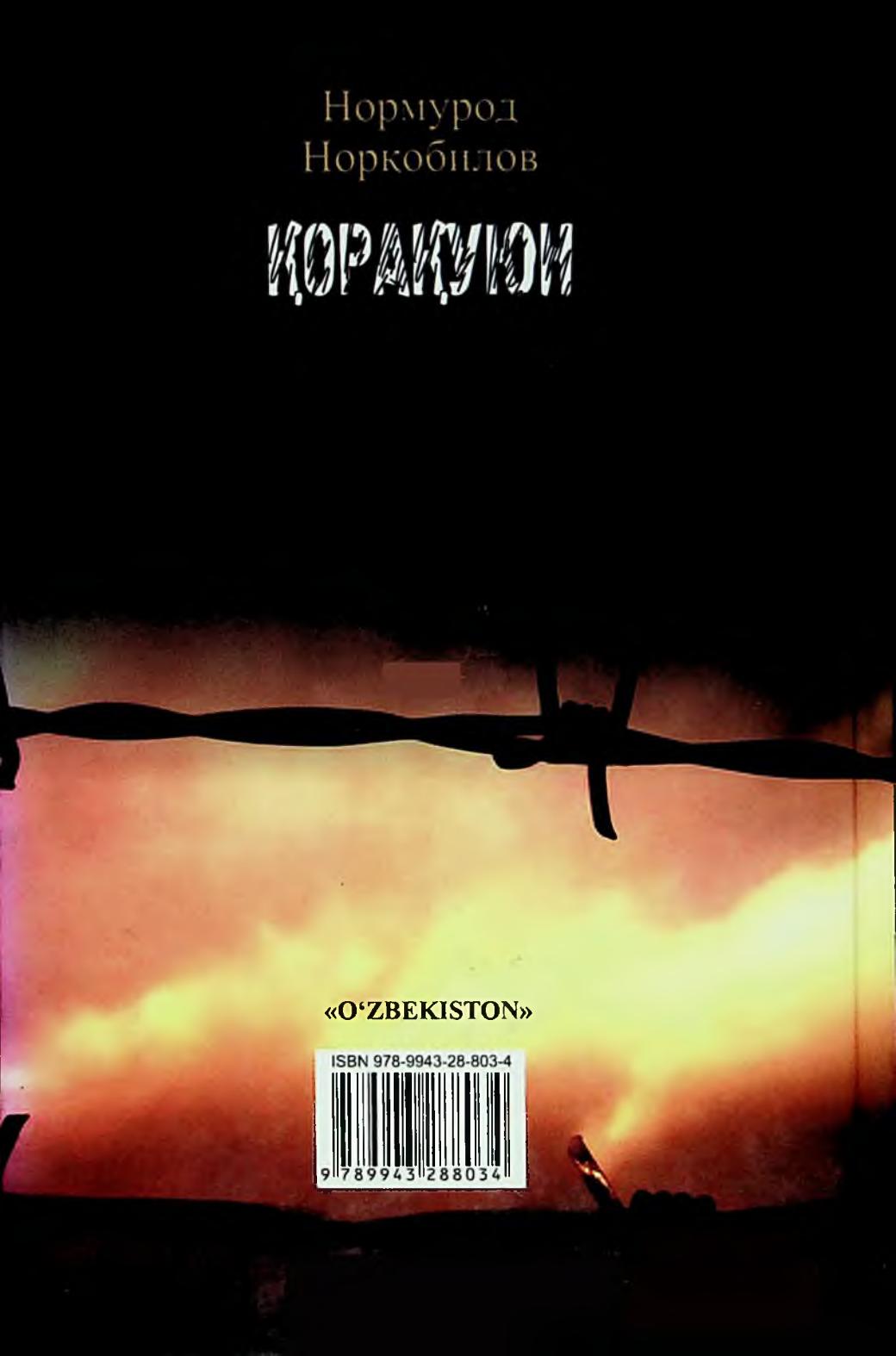
**Н 79 Коракуюн [Матн] роман / Н. Норқобилов – Тошкент:
«O'zbekiston» НМИУ, 2016. – 216 б.**

ISBN 978-9943-28-803-4

**УЎК 821.512.133-31
КБК 84(5Ў)6-44**

Нормурод
Норқобилов

КОРАКУЮ

«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-28-803-4

9 789943 288034